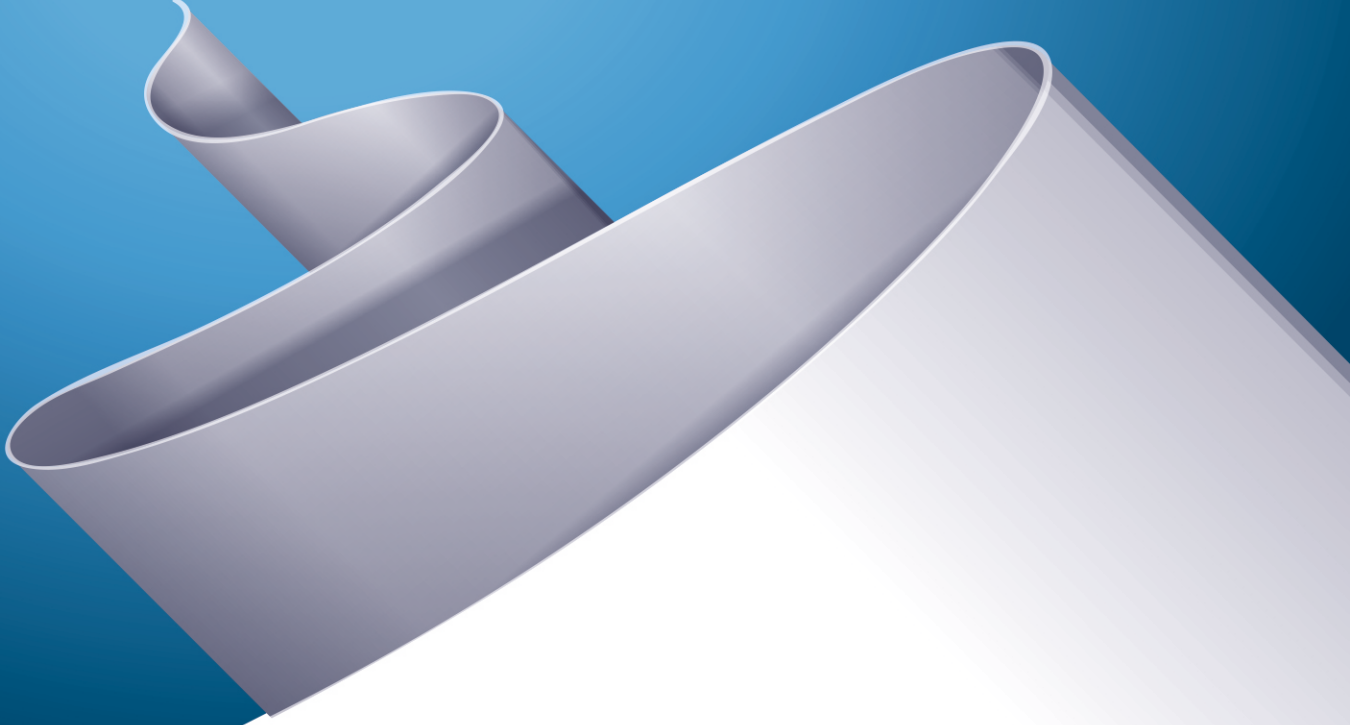




KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ





KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

ARALIK 2019

Cilt: 3 Sayı: 3

KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
KIRKLARELİ UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Bülent ŞENGÖRÜR

Editörler / Editors

Dr. Öğr. Üyesi Günay KURTULDU (Editör)
Dr. Adnan SEYAZ (Editör)

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Ünal ÇAĞLAR / Kırklareli Üniversitesi
Prof. Dr. Mesut AYAR / Kırklareli Üniversitesi
Doç. Dr. Muharrem ÖZTEL / İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yasin ÇAKIREL / Kırklareli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Günay KURTULDU / Kırklareli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Adil AKINCI / Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor

Dr. Öğr. Üyesi Yasin ÇAKIREL

Dergi Sekretaryası ve Dizgi / Secretariat of Journal and Typetting

Dr. Adnan SEYAZ

Kapak Tasarımı / Cover Design

Tülay ÇALIŞKAN

Yazışma Adresi / Correspondence

Kırklareli Üniversitesi Rektörlüğü
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü
Rektörlük Kültür Merkezi B Blok
Merkez / Kırklareli
Tel: 0288 246 16 01
<http://sbe.klu.edu.tr/>
sbedergi@klu.edu.tr

KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
KIRKLARELİ UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Bilim Kurulu / Science Board

Prof. Dr. Ahmet ULUSOY	Beykent Üniversitesi
Prof. Dr. Ayhan GENÇLER	Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Ferda YERDELEN TATOĞLU	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Gülnur ETİ İÇLİ	Kırklareli Üniversitesi
Prof. Dr. Salih ÖZTÜRK	Namık Kemal Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Hasan EKEN	Kırklareli Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa AYKAÇ	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Nilgün ÇİL	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Rengin AK	Kırklareli Üniversitesi
Prof. Dr. Bülent BAYRAM	Kırklareli Üniversitesi
Doç. Dr. Adem BALTACI	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Doç. Dr. Besire AZİZALİYEVA	Azerbaycan Milli İlimler Akademisi
Doç. Dr. Bora YENİHAN	Kocaeli Üniversitesi
Doç. Dr. Can KARABÖCEK	Kırklareli Üniversitesi
Doç. Dr. Gülsen Serap ÇEKEROL	Anadolu Üniversitesi
Doç. Dr. Serkan DİRLİK	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Doç. Dr. Tudora ARNAUT	Kiev Taras Şevçenko Üniversitesi
Doç. Dr. Ulugbek KHASANOV	Univ. of World Economics & Dip.
Doç. Dr. Yakup YILMAZ	Kırklareli Üniversitesi
Doç. Dr. Hatice DAYAR	Dumlupınar Üniversitesi
Dr. Ilaria BELLAVIA	University of Florence

KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
KIRKLARELİ UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Aralık 2019 Sayısının Hakemleri

Prof. Dr. Muzaffer KOÇ	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Gülnur Eti İÇLİ	Kırklareli Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Kenan TERZİOĞLU	Trakya Üniversitesi
Doç. Dr. Murat ÇİFTÇİ	Trakya Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Şükrü ÖZKAN	Şırnak Üniversitesi
Doç. Dr. Oğuz BAŞOL	Kırklareli Üniversitesi
Doç. Ahmet ÇAPKU	Kırklareli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Hüsrev ÇELİK	Düzce Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İhsan Ömer ATAGENÇ	Kırklareli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nuri Gökhan TOPRAK	Kırklareli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Selim TÜZÜNTÜRK	Uludağ Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Birsen ÖZALP	Ağrı İ. Çeçen Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin TEMİZ	Samsun Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yeliz MERCAN	Kırklareli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sultan Kuzu YILDIRIM	İstanbul Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Umut ÜREN	Kırklareli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Gökçe Çiçek CEYHUN	Bursa Teknik Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ömer Faruk GÜLEÇ	Kırklareli Üniversitesi
Dr. Murat ÖZKAN	Ordu Üniversitesi
Dr. Ömer Faruk BÖLÜKBAŞI	R. Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Dr. Hatice Hande Orhon ÖZDAĞ	

İÇİNDEKİLER

YAZAR	MAKALE	SAYFA
Aşkın Keser Burcu Öngen Bilir	İş Tatmini Ölçeğinin Türkçe Güvenilirlik ve Geçerlilik Çalışması	229 - 239
Eda Yılmaz Alarçın	İhtiyacın Şiddetine Göre Sağlık Hizmetlerinde Beklemeye İlişkin Alıcıların Duygusal Tepkileri	240-260
İsmail Dülgeroğlu	Ürün Çeşitliliğinde Seçim Paradoksu	261-270
Ertuğrul Köse Muhammet Özdemir	Muhasebe Denetiminde Benford Kanunu ve Ölçekten Bağımsızlık Yönteminin Test Edilmesi	271-287
Zekiye Nazlı Kansu	Enerji Arz Güvenliği Bağlamında Avrupa Birliği'nin Güney Gaz Koridoru ve Türkiye'nin Konumu	288-306
Mürsel Tekin	Ortadoğu'da Helen Kültürü ve İslam'ın İlk Devirlerinde Tercüme Faaliyetlerine Etkisi	307-322
Muharrem Gürkaynak Diren Doğan	Malezya'nın Güney Çin Denizi Stratejisi ve Mahathir Doktrini	323-337
Nazlı Altunsoy	Selçuklu Anadolu'sunda Kölelik	338-349
Aytekin Erdem Duygu Hüyük Hasan Mete Gürcan Uzal	Meslek Yüksekokulu Öğrencilerinin Öğrenme Ortamı ve Öğretim Elemanları İle İlgili Görüşleri	350-360
Yeliz Polat	Son Değişikliklerle Birlikte Türk İş Hukukunda Meslek Edinilmemiş Geçici İş İlişkisi	361-374
İlkgün Pehlivan Kurnaz İlke Oruç	Örgütsel Adalet ve İş Tatmini Arasındaki İlişkinin İncelenmesi Üzerine Uygulamalı Bir Araştırma	375-390

**Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'*ne gönderilen makalelerin bilimsel sorumluluğu yazarlarına, çeviri ve aktarma yazıların hukuki sorumluluğu çevirmenlerine aittir. Gönderilen her yazının yayım aşamasında esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeleri dergimizin yazı işleri sorumluları tarafından yapılır. Yayınlanan yazıların her türlü telif hakkı Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne aittir.

İŞ TATMİNİ ÖLÇEĞİNİN TÜRKÇE GÜVENİLİRLİK VE GEÇERLİLİK ÇALIŞMASI

Aşkın Keser¹

Burcu Öngen Bilir²

Öz

Bu çalışma kapsamında Brayfield ve Rothe (1951) tarafından geliştirilen, Judge, Locke, Durham ve Kluger (1998) tarafından 5 maddelik kısa formu oluşturulan İş Tatmini Ölçeğinin kısa formunun Türkçeye uyarlanması ve psikometrik özelliklerinin incelenmesi hedeflenmiştir. Bu amaçla, Bursa ilinde bir kamu kuruluşunda çalışan 110 katılımcıdan veri toplanmıştır. Ölçeğin yapı geçerliği açıklayıcı ve doğrulayıcı faktör analizleri ile güvenilirliği ise iç tutarlık katsayısı (Cronbach alfa) ile değerlendirilmiştir. Faktör analizi bulguları İş Tatmini Ölçeği'nin tek faktörlü yapısının Türkiye'deki çalışan örnekleme için uygun olduğunu göstermiştir. Ayrıca ölçeğin iç tutarlık güvenilirliğinin (cronbach alfa = 0.85) de yüksek olduğu bulunmuştur. Sonuç olarak, İş Tatmini Ölçeğinin Türkçeye uyarlanan 5 maddelik kısa formunun psikometrik özellikleri değerlendirildiğinde, çalışan bireylerin işlerine yönelik memnuniyet algısını ölçmede geçerli ve güvenilir bir ölçüm aracı olduğu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İş Tatmini, İş Tatmini Ölçeği, Güvenilirlik, Geçerlilik, Açıklayıcı Faktör Analizi, Doğrulayıcı Faktör Analizi

TURKISH RELIABILITY AND VALIDITY STUDY OF JOB SATISFACTION SCALE

Abstract

In this study, it is aimed to adapt the short form of Job Satisfaction Scale which was developed by Brayfield and Rothe (1951) to Judge, Locke, Durham and Kluger (1998) and to examine the psychometric properties of the short form. For this purpose, data were collected from 110 participants working in a public institution in Bursa. The construct validity of the scale was determined by explanatory and confirmatory factor analyzes; reliability was evaluated by internal consistency coefficient (Cronbach's alpha). Factor analysis findings Job Satisfaction Scale showed a single factor that is suitable for employees of the sample structure in Turkey. In addition, internal consistency reliability (cronbach alpha = 0.85) of the scale was found to be high. As a result, when the psychometric properties of the 5-item short form of Job Satisfaction Scale adapted to Turkish are evaluated, it is considered that it is a valid and reliable measurement tool for measuring the satisfaction perception of working individuals.

Key Words: Job Satisfaction, Job Satisfaction Scale, Reliability, Validity, Explanatory Factor Analysis, Confirmatory Factor Analysis

¹ Prof. Dr. Uludağ Üniversitesi İİBF, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, Yönetim ve Çalışma Psikolojisi Anabilim Dalı, askin@uludag.edu.tr

² Arş. Gör. Dr. Uludağ Üniversitesi İİBF, Ekonometri Bölümü, İstatistik Anabilim Dalı, burcuongen@uludag.edu.tr

Giriş

İş tatmini konusunu çalışma psikolojisi, endüstri-örgüt psikolojisi ve örgütsel davranış disiplinlerinin en gözde konularından birisidir. Gerek teorik temeli gerekse pratikteki karşılığı konunun tarihsel süreçte öneminin kaybolmamasına neden olmaktadır. (Kass, vd., 2001; Macdonald ve MacIntyre, 1997; Rose, 2003; Unanue vd., 2017). İş tatminine ilişkin yapılan öncül çalışma, 1930'lara Hawthorne deneylerine kadar geriye gitmektedir. İlerleyen yıllarda Abraham Maslow ve Clayton Alderfer iş tatmini konusunda çalışmalar yapmışlardır. İş tatmini konusu, yıllar itibariyle, çok sayıda araştırmacı tarafından ele alınmıştır. 1991-1994 yılları arasında endüstri/örgüt psikolojisi alanındaki önde gelen bilimsel dergiler incelendiğinde; seksen konu başlığı içinde, iş tatmininin en fazla işlenen ilk on konu içinde yer aldığı görülmektedir. Spector 1991 yılına kadar akademisyenlerin bu konuda yaklaşık olarak 12,400 çalışma yaptığını saptamıştır (Keser, 2019).

İş tatmini, çalışanların işlerinden duydukları hoşnutluk veya hoşnutsuzluk; işin özellikleri ile çalışanların beklenti ve istekleri kesiştiği zaman gerçekleşir. İş tatmini düzeyinin, “işin, bireye ait en önemli ihtiyaçların karşılanma derecesi ile ilişkili olarak” geliştiği düşünülmektedir. Çalışanların tatmin düzeyleri, yaptıkları işin ihtiyaçlarından en önemlilerini ne kadarının karşılandığı ile açıklanmaktadır. Landy (1989), iş tatminini şu şekilde tanımlar: “İş tatmini, bireyin işine ait kişisel değerlendirmeleri neticesinde oluşan duygusal durumdur”.

İş tatmini konusunun önemli olmasında konunun öncül ve sonuçlarının akademisyenler, pratisyenler hem de örgütler tarafından önemsenmesinin payı büyüktür. Örneğin çalışanların iş memnuniyetinin yüksek olması, çalışanın performansı, verimi ve örgüte duyulan bağlılık düzeylerindeki artışı tetiklemektedir. Öte yandan düşük iş tatmini, verimin düşmesi, işe gitmeme hatta işten ayrılma gibi olumsuz sonuçlarla ilişkili bulunmuştur (Chaulagain ve Khadka, 2012; Ganu ve Kogutu, 2014). Bunun yanı sıra, işinden memnun olmayan bireylerin, zihinlerinde olumsuz tekrarlayıcı düşüncelere daha fazla yer verme eğilimi gösterdiği ve dolayısıyla mutluluk düzeylerinin düştüğü bulgulanmıştır (Karabati, Ensari ve Fiorentino, 2019). Bu da çalışanların iş tatmini ile mutluluk düzeyleri arasında pozitif yönde güçlü bir ilişkinin olduğuna işaret eder (Hwang, 2019). Özetle iş tatminsizliği, çalışanın verimliliği, üretkenliği, performansı gibi konulardan dolayı örgüt açısından önemli iken; mutsuzluk, huzursuzluk, memnuniyetsizlik, ruhsal ve fiziksel sorunlar yaşama gibi sonuçlarla birey açısından önemlidir.

İş tatmini konusunun bu denli önemli olması, yapılan araştırmalarda bu kavramın iyi bir şekilde ölçülmesi gerekliliğini beraberinde getirir. Alanyazına bakıldığında iş memnuniyetini ölçmek amacıyla çeşitli ölçeklerin geliştirildiği görülür. Bunlara İş Tanımlama Endeksi (Smith ve ark., 1969) ile Minnesota İş Tatmini Ölçeği (Weiss vd., 1967) örnek olarak verilebilir (Rafferty ve Griffin, 2009). Bu ölçeklerde iş tatmini kavramı farklı alt boyutlarda (işin kendisinden tatmin, iş arkadaşlarından tatmin, ücret tatmini, içsel iş tatmini, dışsal iş tatmini vb.) değerlendirilir. Fakat ölçeklerin orijinal formlarının içerdiği madde sayısının fazla olması (72-100 madde), araştırmalarda çok fazla uygulama kolaylığı sağlamayabilir. Her ne kadar sonraki yıllarda kısa formları (örneğin Minnesota İş Tatmini Ölçeğinin yirmi maddelik kısa formu) oluşturulsa da uygulama esnasında madde sayısı daha az olan kısa formların daha sık tercih edilmesi beklenebilir. Bu noktada, Brayfield ve Rothe (1951) tarafından on sekiz madde olarak geliştirilen iş tatmini ölçeğinin, 5 maddelik kısa formunun yabancı alanyazında sıklıkla kullanıldığı görülmüştür (Rafferty ve Griffin, 2009). Dolayısıyla Judge ve arkadaşlarının (1998) 5 maddelik kısa formunu oluşturduğu İş Tatmini Ölçeğinin Türkçe güvenilirlik ve geçerlilik çalışmasının yapılması Türkçe alanyazına katkı sağlayacaktır. Ölçek ilk olarak Bilgin tarafından (1995) Türkçeye çevrilmiş olup, ülkemizde yazar da dâhil olmak üzere birçok akademisyen tarafından kullanıldığı çalışmalar mevcuttur (Doğan ve Aslan, 2018; Kahya, 2013; Keser, 2005; Yürür ve Keser, 2010). Ancak ölçeğin geçerlilik ve güvenilirlik çalışmasının yapıldığı çalışmaya rastlanmamıştır. Dolayısıyla bu

çalışmanın amacı Brayfield ve Rothe (1951) tarafından geliştirilen, Judge vd. (1998) tarafından düzenlenen İş Tatmini Ölçeğinin kısa formunun Türkçeye uyarlanıp psikometrik özelliklerinin incelenmesidir.

1. Araştırmanın Yöntemi

1.1. İş Tatmini Ölçeği

İş Tatmini Ölçeği (An Index of Job Satisfaction) Brayfield ve Rothe tarafından 1951 yılında, kadın ofis çalışanlarından oluşan bir örneklem (N=231) kullanılarak geliştirilmiştir. Ölçeğin orijinal formu 18 madde içermektedir. Judge, Locke, Durham ve Kluger (1998) tarafından ölçeğin 5 maddelik kısa formu geliştirilmiş ve bu form zaman içinde daha yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır (Judge ve Klinger, 2008). Bir grup araştırmacı ölçek maddelerini farklı bağlamlara (aile tatmini gibi) uyarlayarak da kullanmıştır (örn. Aryee, Fields ve Luk, 1999). Bununla birlikte ölçeğin Türkçeye çevrilen kısa formunun Türkiye’de yürütülen araştırmalarda kullanıldığı bilindiğinden, mevcut çalışmada ölçeğin kısa formunun Türkçe güvenirlik ve geçerlilik çalışmasının yapılması hedeflenmiştir.

1.2. Araştırmanın Evreni ve Örnekleme

Araştırmanın evreni Bursa ilinde yer alan kamu kurumları olup; bu ilde bir kamu kurumunda görevli çalışanlar çalışmanın örneklemini oluşturmaktadır. Bu bağlamda kamu kurumunda çalışan toplam 180 kişiye anket dağıtılmıştır. Ancak anketlerin yaklaşık %62’sinden geri dönüş sağlanmıştır (N= 112). Veri temizliğinin ardından 110 anket formu SPSS programı kullanılarak analize tabi tutulmuştur. Bazı araştırmalarda ise anket formundaki madde sayısının 20 katı kadar örnekleme ulaşılanın tavsiye edildiği görülmüştür (Kline, 2013, s. 179).

1.3. Veri Toplama Aracı

Araştırmada kullanılan anket formunda iki kısım bulunmaktadır. İlk kısımda anketi cevaplayan kişilerin demografik özelliklerini ortaya koyan 6 soru yer almaktadır. (cinsiyet, medeni durum, öğrenim durumu, yaş, çalışma yılı, unvan). İkinci kısımda ise; çalışanların işlerinden duydukları memnuniyet düzeyini belirlemek amacıyla, Brayfield ve Rothe (1951) tarafından geliştirilen, Judge vd. (1998) tarafından 5 maddelik kısa formu oluşturulan “İş Tatmini Ölçeği ” kullanılmıştır. İki tane ters madde içeren ölçek, 10’lu likert tipi derecelendirme (0-Kesinlikle katılmıyorum ve 10- Kesinlikle katılıyorum) ölçeği üzerinden değerlendirilmektedir. Maddelerin 5’li likert tipi derecelendirme (1-Kesinlikle katılmıyorum ve 5- Kesinlikle katılıyorum) ölçeği üzerinden değerlendirildiği çalışmalar mevcuttur (Aryee vd., 1999; Doğan ve Aslan, 2013). Bu çalışmada da katılımcılardan 5’li likert tipi ölçek üzerinden derecelendirme yapmaları istenmiştir. Ölçeğin 18 maddelik uzun formunun güvenirlik katsayısı 0,87 olarak hesaplanmıştır (Brayfield ve Rothe, 1951). Ölçeğin 5 maddelik kısa formunun geçerlilik ve güvenirlik analizi ise üniversite çalışanlarından oluşan bir örnekleme (N=222) yürütülmüştür. Güvenirlik katsayısı .88 olarak hesaplanan ölçeğin, çalışanların iş tatminini değerlendiren başka bir ölçekle (İş Tanımlama Endeksi, Smith, Kendall ve Hulin, 1969) pozitif yönde güçlü bir ilişkiye ($r= 0,89$) sahip olduğu bulunmuştur (Judge vd., 1998).

1.4. Verilerin Analizi

Ölçeğe uygulanacak geçerlilik için ilk olarak SPSS 22.0 paket programı kullanılarak açıklayıcı faktör analizi uygulanmış, ikinci olarak AMOS 22.0 paket programı kullanılarak doğrulayıcı faktör analizi sonuçları elde edilmiştir. Ardından Cronbach alfa (Cronbach’s Alpha) katsayısı hesaplanarak ölçeğin güvenirliği elde edilmiştir.

2. Bulgular

Çalışmanın bu aşamasında anketi cevaplayan kişilerin demografik özelliklerine ve sonrasında ölçeğe ilişkin geçerlilik ve güvenilirlik sonuçlarına yer verilmiştir. Tablo 1’de araştırmaya katılan kişilerin demografik özellikleri yer almaktadır.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Özellikleri

Değişkenler	N	%
Cinsiyet		
Kadın	62	56,4
Erkek	48	43,6
Medeni Durum		
Evli	80	72,7
Bekar	25	22,7
Boşanmış	5	4,5
Öğrenim durumu		
Lise	6	5,5
Ön Lisans	13	11,8
Lisans	69	62,7
Yüksek Lisans	22	20,0
Yaş		
18-25	3	2,7
26-30	8	7,3
31-35	53	48,2
36-40	27	24,5
41-45	6	5,5
46-50	2	1,8
51 ve üzeri	11	10,0
Unvan		
İMD (İş ve Meslek Danışmanı)	78	70,9
Memur	32	29,1
Çalışma Yılı		
1-5 yıl	12	10,9
6-10 yıl	70	63,6
11-15 yıl	12	10,9
21 ve üzeri	16	14,5
Toplam	110	100

Tablo 1’e göre katılımcıların %56,4’ü kadın olmakla birlikte, %43,6’sı erkektir. %72,2’si evlidir. Öğrenim durumuna göre bakıldığında %62,7’si lisans mezunudur. Yaş aralığına bakıldığında ise, %48,2’si 31-35 yaş aralığındadır. Unvana göre %70,9’u İMD ve %29,1’i memurdur. Çalışma yılı ise, %63,6’sı 6-10 yıl aralığında ve %10,9’u ise 11-15 yıl aralığındadır.

2.1. Dil Geçerliliği

İş Tatmini Ölçeği dil geçerliliği kapsamında ilk olarak Türkçe ve İngilizceyi iyi düzeyde bilen ve alan bilgisine sahip 3 akademisyen tarafından İngilizceden Türkçeye çevrilmiştir. Ardından

yazarlar bu çeviri maddelerini dil bilgisi ve anlaşılabilirlik açısından değerlendirip tek bir form haline getirmişlerdir. Son aşamada ise, bu form başka bir akademisyen tarafından Türkçeden İngilizce'ye çevrilmiş ve Türkçe formunun orijinal ölçek maddeleriyle tutarlılığı incelenmiştir. Orijinal maddelerle uygunluğuna karar verilen çeviri maddelerinin kullanılmasına karar verilmiştir. Çalışma kapsamında kullanılan ölçeklerin etik onayı Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma ve Yayın Etik Kurulu tarafından alınmıştır.

2.2. Yapı Geçerliliği

Ölçeğin yapı geçerliliğinin incelenmesi amacıyla, açıklayıcı ve doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır. Açıklayıcı faktör analizi yüksek düzeyde ilişkinin hangi değişken gruplarının hangi faktör olduğunu test etmek için kullanılırken (Haig, 2005: 325), doğrulayıcı faktör analizi ise, önceden oluşturulmuş veya kurgulanmış bir yapının doğrulanmasını amacıyla, ölçek geliştirme ve geçerlilik analizlerinde kullanılmaktadır (Bayram, 2016: 42). Açıklayıcı faktör analizinde örneklem yeterliliğinin ortaya konulması için Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) ölçümü yapılır. Barlett Testi sonucunda, korelasyon matrisinin birim matris olup olmadığı ortaya konulur. KMO değerinin 1'e yakın olması ve Barlett Testi'nin p değerinin 0,05'ten az olması faktör analizinin yapılabirliğini göstermektedir. İş Tatmini Ölçeği için tek boyutlu model ortaya konulmuştur. Tek boyutlu modelin açıklayıcı faktör analizi sonuçları aşağıda verilmektedir.

Tablo 2: 1. Modelin KMO ve Barlett's Testi

Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) Örneklem Yeterliliğinin Ölçülmesi		0,795
Barlett Testi	Ki-kare	231,822
	Serbestlik derecesi	10
	p	0,00

Tablo 2'de KMO ve Barlett testi sonuçlarına bakıldığında, veri grubunun açıklayıcı faktör analizi yapılması uygundur. (KMO: 0,795; Barlett's p: 0,00). Yapılan açıklayıcı faktör analizi sonucunda elde edilen sonuçların bir faktör altında toplandığı görülmüştür. Bu faktörün toplam varyansı açıklama yüzdesi %62 bulunmuştur. Ölçeğin ortalama puanı 14,6 standart sapması $\pm 4,67$ 'dir. Ölçeğin toplam puanı ise 1609 elde edilmiştir.

Tablo 3: İş Tatmini Ölçeğine İlişkin Modelin Açıklayıcı Faktör Analizi Sonuçları

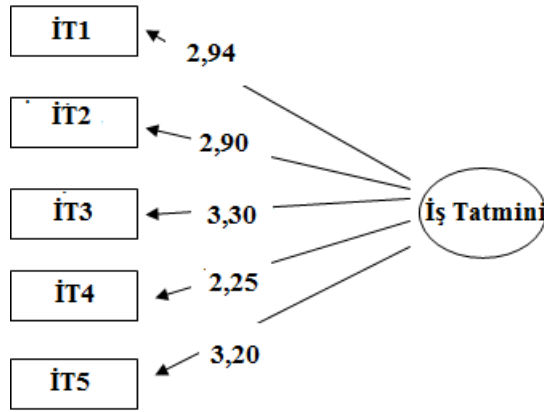
Madde	Faktör Yükleri	Ortalama	Standart Sapma
1. Şu anki işimden oldukça memnunuz.	0,848	2,94	1,26
2. Çoğu günler işime hevesle giderim.	0,834	2,90	1,26
3. İşteki her günüm bitmeyecekmiş gibi gelir.	0,778	3,30	1,11
4. İşimi eğlenceli bulurum.	0,744	2,25	1,04
5. İşimin tatsız olduğunu düşünürüm.	0,720	3,20	1,24
Toplam Varyans	% 62,323		
Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) Örneklem Yeterliliğinin Ölçülmesi	0,795		
Bartlett Testi	Ki-kare	231,822	
	p	0,000	

Tablo 3’te tek faktörlü 5 maddelik yapının toplam varyansın %62,32’sini açıkladığı görülmektedir. Elde edilen maddelere ait olan faktör yükleri 0,72 ile 0,85 arasında değişmektedir. İş tatmini ölçeği ile ilgili bu değerlerin kabul edilebilir düzeyde olması sonucunda, yapısal modelin test edilebilmesi için faktör yapısının doğrulayıcı faktör analiziyle analiz edilmesi gerekmektedir. Açıklayıcı faktör analizi sonrasında elde edilen faktör yapısının sınanması için doğrulayıcı faktör analizi uygulanmıştır.

Doğrulayıcı faktör analizi, ileri düzey araştırmalarda sıkça kullanılan gizil değişkenler ile ilgili teorilerin test edilmesine dayanan bir analizdir (Tabachnick ve Fidell, 2001). Doğrulayıcı faktör analizi, “model”in ya da “kuramsal yapı”nın gerçekleşmesi olarak da ifade edilmektedir (Maruyama, 1998). Bu doğrultuda doğrulayıcı faktör analizi, yapı geçerliğini değerlendirmek amacıyla kullanılır (Floyd ve Widaman, 1995; Kline, 2005). Stapleton (1997), bu belirlemenin daha ötesinde, yapı geçerliğine ilişkin sonuçlarda doğrulayıcı faktör analizi çok daha güçlü bir yöntem olarak kullanılmaktadır.

Amos paket programı kullanılarak, iş tatmini ölçeğinde gözlenebilen her bir değişkenin gizil değişkenlerle istatistiksel olarak anlamlı bir korelasyon ilişkisinin olması beklenmektedir.

Şekil 1. *T Değerleri Diyagramı*



Ki-kare = 23,0

Serbestlik derecesi (df)=5

p değeri =0,000

RMSEA=0,05

Şekil 1’de gizil değişkenin gözlenen değişkenleri açıklamasına ilişkin t değerleri oklar üzerinde gösterilmiştir. Sonuçlar incelendiğinde; 3,30 ile 2,90 arasında sonuçlara ulaşıldığı ve tüm maddelerin anlamlı düzeyde t değeri sunduğu görülmektedir. Açıklayıcı faktör analizi sonuçlarından sonra, İş Tatmini Ölçeği’nde DFA analiziyle faktör yapısının doğrulanmıştır. DFA sonucunda ortaya çıkan modeldeki uyum indeksleri ve Ki-kare değeri ($\chi^2 = 23,0$, $df=5$, $p= 0,000$) anlamlı sonuç verdiği görülmüştür. Uyum indekslerinden RMSEA= 0,05, NFI= 0,90, CFI= 0,92, GFI= 0,91 ve SRMR= 0,058 değeri sonucunda ortaya çıkan modelin iyi uyum gösterdiği söylenebilir.

Tablo 4: *Doğrulayıcı faktör analizi için uyum indeksleri*

χ^2	df	p	χ^2 / df	GFI	CFI	RMSEA
23,0	5	0,000	4,6	0,91	0,92	0,05

2.3. Güvenirlik

İş tatmini ölçeğinin güvenirliliğini test etmek amacıyla Cronbach Alfa iç tutarlık analizi uygulanmıştır. Ölçeğin Cronbach alfa güvenirlilik değerinin 0,85 olduğu görülmektedir. Elde edilen cronbach alfa değerinin 0,70 ve üzeri olması sonucunda ölçeğin iç tutarlılık katsayılarına ait yüksek güvenirliliğe sahip olduğu söylenebilir. Dolayısıyla ölçeğin tüm maddeleri ile güvenilir ölçme düzeyine sahip olduğu söylenebilir.

3. Tartışma ve Sonuç

Bu çalışmada, Brayfield ve Rothe (1951) tarafından geliştirilmiş olan İş Tatmini Ölçeğinin Judge vd. (1998) tarafından düzenlenen 5 maddelik kısa formu Türkçeye uyarlanmış ve psikometrik özellikleri incelenmiştir. Alanyazını incelendiğinde çalışanların işinden duyduğu memnuniyet düzeyini ölçmek amacıyla birçok ölçeğin geliştirildiği görülür (bkz. Rafferty ve Griffin, 2009). Fakat İş Tatmini Ölçeğinin 5 maddelik kısa formunun (Judge vd., 1998), madde sayısının azlığından dolayı uygulamada sağladığı kolaylık ve maddelerin anlaşılabilirliği bakımından araştırmacılar tarafından sıklıkla tercih edildiği dikkat çekmektedir (Doğan ve Aslan, 2018; Kahya, 2013; Keser, 2005; Yürür ve Keser, 2010). Bu çalışmalarda ölçeğin psikometrik özelliklerinin ayrıntılı değerlendirilmediği göz önünde bulundurulduğunda, mevcut uyarlama çalışmasının önemli bir ihtiyaç olduğu sonucuna varılmıştır. Bu amaçla 110 kamu çalışanından veri toplanarak İş Tatmini Ölçeğinin psikometrik özellikleri incelenmiştir.

Bir ölçeğin psikometrik özellikleri, ölçeğin ölçmek istediği yapıyı ne derece doğru şekilde ölçtüğüne (geçerlilik) ve bu yapıyı ölçerken ne derece tutarlı sonuçlar verdiği (güvenirlilik) bakılarak değerlendirilir (Andy, 2009; Erkuş, 2013). Bu çalışmada ilk olarak İş Tatmini Ölçeğinin yapı geçerliliği, açıklayıcı ve doğrulayıcı faktör analizleriyle incelenmiştir. İş Tatmini Ölçeği'nin toplam varyansının %62'sini açıklayan tek faktörlü bir yapı açıklayıcı faktör analizi sonucunda elde edilmiştir. Bu bulgu ölçeğin orijinal formuyla tutarlık göstermektedir. Buna ek doğrulayıcı faktör analiziyle de ölçeğin yapı geçerliliği test edilmiştir. DFA analizi sonucunda kabul edilebilir düzeyde olduğu uyum indekslerine ve ki kare değerinin anlamlı olduğu sonucuna varılmıştır, χ^2 (5) =23,0, $\chi^2 /df = 4,6$, $p < 0,001$, RMSEA= 0,05, NFI= 0,90, CFI= 0,92, GFI= 0,91 ve SRMR= 0,058. Bir modelin iyi bir uyum gösterdiği sonucuna varmak için χ^2 /df değerinin 3 ve 3'ten küçük, GFI ve NFI değerlerinin 0,90'dan büyük, CFI değerinin 0,95'ten büyük olması, RMSEA ve SRMR değerlerinin ise 0,08'den küçük olması yönündeki şartları sağlaması gerekmektedir (Bayram, 2016; Schermelleh-Engel, Moosbrugger ve Müller, 2003). İş Tatmini Ölçeğinin χ^2 /df değeri, 3'ten küçük olma şartını sağlamıyor olsa da elde edilen değer bu kritere yakın olmakla birlikte, tüm uyum indeksleri belirtilen kriterleri sağlamaktadır. Bu doğrultuda İş Tatmini Ölçeğinin Türkçeye uyarlanmış kısa formunun tek faktörlü yapısının kabul edilebilir düzeyde olduğu söylenebilir.

İş tatmini ölçeğinin güvenirliliği, iç tutarlık güvenirliliği hesaplanarak incelenmiştir. İç tutarlık güvenirliliği, ölçeği oluşturan maddelerin birbiriyle ne derece uyumlu/ilişkili olduklarını ortaya koymaktadır. Bu hesaplama sonucunda değeri 0 ile 1 arasında değişen Cronbach Alfa katsayısı elde edilir. Cronbach alfa değerinin 0'a yakın olması güvenirliliğin düşük olduğunu, 1'e yakın olması ise güvenirliliğin yüksek olduğunu belirtir (Erkuş, 2013). Bir ölçeğin Cronbach alfa değeri 0,70 ve üstü olduğunda iç tutarlık güvenirliliğinin yüksek olduğu söylenebilir (Andy, 2009). Bu çalışmada İş Tatmini Ölçeğinin Cronbach alfa değeri 0.85 olarak bulunmuştur. Bu bulgu ölçeğin orijinal formunun kullanıldığı çalışmalardaki iç güvenirlilik değerleriyle de tutarlılık göstermektedir (Judge ve Klinger, 2008). Dolayısıyla ölçeğin Türkçeye çevrilmiş formunun güvenilir olduğu sonucuna varılmıştır.

Sonuç olarak İş Tatmini Ölçeğinin kısa formunun (Judge vd., 1998) açıklayıcı ve doğrulayıcı faktör analizleri ile iç tutarlık güvenilirliği analizi birlikte değerlendirildiğinde, bulgular Türkiye’de çalışan bireylerin oluşturduğu bir örneklem için işten duyulan memnuniyeti ölçmede geçerli ve güvenilir bir ölçek olduğuna işaret etmektedir. Bu ölçeğin Türkçeye kazandırılması, alanda sağlayacağı uygulama kolaylığı açısından değer taşımaktadır. Dolayısıyla bu ölçeğin çalışma psikolojisi alanındaki araştırmalarda, çıktıları bakımından önemli olan iş tatmini değişkenini ölçmek amacıyla kullanılması önerilir.

KAYNAKÇA

- Aryee, S., Fields, D ve Luk, V. (1999). A Cross-cultural Test of a Model of the Work-family Interface. *Journal of Management*, 25(4), 491-511.
- Bayram N. (2016). *Yapısal Eşitlik Modellemesine Giriş AMOS Uygulamaları*, Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Brayfield, A. H ve Rothe, H. F. (1951). "An Index of Job Satisfaction." *Journal of Applied Psychology*, 35.5, 307.
- Bilgin, N. (1995). *Sosyal Psikoloji’de Yöntem ve Pratik Çalışmalar*, Sistem Yayıncılık, İstanbul.
- Chaulagain, N ve Khadka, D. K. (2012). “Factors Influencing Job Satisfaction Among Healthcare Professionals At Tilganga Eye Centre, Kathmandu, Nepal”, *International Journal of Scientific & Technology Research*, 1(11), 32-36.
- Doğan, S ve Aslan, M . (2018). “Psikolojik Sermaye, İçsel Motivasyon ve İş Tatmini İlişkisi”, *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11 (3), 112-125.
- Erkuş, A. (2013). *Davranış Bilimleri için Bilimsel Araştırma Süreci*, 4. Baskı, Ankara. Seçkin Sosyal Bilimler
- Field, A. (2009). *Discovering Statistics Using SPSS, Third Edition*. Sage Publications.
- Floyd E.J ve Widaman , K. E. (1995). “Factor Analysis in the Development and Refinement of Clinical Assessment Instruments”, *Psychological Assessment*, 7, 286-289.
- Ganu, D ve Kogutu, C. N. (2014). “Effect of The Big Five Personality Traits On Job Satisfaction And Organizational Commitment in The Healthcare Industry: The Case Of Kenya”, *American Journal of Health Sciences (AJHS)*, 5(2), 145-154.
- Haig, B. D. (2005). “Exploratory Factor Analysis, Theory Generation, and Scientific Method”. *Multivariate Behavioral Research*, 303-329.
- Hwang, E. (2019). Effects of the Organizational Culture Type, Job Satisfaction, and Job Stress on Nurses’ Happiness: A Cross-sectional Study of the Long-term Care Hospitals of South Korea. *Japan Journal of Nursing Science*, 16(3), 263-273.
- Judge, T. A ve Klinger, R. (2008). “Job Satisfaction: Subjective Well-being at Work”, In M. Eid & R. J. Larsen (Eds.), *The science of subjective well-being* (pp. 393-413). New York, NY, US: Guilford Press
- Judge, T. A., Locke, E. A., Durham, C. C ve Kluger, A. N. (1998). Dispositional Effects on Job and Life satisfaction: The Role of Core Evaluations. *Journal of Applied Psychology*, 83(1), 17.
- Kâhya, C. (2013). “Örgütsel Sinizm, İş Performansını Etkiler mi? İş Tatminin Aracılık Etkisi”, *Global Journal of Economics and Business Studies*, 2(3), 34-46.
- Karabati, S., Ensari, N ve Fiorentino, D. (2019). “Job Satisfaction, Rumination, and Subjective Well-Being: A Moderated Mediation Model”, *Journal of Happiness Studies*, 20(1), 251-268.
- Kass, S.J., Vodanovich, S.J ve Callender, (2001). “State-Trait Boredom: Relationship to Absenteeism, Tenure, and Job Satisfaction” *A Journal of Business and Psychology* 16: 317. <https://doi.org/10.1023/A:1011121503118>
- Keser, A. (2005), “İş Doyumu ve Yaşam Doyumu İlişkisi: Otomotiv Sektöründe Bir Uygulama”, *Çalışma ve Toplum*, Sayı 4, s. 77-96.

- Keser, A. (2019). Çalışma Yaşamında Motivasyon, Kocaeli:Umuttepe Yayınları.
- Kline R. B. (2005). Principles and Practice of Structural Equation Modeling, Second Edition, Guilford Publications.
- Landy, F. J. (1989). Psychology of Work Behavior. Pacific Grove, CA: Thomson Brooks/Cole Publishing
- Macdonald, S ve MacIntyre, P. (1997) “The Generic Job Satisfaction Scale”, Employee Assistance Quarterly, 13:2, 1-16, DOI: [10.1300/J022v13n02_01](https://doi.org/10.1300/J022v13n02_01)
- Maruyama G. (1998). Basics of Structural Equation Modeling. London. Sage.
- Rafferty, A. E. ve Griffin, M. A. (2009). “Job Satisfaction in Organizational Research”, The Sage handbook of organizational research methods, 196-212.
- Rose, M. (2003). “Good Deal, Bad Deal? Job Satisfaction in Occupations”. Work, Employment and Society, 17(3), 503–530. <https://doi.org/10.1177/09500170030173006>
- Schermelleh-Engel, K., Moosbrugger, H ve Müller, H. (2003). “Evaluating The Fit of Structural Equation Models: Tests of Significance and Descriptive Goodness-Of-Fit Measures”, Methods of Psychological Research Online, 8(2), 23-74.
- Smith, P. C., Kendall, L. M ve Hulin, C. (1969). The Measurement of Satisfaction in Work And Behavior. Chicago: Raud McNally.
- Stapleton J. (1997). Dynamic Systems Development Method, London. Addison- Wesley
- Tabachnick, B. G ve Fidell, L. S. (1996). Using Multivariate Statistics (3rd ed.). New York Harper Collins.
- Unanue, W., Gómez, M. E., Cortez, D., Oyanedel, J. C., & Mendiburo-Seguel, A. (2017). “Revisiting the Link between Job Satisfaction and Life Satisfaction: The Role of Basic Psychological Needs”, Frontiers in Psychology, 8, 680. doi:10.3389/fpsyg.2017.00680
- Yürür, S ve Keser, A. (2010). “İşe Bağlı Gerginlik İle İş Tatmini İlişkisinde Duygusal Tükenmenin Aracı Rolü”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 65(04), 165-193.
- Weiss, D. J., Dawis, R. V., England, G. W ve Lofquist, L. H. (1967). Manual for the Minnesota Satisfaction Questionnaire (Minnesota Studies in Vocational Rehabilitation: XXII). Minneapolis: University of Minnesota, Industrial Relations Center, Work Adjustment Project.

EK 1:**İş Tatmini Ölçeğinin Maddeleri**

	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılmıyorum Ne Katılmıyorum Fikrim Yok	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
1. Şu anki işimden oldukça memnunum.	1	2	3	4	5
2. Çoğu günler işime hevesle giderim.	1	2	3	4	5
3. İşteki her günüm bitmeyecekmiş gibi gelir. (Ters Madde)	1	2	3	4	5
4. İşimi eğlenceli bulurum.	1	2	3	4	5
5. İşimin tatsız olduğunu düşünürüm. (Ters Madde)	1	2	3	4	5

İHTİYACIN ŞİDDETİNE GÖRE SAĞLIK HİZMETLERİNDE BEKLEMeye İLİŞKİN ALICILARIN DUYGUSAL TEPKİLERİ

Eda Yılmaz Alarçin¹

Öz

Bekleme, alıcılar tarafından istenilen bir durum olmamakla beraber; ürün veya hizmet alımında zaman zaman maruz kalınan bir durumu ifade etmektedir. Çoğunlukla da bu durum alıcılar tarafından olumsuz değerlendirilmektedir. Bekleme süresi ile ilgili özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde yapılmış olan çalışmalarda genellikle gerçek bekleme süresi ile algılanan bekleme süresi farkı; algılanan bekleme süresi- tatmin ilişkisi ve beklemeye ilişkin duygusal tepkiler konularının ele alındığı görülmektedir. Farklı sektörlerde faaliyet gösteren işletmeler için alıcı tatmini sağlama ve sadık alıcılar yaratma noktasında bekleme sürelerinin minimuma indirilmeye çalışılması bu konunun önemini artırmaktadır. Eğer bekleme kaçınılmaz ise söz konusu sürecin işletmeler tarafından iyi yönetilmesi de üzerinde durulması gereken bir konu olmaktadır. Bu çalışmada sağlık hizmeti için ihtiyacın şiddetine bağlı olarak muayene öncesi ve esnasında ortaya çıkan bekleme durumlarına ilişkin alıcıların duygusal tepkilerinin farklılaşp farklılaşmadığı ölçülmüştür. Araştırmada 403 kişiden elde edilen anket formları analiz edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre şiddetli ihtiyaç halinde muayene öncesi beklemeye ilişkin alıcıların duygusal tepkileri daha olumsuz bulunmuştur. Düşük ihtiyaç halinde de muayene esnasında bekleme katılımcılar tarafından daha olumsuz nitelendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bekleme Süresi, Duygusal Tepki, Sağlık Hizmetleri, İhtiyaç

PATIENTS' AFFECTIVE REACTIONS TO WAITING IN HEALTH CARE SERVICES ACCORDING TO SEVERITY OF NEED

Abstract

Although waiting is not desired by the consumers; refers to a situation in which it is exposed from time to time during the product or service purchase. Mostly, this situation is negatively evaluated by the consumers. Studies on waiting time, especially carried out in the United States, have shown that the difference between the objective waiting time and the perceived waiting time; perceived waiting time-satisfaction relationship and affective reactions to waiting issues are often addressed. Trying to minimize waiting times in order to ensure consumer satisfaction and create loyal consumers for businesses operating in different sectors increases the importance of this issue. If the waiting is inevitable, the management of relevant process by the enterprises is also an issue that needs to be emphasized. In this study, it was measured whether the affective reactions of the consumers related to the waiting situations that occurred before and during the examination differs depending on the severity of the need for health care. In the study, the questionnaire forms obtained from 403 people were analyzed. According to the obtained results, the affective reactions of the consumers regarding waiting before examination in case of severe need were found to be more negative. In case of a low need, waiting during the examination was found more negative by the participants.

Keywords: Waiting Time, Affective Reactions, Health Care Services, Need

Jel Codes: M31, I10

¹ Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Üniversitesi- Cerrahpaşa, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, eyilmaz@istanbul.edu.tr, Orcid id: orcid.org/0000- 0002- 6100- 1272.

Giriş

Makro düzeyde değerlendirildiğinde nüfusun yaşlanmasıyla artan talep ve yeni tıbbi hizmetlerin mevcudiyeti, birçok ülkenin kamu sağlık sistemi üzerindeki baskıları artırmakta ve bu da sağlık hizmeti alıcıları için uzun bekleme sürelerine yol açmaktadır. Uzun bekleme süreleri genellikle medyanın ilgisini çekmekte, ülke çapında sağlık reformu tartışmalarını ateşlemekte ve hükümetler üzerinde düzeltici eylemlerde bulunma yönünde yoğun baskılar yaratmaktadır. Uzun bekleme sürelerini azaltmak için, kamu sağlık hizmetleri arzında kapasite artırımına gitmeyi düşünmek doğaldır. Ancak yeni yatırımların (özellikle altyapıya) maliyetli olması; yeni tesisler inşa etmenin ve onları verimli bir şekilde çalıştırmanın çok zaman alması ve sağlık hizmeti iyileştirmelerinin genellikle kısa sürede sonuç vermesinin beklenmesi gibi nedenlerden bu konuda yürütülen çalışmalar güç olmaktadır (Qian, Guo, and Lindsey, 2017, p. 2033).

Zaman, hizmetlerle ilgili olarak açılış saatleri, hizmet programları ve süresi veya beklemeye ilişkin hizmet performansına yönelik kilit bir unsurdur. Hizmetlerin zamanla ilişkisinde hizmet performansından önce bekleme süresi, araştırmacılar için önemli bir ilgi konusu olmuştur. Hizmet sunumu süreç olarak değerlendirildiğinde, belirli sürede başlamakta ve bir dizi ardışık adımı izlemektedir. Alıcılar, hizmet sunumu sürecinin tamamını tecrübe etmekte ve bu nedenle hizmet kalitesi genel değerlendirmesinde beklemeyi de göz önünde bulundurmaktadırlar. Öte yandan, hizmet sağlayıcılar genellikle beklemeyi bir dereceye kadar kontrolleri dışında ve dolayısıyla taahhütlerinin azaldığı bir alan olarak görmektedirler (Durrande-Moreau, Usunier, 1999, p. 173).

Bankalar, çağrı merkezleri, fast-food restoranlar, sağlık işletmeleri ve perakende satış mağazaları dahil çoğu işletme, bekleme süresi, fiyat ve kalite özelliklerine göre rekabet etmektedirler. Bu çerçevede beklemenin birçok kamu ve özel sektör sisteminde ana verimsizlik kaynağı olmaya devam ettiği ileri sürülebilir (Singhal, Singhal ve Kumar, 2019, p. 568). Tong ve Rajagopalan (2014, p. 689) web sitesi veya peyzaj tasarımı gibi birçok hizmette, bir müşterinin elde ettiği değer veya kalitenin hizmet süresine bağlı olduğunu ve bu değerlemenin müşteriye göre değiştiğini belirtmektedirler.

Sağlık işletmeleri açısından ele alındığında sadece iyi tıbbi bakım değil, bekleme süreleri, fiziksel çevre ve psikolojik atmosfer gibi diğer özelliklerin de hasta memnuniyeti üzerinde ve tıbbi tedavinin başarılı değerlendirilmesinde önemli olduğu belirtilmektedir. Özellikle ani hastalık veya ciddi kazalara bağlı olarak yüksek kaygı yaşanan durumlarda, bir başka ifadeyle şiddetli ihtiyaç durumunda hizmete bir an önce erişimin daha da önem taşıdığı ileri sürülmektedir (Hansagi, Carlsson ve Brismar, 1992, p. 71). Tıbbi bakım, hasta ile sağlık personeli arasındaki ve fiziksel çevreyle etkileşime yönelik memnuniyet değerlendirmelerinde ihtiyacın şiddetinin hastaların kararlarını etkileyebileceği ifade edilmektedir (Mack, File, Horwitz ve Prince, 1995, p. 8). Bu çerçevede sağlık hizmeti sunumunun farklı aşamaları için hastaların bekleme sürelerini azaltmaya yönelik sistemler üzerinde çalışılmaktadır (Gijo ve Antony, 2014, p. 1481; Almomani ve AlSarheed, 2016, p. 734; Montecinos, Ouhimmou ve Chauhan, 2018, pp. 51; Vandenberghe, De Vuyst, Aghezzaf ve Bruneel, 2019, p. 971).

Bu çalışmada sağlık hizmeti alımında muayene öncesinde ve esnasında maruz kalınan beklemenin ihtiyacın şiddetine bağlı olarak alıcıların duygusal tepkilerinde farklılığa neden olup olmadığını ölçmek amaçlanmıştır.

1. Literatür Taraması

Alıcıların, hizmeti tamamlamak için üstlenmek zorunda kaldıkları istenmeyen bir faaliyet olarak kabul edilen beklemenin, ekonomi, pazarlama ve işletme literatüründe geniş bir şekilde tartışıldığı görülmektedir. Yapılmış olan pek çok çalışmada beklemenin alıcılarda olumsuz tepkilere yol açtığı; öfke, hayal kırıklığı, kızgınlık gibi duygusal tepkiler ile satış noktasının/ hizmet yerinin terk edilmesi gibi davranışsal tepkilere neden olabileceği ifade edilmektedir. Bu nedenle işletmeler ek personel ya da ödeme sistemleri ile kapasitelerini artırarak gerçek bekleme sürelerini azaltmaya çalışmaktadırlar.

Ancak söz konusu çözüm yolları, yoğun saatlerde fiziksel alan sınırları veya alıcı trafiği gibi yönetilemeyen faktörlerle sınırlı olmaktadır. Bu nedenle ekonomik ve lojistik açıdan beklemenin bütünüyle ortadan kaldırılması olanaksız olarak değerlendirildiğinden, tamamlayıcı bir alternatif olarak, alıcıların bekleme algılarının nesnel zamandan farklı olabilecek şekilde yönetilmesi amaçlanmaktadır (Djelassi, Diallo, Zielke, 2018, p. 39). Yönetim tarafından gecikmenin manipüle edilmesi için en kolay yollardan birinin bekleme ortamına ilişkin düzenlemeler olabileceği belirtilmektedir. Aydınlatma, renkler ve mekânsal düzen gibi ortamdaki belirgin öğelerin bekleme sırasındaki zaman algısını etkileyebileceği önerilmektedir (Pruyn ve Smidts, 1998, p. 321). Eğer alıcı olumlu bekleme deneyimine sahipse ve alıcının algıladığı bekleme süresi gerçek bekleme süresinden azsa, o zaman alıcının beklemeye yönelik olumlu hislere sahip olabileceği belirtilmektedir. Olumlu bekleme deneyimleri sunmak için de hizmet işletmelerinin müzik, içecek ve tamamlayıcı atıştırmalıklar sunarak bekleme ortamını iyileştirebileceği öne sürülmektedir (Liang, 2016, p. 258). Montecinos, Ouhimmou ve Chauhan (2018, pp. 51- 52) da çalışmalarında randevusuz sağlık hizmeti sunan klinikler için telefon, mesaj bildirim veya bir web uygulaması şeklinde ve ilk giren ilk çıkar mantığını esas alan bir takip sistemi önermektedirler. Bu sistemde hastalar kliniğe giriş yapıp, kayıt yaptırdıktan sonra hastalara bir numara verilmekte ve sonrasında hastalar klinikten ayrılabilirler. Böylelikle hastaların klinikte daha az zaman geçirmeleri ve bekleme sürelerini klinik dışında daha etkin kullanabilmeleri öngörülmektedir. Ayrıca bekleme sürelerini klinik dışında geçiren hastaların bulaşıcı hastalıklara maruz kalma sürelerinin ve kliniklerdeki memnuniyetsiz, sınırlı hasta yükünün azalacağı ileri sürülmektedir.

Bekleme ile ilgili yapılan araştırmaların pek çoğunda bekleme süresi- tatmin ilişkisine odaklanılmıştır (Donahue, Russell, de Riese, Smith, de Riese ve Medway, 2017, p. 2). Pek çok yazar tarafından bekleme süresi ile alıcı tatmini arasında negatif yönlü ilişki olduğu belirtilmiştir (Taylor, 1994, p. 58; McGuire, Kimes, Lynn, Pullman ve Lloyd, 2010, p. 270; Karaca, Erbil ve Özmen, 2011, s. 1; Kazan, Ergülen ve Çoruhlu, 2012, s. 251; Yıldız ve Arslan, 2013, s. 181; Almomani ve AlSarheed, 2016, p. 735; Ramseook-Munhurrin, 2016, p. 246; Inglehart, Lee, Koltuniak, Morton ve Wheaton, 2016, p. 203; Mustafa, Abu-Salim ve Watson, 2018, p. 131; Alarcon-Ruiz, Heredia ve Taype-Rondan, 2019, p. 1). Alıcıların, bekletilmeden gerçekleştirilen erken teslimatları takdir ettiği ifade edilmiştir (Emde ve Zehtabian, 2019, p. 1316). Çalışmalar, gerçek bekleme sürelerine göre tahmini bekleme sürelerinin alıcı tatmini üzerinde daha etkili olduğunu göstermiştir (Tom ve Lucey, 1995, p. 22; Tom ve Lucey, 1997, p. 656; Davis ve Heineke, 1998, p. 71; Pruyne ve Smidts, 1998, p. 327). Pek çok yazar tarafından algılanan bekleme süresi arttıkça beklemeye ilişkin olumsuz duygusal tepkilerin de arttığı bulgusu elde edilmiştir (Folkes, Koletsky ve Graham, 1987, pp. 538- 539; Katz, Larson ve Larson, 1991, p. 48; Hui, Thakor ve Gill, 1998, p. 478; Pruyne ve Smidts, 1998, p. 331). Algılanan bekleme süresi arttıkça beklemenin daha az kabul edilebilir olduğu (Clemmer ve Schneider, 1989; Chebat, Chebat, Vaninski ve Filiatrault, 1995, p. 419; Antonides, Verhoef ve Aalst, 2002, p. 201) ve alıcıların bekleme sürelerini abartma eğiliminde oldukları (Hornik, 1984, p. 617; Feinberg ve Smith, 1989, p. 57; Katz, Larson ve Larson, 1991, p. 47; Pruyne ve Smidts, 1998, p. 327) sonuçlarına ulaşılmıştır. Araştırmalar ayrıca beklemeye ilişkin duygusal tepkiler ile hizmete ilişkin tatmin arasında pozitif yönlü ilişki olduğunu (Dube- Rioux, Schmitt ve Leclerc, 1989, p. 62; Taylor, 1994, p. 65; Hui, Dube ve Chebat, 1997, p. 102; Davis ve Heineke, 1998, p. 71; Pruyne ve Smidts, 1998, p. 332; Bielen ve Demoulin, 2007, p. 189) göstermiştir. Ryan, Hernandez-Maskivker, Valverde ve Pamies- Pallise (2018, p. 64) ise çalışmalarında beklemenin olumlu etkilerini göz önüne alan bir dizi öneride bulunmuşlardır. Yazarlar, beklemenin daha fazla tüketici çektiğini, algılanan değeri artırdığını, tüketici karar verme sürecini kolaylaştırıcı bilgi sağladığını, alıcı değerlendirmelerini geliştirdiğini ve olumlu beklentileri desteklediğini ileri sürmüşlerdir. Tablo 1’de bekleme süresi ile ilgili çalışma örneklerine yer verilmiştir.

Tablo 1: Bekleme Süresi İle İlgili Çalışma Örnekleri

Yazar	Yayının içeriği
Hornik (1984)	Bu çalışmada beklemeye ilişkin algılanan ve gerçek zaman ilişkisine odaklanılmıştır. Yazar, algılanan bekleme süresinin gerçek bekleme süresine göre değişmesi beklentisi (zamansal uyarılar) ve algılanan bekleme süresinin, kuyruğun uzunluğuna göre değişmesi beklentisi (mekansal uyarılar) çerçevesinde hipotezlerini oluşturmuştur. Elde ettiği sonuçlara göre alıcılar bekleme süresini abartma eğilimi göstermektedirler.
Maister (1985)	Çalışmada beklemenin psikolojisi üzerine görüşler paylaşılmıştır. Beklerken herhangi bir şeyle uğraşarak geçirilen zamanın, herhangi bir şeyle uğraşmadan geçirilen zamandan daha kısa değerlendirildiği; bireylerin kendilerine hizmetin hemen sunulmaya başlanmasını istedikleri; beklerken duyulan endişenin bekleme süresinin daha uzun hissedilmesine neden olduğu; ne kadar süreceği belli olmayan bekleme süreleri belli olan bekleme sürelerinden daha uzun algılandığı; nedeni anlaşılmayan bekleme süreleri, nedeni anlaşılan bekleme sürelerinden daha uzun hissedildiği; kuyruk yönetiminde adil davranılmadığının düşünüldüğü bekleme süreleri daha uzun sürdüğü; daha değerli bir hizmet söz konusuysa alıcıların daha uzun süre bekleyebildikleri ve yalnız bekleme süreleri grup halinde bekleme sürelerinden daha uzun hissedildiği öne sürülmüştür.
Folkes, Koletsky ve Graham (1987)	Çalışmada gecikmeli uçuşlara maruz kalan 97 yolcu ile görüşme gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmelerde yolculara gecikmeye ilişkin duygusal tepkileri, zamanında varışa verdikleri önem, sorunu şikayet etme eğilimleri ve aynı havayolu ile tekrar uçuş istekleri hakkında sorular yöneltilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre gecikme, yalnızca şikayet etme ve aynı havayolunu tercih etme üzerinde doğrudan etkili olmamakta; aynı zamanda dolaylı olarak havayolu işletmesine öfkeyi etkilemektedir.
Feinberg ve Smith (1989)	Çalışmada perakende ortamında bir satış işlemine ilişkin gerçek bekleme süresi ile alıcılar tarafından algılanan bekleme süresinin değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Hornik (1984) ile benzer şekilde alıcıların bekleme süresini abartma eğiliminde oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Zamanında müşteri hizmeti vermenin işlem süresini azaltmak kadar basit olmadığı ileri sürülmüştür. Ayrıca alıcıların işlem süresini abartırken, satışçıların bu süreyi hafife almaları bulgusunun sorunu daha da kötüleştirdiği ifade edilmiştir.
Taylor (1994)	Çalışmada gecikme süresi ve beklenen zamanın doldurulma derecesinin alıcıların duygusal tepkileri üzerindeki etkilerini değerlendiren bir model sunulmuştur. Model gecikmeli uçuşa maruz kalan yolcular ile yapılan deneysel bir testi içermektedir. Çalışma sonucunda bekleme sürelerinin hizmet değerlendirmelerini etkilediği ve bu etkiye gecikmeye verilen olumsuz duygusal tepkilerin aracılık ettiği görülmüştür. Hizmet sağlayıcının gecikmeye ilişkin kontrol düzeyi algısı ve beklenen sürenin doldurulma biçimi dolaylı olarak hizmet değerlendirmelerini etkilemekte ve buna alıcıların öfke ve belirsizlik tepkileri aracılık etmektedir.

Smidts ve Pruyn (1994)'den aktaran Davis ve Heineke (1998)

Ayakta tedavi kliniklerindeki sağlık hizmeti alıcıları üzerine yapılan çalışmada algılanan bekleme süresinin gerçek bekleme süresine göre hastaların beklemeyle ilişkin değerlendirmelerini daha fazla etkilediği belirtilmiştir. Bekleme süresince hastaların oyalanmalarının sağlanması için televizyon kurulumunun, ne algılanan bekleme süresini ne de hasta tatminini etkilemediği ileri sürülmüştür. Yazarlar bunun iki nedene bağlı olabileceğini belirtmişlerdir. Birincisi bu oyalama yöntemi aslında beklemeyle bağlı tatmini ve algılanan bekleme süresini etkilememektedir. İkincisi bu oyalama yöntemi uygun yöntem olmayabilir. Örneğin poliklinik ortamında var olan bir televizyon, hastalar için olumlu yerine rahatsız edici bir oyalama biçimi şeklinde değerlendirilebilir.

Chebat, Chebat, Vaninski ve Filiatrault (1995)

Çalışmada ruh halinin, iki bilişsel süreç -zaman algısı ve anımsama- üzerindeki etkileri incelenmiştir. Katılımcılara ilk önce ruh hallerini (mutlu veya üzgün) başarılı bir şekilde değiştiren bir video, sonrasında bekleme hattını simule eden bir başka video izletilmiştir. Bekleme videosundan hafızaya alınan öğe sayısını, tahmini bekleme süresini ve bekleme süresini kabul derecesini değerlendirmek için her gruba bir anket uygulanmıştır. Elde edilen sonuçlar mutlu ruh halinin hafızaya alınan öğe sayısını ve beklemenin kabul edilebilirliğini artırdığını; ancak zamanın abartılmasını etkilemediğini göstermiştir. Algılanan bekleme süresi arttıkça, bekleme süresinin kabulü azalmaktadır.

Tom ve Lucey (1995)

Çalışmada bekleme süresinin tahmin edilenden uzun ya da kısa olmasının nedenlerine ilişkin alıcı algılarının, tatmin üzerine etkilerinin ölçülmesi amaçlanmıştır. Yazarlar bekleme süresinin tahmin edilenden daha kısa veya daha uzun olmasının nedenlerinin mağazanın kontrolü altında olan veya mağazanın kontrolü dışındaki faktörlerden kaynaklanması ile bekleme süresinin, sabit olaylar ya da öngörülemeyen olaylardan kaynaklanmasının tatmini etkileyebileceği üzerine hipotezlerini oluşturmuşlardır. Elde edilen sonuçlara göre bekleme süresi tahmin edilenden daha kısa sürdüğünde alıcı tatmini bundan olumlu etkilenmekte; daha uzun sürdüğünde de olumsuz etkilenmektedir. Ayrıca bekleme mağazanın kontrol edebileceği faktörlerden kaynaklanıyor ise bu, olumsuz alıcı tatminine neden olmaktadır.

Davis ve Heineke (1998)

Çalışmada fast- food zinciri bir restoranda rastgele seçilmiş alıcıların kuyruğun başından sipariş verme noktasına gelene kadar geçirdikleri süre kronometre ile kaydedilmiştir (kişilerin bilgisi olmadan). Hizmet sunumunun hemen sonrasında bekleme süresi kaydedilen alıcılara araştırmaya katılmak isteyip istemedikleri sorulmuştur. Katılımcılara ne kadar bekledikleri ve ne kadar beklemeyle umdukları sorulmuştur. Elde edilen sonuçlar algılanan bekleme süresinin alıcı tatmini için daha iyi bir belirleyici olduğunu ortaya koymuştur. Yazarlar, uzun bekleme süresinin daha fazla tatminsizliğe yol açtığını ve beklemeyle ilgili iyileştirmelerin bu noktada önemli olduğunu belirtmişlerdir. Alıcıların süre algısı iyi yönetilebilirse tatmine müdahale edilebileceğini; ancak burada alıcının zaman baskısının da önemli olduğunu vurgulamışlardır.

Pruyn ve Smidts (1998)

Çalışmada hizmet sunanlar için en büyük endişe kaynaklarından birinin beklemenin olumsuz etkilerinin önlenmesi olduğu belirtilmiştir. Gerçek bekleme süresi ve bekleme ortamının tatmin üzerindeki etkileri incelenmiştir. Bekleme ortamının iki unsuru -bekleme odasının çekiciliği ve televizyonun varlığı- dikkat dağıtıcı unsurlar olarak ele alınmıştır. Elde edilen sonuçlara göre bekleme, tatmini güçlü bir şekilde etkilemektedir. Yazarlar kabul edilebilir bekleme süresinin kritik bir referans noktası gibi görüldüğünü, çünkü bunu aşmanın güçlü duygusal tepkilere neden olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca televizyonun varlığının dikkati dağıtma konusunda beklenen etkiyi sağlamadığını yanı sıra onu izleme eğiliminin bekleme süresine ve dolayısıyla can sıkıntısına bağlı olduğunu ortaya koymuşlardır.

Antonides, Verhoef ve Aalst (2002)	Çalışmada telefon bekleme süreleri iki farklı deneye yönelik değiştirilmiştir. İlkinde bekleme süresi sabitlenmiştir. Alıcıların beklemeyle ilişkin değerlendirmeleri, kabul edilebilir ve algılanan bekleme süreleri arasındaki farktan etkilenmiştir. Algılanan bekleme süresinin bekleme değerlendirmeleri üzerindeki olumsuz etkisi, beklemenin parasal maliyetleri ile artmıştır. İkinci deneyde bekleme süreleri müzik, kuyruk bilgileri ve tahmini bekleme süreleri hakkında bilgiler ile doldurulmuştur. Tahmini bekleme süresi hakkındaki bilgilerin, algılanan bekleme süresinin bekleme değerlendirmeleri üzerindeki olumsuz etkisini artırmasına rağmen, bekleme süresinin abartılmasını önemli ölçüde azalttığı görülmüştür.
Lee ve Lambert (2005)	Çalışmada bekleme süresinin tatmin ve hizmet kalitesi üzerine etkisini ölçmek amaçlanmıştır. Bekleme süresi, duygusal tepkiler, tatmin ve hizmet kalitesi arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Elde edilen sonuçlara göre alıcıların tahmini bekleme süresinin karşılanmaması, tatmin ve hizmet kalitesi değerlendirmelerini olumsuz etkilemektedir.
Bielen ve Demoulin (2007)	Yazarlar bekleme süresinin tatmin üzerindeki etkisini gösteren çok sayıda çalışma olduğunu; ancak tatminin alıcı sadakati için yetersiz olduğunu belirtmişlerdir. Daha çok alıcı sadakati konusuna odaklanmışlardır. Alıcıların sadakat için bekleme süresi tatmini ve hizmet tatminini nasıl değerlendirdiğini incelemeyi amaçlamışlardır. Sonuçlar, bekleme süresi tatmininin sadece bir hizmet tatmini belirleyicisi olmadığını, aynı zamanda tatmin- sadakat ilişkisini de yönettiğini doğrulamıştır. Alıcı bekleme süresi tatminine ilişkin belirleyicilerin, algılanan bekleme süresi, gecikme durumunda sağlanan tatmin edici bilgiler ve bekleme ortamından tatmin olduğu görülmüştür.
Inglehart, Lee, Koltuniak, Morton ve Wheaton (2016)	Çalışma dış tedavisi için muayenehaneye gelen 399 yetişkin üzerinde uygulanmıştır. Muayenehanedeki bekleme sürelerinin uzunluğunun hastaların randevu konusundaki memnuniyetlerini ve hizmet sunanlara ilişkin değerlendirmelerini etkileyip etkilemediğini ölçmek amaçlanmıştır. Ayrıca, hastanın eğitim seviyesi ve bu ziyaretin onun ilk ziyareti olup olmadığının sonuçları etkileyip etkilemediği de incelenmiştir. Hekimi tarafından erken muayeneye alınan hastaların zamanında muayeneye alınan hastalara göre tatmin düzeylerinin daha yüksek, hekimlerinin tavsiyelerine uyma eğilimlerinin daha fazla ve hekimleriyle olan ilişkilerine yönelik değerlendirmelerinin daha olumlu olduğu görülmüştür. Tüm sorulara en olumsuz cevap veren grup ise muayeneye geç alınan hastalar olmuştur. Yüksek eğitim seviyesine sahip olan hastalar gecikmeyi en olumsuz değerlendirenler olurken; ilk ziyaretini gerçekleştiren ve muayeneye geç alınan hastaların da hasta- hekim ilişkisini en olumsuz değerlendiren grup olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Djlassi, Diallo, Zielke (2018)	Çalışmada self servis teknolojilerine ilişkin deneyim değerlendirmelerinin mağazaya yönelik müşteri memnuniyetini dolaylı olarak nasıl etkilediği ve self servis teknolojilerine ilişkin bekleme süresi memnuniyeti araştırılmıştır. Self servis teknolojilerden memnuniyetin, self servis teknolojileri deneyim değerlendirmesinin mağaza memnuniyeti üzerindeki etkisine kuvvetle aracılık ettiği; hem bilişsel hem de duygusal bekleme süresi doyumunun aynı zamanda self servis teknolojileri deneyim değerlendirmesi ile self servis teknolojilerinden memnuniyet arasındaki ilişkiye aracılık ettiği görülmüştür.

Mustafa, Abu-Salim ve Watson (2018)	Yazarlar hastanelerde bekleme süresinin, özellikle hizmet kalitesinin önemli bir göstergesi olarak değerlendirilmesinden ötürü, hassas bir konu olduğundan hareket etmişlerdir. Çalışmada bekleme süresinin hastaların hastane algısı ve tatmini üzerindeki etkisi ölçülmüştür. Birleşik Arap Emirlikleri'ndeki hastanelerden toplanan anket verileri analiz edilmiştir. Bulgular, bekleme süresinin hizmet kalite algısını ve hizmete ilişkin tatmini etkilediğini doğrulamıştır. Sonuçlar ayrıca bekleme süresinin kadın ve erkek hastaların algı ve memnuniyetlerini farklı şekilde etkilediğini ortaya koymuştur.
Alarcon-Ruiz, Heredia ve Taype-Rondan (2019)	Çalışmada, Peru'da yer alan bir ayakta tedavi kliniğinde bekleme süresi ve konsültasyon süresi ile hasta memnuniyeti arasındaki ilişkinin değerlendirilmesi amaçlanmıştır. 13.360 katılımcı ile yapılan anket verilerinden elde edilen sonuçlara göre bekleme süresi ile hasta memnuniyeti arasında negatif yönlü bir ilişki; konsültasyon süresi ile hasta memnuniyeti arasında ise pozitif yönlü bir ilişki söz konusudur.
Godley ve Jenkins (2019)	Bu çalışmada yalın altı sigmanın müdahale öncesi ve sonrası tasarımıyla tanımlama, ölçme, analiz etme, iyileştirme ve kontrol etme çerçevesini kullanarak bekleme sürelerinin azaltılması ve hasta memnuniyetinin artırılması amaçlanmıştır. Bulgular, bekleme sürelerinde istatistiksel olarak anlamlı bir düşüşün sağlandığını ve böylece üç alanda hasta memnuniyeti puanlarında artış olduğunu ortaya koymuştur. Buna göre bekleme sürelerindeki azalmaya bağlı olarak hasta memnuniyeti yüzdeleri, kayıt bekleme sürelerine; test / tedaviye ve tavsiye etme olasılığına ilişkin olarak artış göstermiştir.
Sanford, Weltz, Zahiri ve Park (2019)	Bu çalışmada hastaların demografik özelliklerinin klinik bekleme sürelerinin algılanmasını nasıl etkileyebileceğinin ve klinik deneyiminin algılanmasını olumlu yönde etkileyebilecek faktörlerin neler olduğunun belirlenmesi amaçlanmıştır. Bulgular hasta memnuniyeti değerlendirmelerinde, göz teması, dikkat, iletişim, ilgi ve subjektif zaman algıları da dahil olmak üzere hastanın karşılaştığı niteliksel faktörlerin, hizmet sunan ile geçirilen süre ve gerçek bekleme süresi gibi nicel faktörlerden daha fazla ağırlık taşıdığını göstermiştir.

2. Beklemeye İlişkin Duygusal Tepkiler

Beklemek hem ekonomik hem de psikolojik maliyetleri beraberinde getirmektedir. Bir kişi bekleme ile sadece değerli varlığının bir kısmını kaybetmekle kalmayıp, örneğin zaman (ekonomik maliyet); ayrıca bekleme sırasında önemli miktarda stres yaşamaktadır (psikolojik maliyet). Buna göre algılanan bekleme süresine ek olarak, alıcıların beklemeye ilişkin duygusal tepkileri hizmet değerlendirmelerinde beklemenin etkisini açıklamada yaygın bir yapı olarak kabul edilmektedir (Hui, Dube ve Chebat, 1997, p. 91).

Bekleme süresinin “gerçek”, “özel”, “bilişsel” ve “duygusal” bileşenlerden oluşan dört yönü olduğu belirtilmektedir. Gerçek bekleme süresi, bir kronometre ile ölçülen ve alıcılar tarafından hizmet sunulmadan önce geçirilen zamanı; özel bekleme süresi, alıcıların tahmini bekleme süresini ifade etmektedir (Bielen ve Demoulin, 2007, p. 175). Bekleme süresinin bilişsel yönü, alıcıların beklemenin kabul edilebilir, makul, tolere edilebilir ve uzun süreye karşı kısa olduğu düşünülen bir değerlendirmesini içermektedir. Duygusal yönü ise alıcıların zamanın verimsiz kullanılmasından ötürü duydukları sıkıntı, hayal kırıklığı, öfke veya stres gibi duygusal tepkileri yansıtmaktadır (Djelassi, Diallo, Zielke, 2018, p. 39).

Duygusal tepkilerin algılanan bekleme süresi ile kabul edilebilir bekleme süresi arasındaki farka bağlı olduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla alıcıların bekleme durumlarını değerlendirmelerinde bir onaylama sürecinin etkin görüldüğü ifade edilmektedir. Algılanan bekleme süresi, tolerans seviyesini aşıyorsa beklemenin “çok uzun” değerlendirileceği ve bunun duygusal tepkileri ağırlaştıracağı ileri sürülmektedir (Pruyn ve Smidts, 1998, p. 331). Hui, Thakor ve Gill (1998, p. 473) hizmet sunumundaki gecikmelerin algılanan bekleme süreleri üzerindeki etkileriyle duygusal tepkileri etkilediklerini varsaymaktadırlar. Taylor (1994) gecikmelerin sadece düşük hizmet performansı değerlendirmeleriyle değil; aynı zamanda öfke gibi olumsuz duygusal tepkilerdeki artışla sonuçlandığını belirtmektedir. Gerçek bekleme süresi sabit tutulduğunda, hizmet değerlendirmelerini içeren duygusal tepkiler, gecikme duyurularının şekli ve zamanlaması ile alıcı sorularının cevaplanması gibi çeşitli durumsal değişkenlerden etkilenebilmektedir.

Bekleme kısa olduğunda, bilgi verilsin ya da verilmesin, tüketicilerin çok az stres yaşamaları ve beklemeyi düşünmeleri kabul edilebilmektedir. Ancak ortalama bir bekleme süresi söz konusu olduğunda bu sefer bilgi anlamlı olmaktadır. Bilgi, hem algılanan bekleme süresini etkileyerek hem de belirsizliği azaltarak hizmet değerlendirmelerini etkilemektedir. Böylelikle bekleme kabul edilebilir olmaktadır. Ancak bekleme süresinin uzaması durumunda bilginin bekleme süresi üzerindeki olumlu etkisi azalabilmektedir (Hui ve Tse, 1996, p. 83).

Folkes, Koletsky ve Graham (1987, p. 535), alıcıların, gecikmeye neden olan konuya ilişkin işletmenin kontrolünün olabileceğine inandıkları durumlarda beklemeye ilişkin duygusal tepkilerinin olumsuz olacağını, bu durumun alıcılarda öfkeye yol açacağını ve belki de alıcıların tekrar aynı hizmeti almayı istemeyeceklerini belirtmektedirler. Ayrıca sürekli yaşanan bekleme durumları da alıcıları beklemeye ilişkin olarak daha fazla öfkeli yapmaktadır.

Çeşitli çevresel koşullar ve kişisel nedenlerden dolayı alıcıların beklemeye verdikleri duygusal tepkiler de farklılık gösterebilmektedir (Hui, Thakor ve Gill, 1998, p. 470). Örneğin müzik, pazarlama araştırmacıları tarafından iyi bilinen bir ruh hali etkileyicisi olarak ifade edilmektedir (Hui, Dube ve Chebat, 1997, p. 91). Hem algılanan bekleme süresinin hem de beklemeye ilişkin duygusal tepkilerin, beklemenin etkisini artırabilecek veya azaltabilecek, müzik gibi hizmet ortamı ile ilgili değişkenlerden etkilendiği belirtilmektedir. Daha da önemlisi, algılanan bekleme süresi ile beklemeye ilişkin duygusal tepkiler arasındaki ilişki, sevilen müziğin varlığında, bireylerin bekledikleri süre içerisinde kendilerini daha olumlu hissetmelerine neden olan beklenmedik bir dönüşüme sahne olabilmektedir (Hui, Thakor ve Gill, 1998, p. 473).

Beklerken boş geçirilen zamanın ve hizmet ortamının alıcılar üzerindeki etkisiyle ilgili olarak Fraisse (1967), süre farkındalığına zamana karşı direnç hissinin eşlik ettiğini açıklamaktadır. Alman dilinde “Langeweile” kelimesinin, “birinin kaçamayacağı bir durumdan kaynaklanan bir sıkıntı hissi” ifade etmek için kullanıldığı belirtilmektedir. Pasif sabırsızlık olarak adlandırılan bu zihinsel durum, James (1946) tarafından da, “yapacak hiçbir şeyi olmayan kişilerin tüm dikkatini zamanın akışına sürüklediği bir zihinsel durum” olarak tanımlanmaktadır. Gözleri bir dakika boyunca kapatmanın ve hiçbir şey yapmadan durmanın sonsuz gibi görünebileceği, çünkü kişinin boş zamanların sıkıcı deneyiminde kilitlendiği belirtilmektedir. Bu nedenle bekleme, rahatsızlığa ve hatta acıya neden olmaktadır. Rahatsız edici bir zaman boşluğu duygusu daha sonra insanları bekleme durumunu kontrol etmeye, bir başka ifadeyle aktif sabırsızlığa yönlendirmektedir. Burada zamanı daha uzun bulmakla ilgili durum pasif sabırsızlık; hizmete başlanması için fırsat kollamakla ve gerçekleştirilmeyi denemek için çabalamakla ilgili durum aktif sabırsızlık olmaktadır. Her iki durumun da duygusal bir niteliği bulunduğu ileri sürülmektedir (Durrande-Moreau, Usunier, 1999, p. 176).

Taylor (1994, p. 58) beklemeye ilişkin duygusal tepkileri iki ana başlık altında ele almaktadır. Bunlar “belirsizlik tepkileri” ve “öfke tepkileri”dir.

- Belirsizlik tepkileri. Önceden planlanmış bekleme dışındaki alıcılar genellikle ne kadar bekleyeceklerini ve bu beklemenin sonucunda ne olacağını bilmemektedirler. Bu durum pek

çok alıcıda belirsizlik ve buna bağlı huzursuzluk ve endişe duygularının yaşanmasına neden olmaktadır. Bekleme süresi uzadıkça, beklemeyle ilgili belirsizlik ve beklemenin bireysel sonuçları artmaktadır. Belirsizlik tepkileri, endişe, tedirginlik gibi duygularla kendini göstermektedir.

- Öfke tepkileri. Sıkıntı, hayal kırıklığı ve rahatsızlık gibi duygular öfke tepkilerini oluşturmaktadır (Taylor, 1994, p. 58). Maister (1985) sıkıntının, zamanın geçişinin özenle takibinden kaynaklandığını öne sürmektedir. Bir başka ifadeyle “izlenen bir tencerenin asla kaynamayacağını”; bu nedenle de öfke tepkilerine yol açılmaması için boş zamanın doldurulmasını önermektedir.

3. Araştırmanın Yöntemi ve Bulgular

Bu araştırmada, alıcıların sağlık hizmetlerine ilişkin olarak şiddetli ihtiyaç ve düşük ihtiyaç anında karşılaştıkları farklı bekleme durumlarına ilişkin tepkilerinin ölçülmesi amaçlanmaktadır. Şiddetli ihtiyaç anında muayene öncesi ve muayene esnası beklemeyle ilgili alıcı tepkileri ile düşük ihtiyaç anında muayene öncesi ve esnası alıcı tepkilerinin farklılaşp farklılaşmadığı belirlenmeye çalışılmaktadır.

3.1. Örneklem Süreci

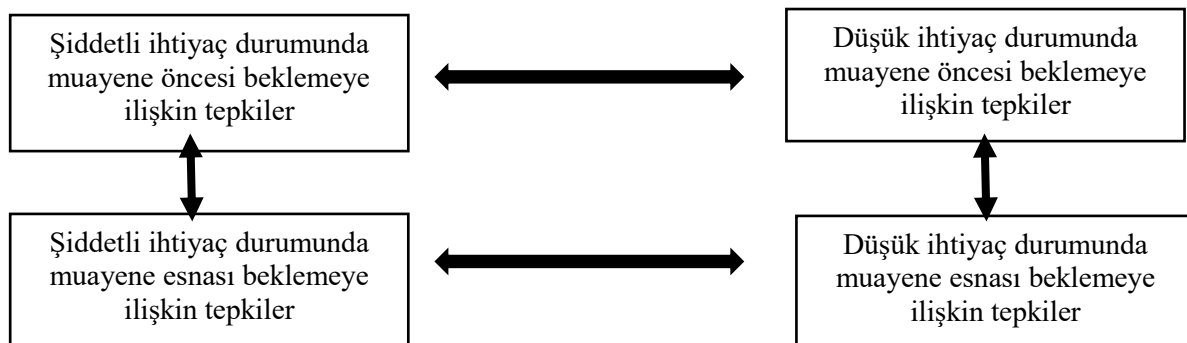
Araştırmanın kapsamını İstanbul’da yaşayan sağlık hizmeti alıcıları oluşturmaktadır. Türkiye İstatistik Kurumu’ndan elde edilen verilere göre 2018 yılı itibariyle İstanbul nüfusu 15.067.724’tür. Söz konusu ana kütleye ilişkin örneklem büyüklüğü, evreni bilinmeyen örnek büyüklüğü formülü kullanılarak %95 güven aralığında ve %5 örneklem hatası ile 384 olarak hesaplanmıştır. Şubat-Mart 2019 tarihleri arasında elektronik posta yoluyla gönderilen anket formları 418 katılımcı tarafından doldurulmuştur. Toplanan 418 anketten eksik ya da hatalı doldurulmuş olanların çıkarılmasıyla 403 değerlendirilebilir anket formu elde edilmiştir.

Zaman ve maliyet kısıtı nedeniyle tüm ana kütleye ulaşmak mümkün olmadığından, örnek kütle sınırlandırılmıştır. Katılımcılar, tesadüfi olmayan örnekleme yöntemlerinden olan “kolayda örnekleme yöntemi” ile belirlenmiştir. Kolayda örnekleme, örneğe seçilecek kişilerden sadece ulaşılabilir olanların örnek kapsamına alınmasını içermektedir (Gegez, 2010, s. 217). Bu çalışmada da zaman ve maliyet kısıtı nedeniyle elektronik anket formunu doldurmaya istekli olan 18 yaşını doldurmuş sağlık hizmeti alıcıları örneğe dahil edilmiştir. Ayrıca internet erişimi olmayanların veya elektronik posta adresi bulunmayanların, bir başka ifadeyle akıllı telefon, bilgisayar vs. kullanmayanların çalışmaya dahil edilememesi de araştırmanın diğer bir kısıtı olarak belirtilebilir. Bu nedenle bu araştırma sonuçlarının ana kütlelerin tamamını temsil ettiği söylenemez.

3.2. Araştırmanın Modeli

Araştırmanın modeli Şekil 1’de görüldüğü üzere şiddetli ihtiyaç ve düşük ihtiyaç durumunda muayene öncesi ve esnası için beklemeyle ilgili alıcı tepkilerini kapsamaktadır. Farklı bekleme durumlarına göre alıcı duygusal tepkilerine ilişkin farklılık olup olmadığı test edilmektedir.

Şekil 1: Araştırmanın Modeli



3.3. Veri Toplama ve Analiz Yöntemi

Araştırmada veri toplama yöntemi olarak anket kullanılmıştır. Katılımcıların ihtiyacın şiddetine göre sağlık hizmeti alım süreçlerinde karşılaştıkları bekleme durumlarına karşı tepkilerinin ölçülebilmesi için iki ana senaryo altında ikişer farklı senaryo geliştirilmiştir. Katılımcılara söz konusu senaryolarda belirtilen durumlarla karşılaşmaları halinde tepkilerinin nasıl olacağına ilişkin verilen ifadelere katılma düzeyleri sorulmuştur. Beşli Likert tipi ölçek (1= kesinlikle katılmıyorum; 5= kesinlikle katılıyorum) kullanılmıştır. Senaryoların hazırlanmasında Dube-Rioux, Schmitt ve Leclerc (1989)'in çalışmasından yararlanılmıştır.

Dube- Rioux, Schmitt ve Leclerc (1989, p. 61) çalışmalarında, ihtiyacın şiddetine bağlı olarak hizmet alım sürecinde beklemenin ortaya çıktığı aşamaya göre duygusal tepkilerin farklılaşp farklılaşmadığını ölçmüşlerdir. Yazarlar, bir yiyecek işletmesi üzerinde uyguladıkları çalışmalarında açlık yokluğu (düşük ihtiyaç) ve varlığı (şiddetli ihtiyaç) durumlarında ön işlem ve işlem içi gecikmelerine yönelik alıcı tepkilerini değerlendirmişlerdir.

Anket formunda her bir senaryo için 11 ifade yer almaktadır. Bunlar “sunulan hizmetin kaliteli olduğunu düşünüyorum”, “tekrar aynı hekime gelirim”, “beklemenin boşa zaman harcamak olduğunu düşünüyorum”, “beklemenin sıkıcı olduğunu düşünüyorum”, “beklemenin rahatsız edici olduğunu düşünüyorum”, “beklemenin sinir bozucu olduğunu düşünüyorum”, “bekleme, bana kendimi ihmal edilmiş hissettirir”, “bekleme, bana kendimi aciz hissettirir”, “bekleme, bende hakkım yenmiş hissi uyandırır”, “bekleme, bende öfke yaratır” ve “bekleme, bende endişe yaratır” ifadeleridir. Verilerin analizi için “frekans dağılımları”ndan; araştırmada yer alan ölçeklerin güvenilirliklerini ölçmek için “alfa katsayısı (Cronbach’s Alpha)”ndan ve kullanılan ölçeklerin boyutlarının belirlenebilmesi için faktör analizinden yararlanılmıştır. Faktör yapısını basit bir hale getirmek için “varimax rotasyonu” kullanılmıştır. İhtiyacın şiddetine ve muayene öncesi ve esnası ortaya çıkma durumuna göre beklemeye bağlı alıcı duygusal tepkilerinin farklılaşp farklılaşmadığı ise “bağımlı gruplar t testi” yardımıyla ölçülmüştür. Analizler SPSS 20 for Windows Programı’nda yapılmıştır. Ölçeklerde yer alan negatif ifadeler ters kodlanmıştır.

3.4. Senaryolar

Araştırmaya katılanlara iki ana senaryo çerçevesinde iki alt senaryo sunulmuştur. Aşağıda “şiddetli ihtiyaç durumunda muayene öncesi bekleme durumu”na; “şiddetli ihtiyaç halinde muayene esnasında bekleme durumu”na; “düşük ihtiyaç halinde muayene öncesinde bekleme durumu”na ve “düşük ihtiyaç halinde muayene esnasında bekleme durumu”na yönelik olarak hazırlanan senaryolar yer almaktadır.

3.4.1. Senaryo 1

Gece dışınızda şiddetli bir ağrı başladı ve geçmedi. Sabah ilk olarak diş hekiminizin muayenehanesini aradınız ve saat 11:30 için randevu aldınız. Randevu saatine yakın muayenehaneye ulaştınız.

3.4.1.1. Senaryo 1.A. Şiddetli İhtiyaç Halinde Muayene Öncesi Bekleme Durumu

Hekimin asistanı sizi karşıladı ve hekimin sizi birazdan göreceğini söyledi. Ağrınız tüm şiddetiyle devam ediyordu. 30 dakika kadar hekimle görüşmek için beklediniz. Saat 12:00 gibi hekimin asistanı yanınıza geldi ve ellerinde olmayan nedenlerden geciktiklerini belirtti ve sizi hekimin odasına yönlendirdi. Muayene oldunuz, bundan sonra her şey yolunda gitti.

3.4.1.2. Senaryo 1.B. Şiddetli İhtiyaç Halinde Muayene Esnasında Bekleme Durumu

Hekimin asistanı sizi karşıladı ve hekimin sizi beklediğini söyledi. Odaya girdiniz. Hekim sizi karşıladı, şikayetlerinizi dinledi. O sırada hekimin asistanı odaya gelip hekimi dışarı çağırdı. Hekim odadan çıktı. Siz odada kaldınız. 30 dakika kadar sonra hekim geldi. Elinde olmayan nedenlerden dolayı sizi beklettiğini söyledi. Muayene oldunuz, bundan sonra her şey yolunda gitti.

3.4.2. Senaryo 2

Altı ayda bir rutin diş kontrolüne gidiyorsunuz. Altıncı ayın sonunda hekiminizden randevu almak için muayenehaneyi aradınız ve ertesi gün saat 10:00 için randevu aldınız. Bir sonraki gün muayenehaneye ulaştığınızda hekimin asistanı sizi karşıladı.

3.4.2.1. Senaryo 2.A. Düşük İhtiyaç Halinde Muayene Öncesi Bekleme Durumu

Hekimin asistanı sizi karşıladı ve hekimin sizi birazdan göreceğini söyledi. 30 dakika kadar hekimle görüşmek için beklediniz. Saat 10:30 gibi hekimin asistanı yanınıza geldi ve ellerinde olmayan nedenlerden geciktiklerini belirtti ve sizi hekimin odasına yönlendirdi. Muayene oldunuz, bundan sonra her şey yolunda gitti.

3.4.2.2. Senaryo 2.B. Düşük İhtiyaç Halinde Muayene Esnasında Bekleme Durumu

Hekimin asistanı sizi karşıladı ve hekimin sizi beklediğini söyledi. Odaya girdiniz. Hekim sizi karşıladı. Tam muayeneye başlamıştı ki hekimin asistanı odaya gelip hekimi dışarı çağırdı. Hekim odadan çıktı. Siz odada kaldınız. 30 dakika kadar sonra hekim geldi. Elinde olmayan nedenlerden dolayı sizi beklettiğini söyledi. Muayene oldunuz, bundan sonra her şey yolunda gitti.

3.5. Araştırmaya Katılanların Demografik Özellikleri

Katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin frekans ve yüzde dağılımları Tablo 2’de yer almaktadır. Elde edilen sonuçlara göre katılımcıların % 57,3’ünün 18- 30 yaş arasında; % 55,8’inin kadın; % 66,7’sinin evli ve % 34,5’inin aylık gelirinin 5001- 6000 TL arasında olduğu görülmektedir.

Tablo 2: Araştırmaya Katılanların Demografik Özellikleri

	Frekans	Yüzde
Yaş		
18- 30 yaş	231	57,3
31- 40 yaş	135	33,5
41- 50 yaş	33	8,2
51 ve üstü	4	0,9
Cinsiyet		
Kadın	225	55,8
Erkek	178	44,2
Medeni Durum		
Bekar	134	33,3
Evli	269	66,7
Aylık Geliriniz		
1700- 3000 TL	18	4,5
3001- 4000 TL	81	20,1
4001- 5000 TL	96	23,8
5001- 6000 TL	139	34,5
6001- 7000 TL	38	9,4
7001 TL ve üstü	31	7,7

3.6. Güvenilirlik Analizi

Cronbach alfa katsayısı Senaryo 1.A'ya yönelik ölçek için 0,866 değeri ile; Senaryo 1.B'ye yönelik ölçek için 0,876 değeri ile; Senaryo 2.A'ya yönelik ölçek için 0,878 değeri ile ve Senaryo 2.B'ye yönelik ölçek için 0,879 değeri ile oldukça güvenilir bulunmuştur.

3.7. Faktör Analizi

Şiddetli ihtiyaç durumunda muayene öncesi beklemeye bağlı alıcı tepkilerine ilişkin 11 ifadeye uygulanan faktör analizi sonucu, yakın faktör yükleri ile birden fazla faktör grubunun altında dağılan bir ifade analizden çıkarılmıştır. On ifadeye yönelik yinelenen faktör analizi ile ulaşılan Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) örnekleme uygunluk sonucuna göre, örneklem büyüklüğü yeterli bulunmuştur (0,798). Bartlett testi anlamlılık değeri 0,000 ile analize devam edilmiştir. Analiz sonucunda üç faktör grubuna ulaşılmıştır. Söz konusu faktörler toplam varyansın % 74,024'ünü açıklamaktadır. İlk faktör grubu “öfke tepkileri”; ikinci faktör grubu “belirsizlik tepkileri”; üçüncü faktör grubu da “hizmet değerlendirmeleri” olarak adlandırılmıştır. Tablo 3'te şiddetli ihtiyaç durumunda muayene öncesinde beklemeye ilişkin alıcı tepkileri ölçeğine uygulanan faktör analizi sonuçları görülmektedir.

Tablo 3: Şiddetli İhtiyaç Durumunda Muayene Öncesi Beklemeye İlişkin Faktör Analizi

	Faktör 1	Faktör 2	Faktör 3
Beklemenin rahatsız edici olduğunu düşünüyorum.	,906		
Beklemenin sinir bozucu olduğunu düşünüyorum.	,892		
Beklemenin sıkıcı olduğunu düşünüyorum.	,885		
Beklemenin boşa zaman harcamak olduğunu düşünüyorum.	,676		
Bekleme, bende öfke yaratır.	,666		
Bekleme, bana kendimi aciz hissettirir.		,868	
Bekleme, bende endişe yaratır.		,818	
Bekleme, bende hakkım yenmiş hissi uyandırır.		,614	
Sunulan hizmetin kaliteli olduğunu düşünüyorum.			,907
Tekrar aynı hekime gelirim.			,891
Değişimi Açıklama Yüzdesi (%)	35,548	20,467	18,009
Cronbach Alfa Katsayısı	,884	,739	,826

Şiddetli ihtiyaç durumunda muayene esnasında beklemeye bağlı alıcı tepkileri ölçeğine (11 ifade) uygulanan faktör analizi sonucu yakın faktör yükleri ile birden fazla grubun altında dağılan bir ifade analizden çıkarılarak analiz tekrarlanmıştır. On ifade için uygulanan faktör analizi sonucu elde edilen 0,837 KMO örnekleme uygunluk ve 0,000 Bartlett testi anlamlılık değerine bağlı olarak analize devam edilmiştir. Toplam varyansın % 75,986'sını açıklayan üç faktör grubuna ulaşılmıştır. Faktör grupları altında yer alan ifadeler de yukarıdaki gibi “öfke tepkileri (faktör 1)”, “hizmet değerlendirmeleri (faktör 2)” ve “belirsizlik tepkileri (faktör 3)” şeklinde adlandırılmıştır. Tablo 4'te analiz sonuçları görülmektedir.

Tablo 4: *Şiddetli İhtiyaç Durumunda Muayene Esnasında Beklemeye İlişkin Faktör Analizi*

	Faktör 1	Faktör 2	Faktör 3
Beklemenin rahatsız edici olduğunu düşünüyorum.	,921		
Beklemenin sinir bozucu olduğunu düşünüyorum.	,916		
Beklemenin sıkıcı olduğunu düşünüyorum.	,909		
Beklemenin boşa zaman harcamak olduğunu düşünüyorum.	,771		
Bekleme, bana kendimi ihmal edilmiş hissettirir.	,673		
Bekleme, bende öfke yaratır.	,628		
Tekrar aynı hekime gelirim.		,909	
Sunulan hizmetin kaliteli olduğunu düşünüyorum.		,889	
Bekleme, bana kendimi aciz hissettirir.			,853
Bekleme, bende endişe yaratır.			,827
Değişimi Açıklama Yüzdesi (%)	40,391	18,440	17,155
Cronbach Alfa Katsayısı	,909	,833	,665

Düşük ihtiyaç durumunda muayene öncesinde beklemeye bağlı alıcı tepkileri ölçeğine uygulanan faktör analizi sonucu birden fazla faktör grubunun altında yakın değerlerle dağılan bir ifade analizden çıkarılmıştır. On ifadeye yönelik tekrarlanan analiz ile elde edilen KMO örnekleme uygunluk sonucuna göre, örneklem büyüklüğü yeterli bulunmuştur (0,844). Bartlett testi anlamlılık değeri 0,000 ile analize devam edilmiştir. Analiz sonucunda üç faktör grubu elde edilmiştir. Faktör 1 “öfke tepkileri”, faktör 2 “belirsizlik tepkileri” ve faktör 3 de “hizmet değerlendirmeleri” olarak adlandırılmıştır. Bu faktörler toplam varyansın % 75,089’unu açıklamaktadır. Tablo 5’te analiz sonuçları görülmektedir.

Tablo 5: *Düşük İhtiyaç Durumunda Muayene Öncesi Beklemeye İlişkin Faktör Analizi*

	Faktör 1	Faktör 2	Faktör 3
Beklemenin sıkıcı olduğunu düşünüyorum.	,923		
Beklemenin rahatsız edici olduğunu düşünüyorum.	,921		
Beklemenin sinir bozucu olduğunu düşünüyorum.	,880		
Beklemenin boşa zaman harcamak olduğunu düşünüyorum.	,821		
Bekleme, bana kendimi ihmal edilmiş hissettirir.	,639		
Bekleme, bana kendimi aciz hissettirir.		,870	
Bekleme, bende endişe yaratır.		,745	
Bekleme, bende hakkım yenmiş hissi uyandırır.		,632	
Tekrar aynı hekime gelirim.			,917
Sunulan hizmetin kaliteli olduğunu düşünüyorum.			,856
Değişimi Açıklama Yüzdesi (%)	38,210	20,023	16,856
Cronbach Alfa Katsayısı	,916	,702	,781

Düşük ihtiyaç durumunda muayene esnasında beklemeye ilişkin alıcı tepkileri ölçeğine uygulanan faktör analizi sonucu birden fazla faktör grubunun altında yakın değerlerle dağılan iki ifade analizden çıkarılmıştır. Dokuz değişken için tekrarlanan analiz ile elde edilen KMO örnekleme uygunluk sonucuna göre, örneklem büyüklüğü yeterli bulunmuştur (0,842). Bartlett testi anlamlılık değeri 0,000 ile analize devam edilmiştir. Analiz sonucunda üç faktör grubu elde edilmiştir. Faktör 1 “öfke tepkileri”, faktör 2 “belirsizlik tepkileri” ve faktör 3 de “hizmet değerlendirmeleri” olarak

ifade edilmiştir. Bu faktörler toplam varyansın % 77,515'ini açıklamaktadır. Tablo 6'da analiz sonuçları görülmektedir.

Tablo 6: *Düşük İhtiyaç Durumunda Muayene Esnası Beklemeye İlişkin Faktör Analizi*

	Faktör 1	Faktör 2	Faktör 3
Beklemenin sıkıcı olduğunu düşünüyorum.	,913		
Beklemenin sinir bozucu olduğunu düşünüyorum.	,893		
Beklemenin rahatsız edici olduğunu düşünüyorum.	,892		
Beklemenin boşa zaman harcamak olduğunu düşünüyorum.	,853		
Bekleme, bana kendimi aciz hissettirir.		,879	
Bekleme, bende endişe yaratır.		,817	
Bekleme, bende hakkım yenmiş hissi uyandırır.		,552	
Tekrar aynı hekime gelirim.			,893
Sunulan hizmetin kaliteli olduğunu düşünüyorum.			,860
Değişimi Açıklama Yüzdesi (%)	37,405	20,578	19,532
Cronbach Alfa Katsayısı	,931	,707	,774

Analiz yöntemlerine karar verebilmek için verilerin normal dağılıp dağılmadığı ölçülmüştür. Bunun için Shapiro- Wilk ve Kolmogorov- Smirnov testi kullanılmıştır. Basıklık ve çarpıklık sonuçlarının +1,5 ile -1,5 değerleri arasında olması durumunda verilerin normal dağıldığı kabul edilmiştir (Tabachnick ve Fidell, 2013). Elde edilen sonuçlara göre verilerin normal dağıldığı görülmüştür.

3.8. Şiddetli İhtiyaç Durumunda Duygusal Tepkiler

Katılımcıların şiddetli ihtiyaç durumunda beklemeye ilişkin duygusal tepkilerinin beklemenin muayene öncesi ve esnası ortaya çıkma durumuna göre farklılaşıp farklılaşmadığı analiz edilmiştir. Oluşturulan hipotez aşağıda yer almaktadır.

H1: Katılımcıların şiddetli ihtiyaç durumunda muayene öncesi beklemeye ilişkin duygusal tepkileri ile muayene esnasında beklemeye ilişkin duygusal tepkileri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır.

Analiz sonucu elde edilen 0,05'ten küçük p anlamlılık değerleri ile hipotez kabul edilmiştir. Buna göre katılımcıların şiddetli ihtiyaç söz konusu olduğunda muayene öncesi bekleme durumunda öfke tepkileri, belirsizlik tepkileri ve hizmet değerlendirmeleri muayene esnasında yaşanan bekleme durumuna göre daha olumsuzdur. Analiz sonuçları Tablo 7'de görülmektedir.

Tablo 7: Şiddetli İhtiyaç Durumunda Duygusal Tepkiler İçin Bağımlı Gruplar T Testi Sonuçları

Şiddetli İhtiyaç Durumunda Duygusal Tepkiler	Ortalama	Standart Sapma	T	df	p
Öfke Tepkileri					
Muayene Öncesinde	1,91	,83	-3,158	402	,002
Muayene Esnasında	2,01	,89			
Belirsizlik Tepkileri					
Muayene Öncesinde	2,80	1,12	-7,233	402	,000
Muayene Esnasında	3,08	1,18			
Hizmet Değerlendirmeleri					
Muayene Öncesinde	2,37	,98	-3,750	402	,000
Muayene Esnasında	2,55	1,00			

3.9. Düşük İhtiyaç Durumunda Duygusal Tepkiler

Katılımcıların düşük ihtiyaç durumunda beklemeyle ilgili duygusal tepkilerinin beklemeden önce ve esnasında ortaya çıkma durumuna göre farklılık gösterip göstermediği test edilmiştir. Oluşturulan hipotez aşağıda yer almaktadır.

H1: Katılımcıların düşük ihtiyaç durumunda muayene öncesi beklemeyle ilişkin duygusal tepkileri ile muayene esnasında beklemeyle ilişkin duygusal tepkileri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır.

Yapılan analiz sonucu elde edilen p anlamlılık değerleri 0,05'ten küçük olduğu için, anlamlı farklılık olduğu görülmüş ve hipotez kabul edilmiştir. Buna göre katılımcıların düşük ihtiyaç durumunda muayene esnasında yaşanan bekleme durumlarına ilişkin öfke ve belirsizlik tepkileri ile hizmet kalitesi değerlendirmeleri muayene öncesi yaşanan bekleme durumuna göre daha olumsuzdur. Analiz sonuçları Tablo 8'de görülmektedir.

Tablo 8: Düşük İhtiyaç Durumunda Duygusal Tepkiler İçin Bağımlı Gruplar T Testi Sonuçları

Düşük İhtiyaç Durumunda Duygusal Tepkiler	Ortalama	Standart Sapma	T	df	p
Öfke Tepkileri					
Muayene Öncesinde	2,12	,91	5,414	402	,000
Muayene Esnasında	1,98	,91			
Belirsizlik Tepkileri					
Muayene Öncesinde	3,10	1,00	3,249	402	,001
Muayene Esnasında	3,00	1,03			
Hizmet Değerlendirmeleri					
Muayene Öncesinde	2,93	,92	5,659	402	,000
Muayene Esnasında	2,69	,95			

3.10. İhtiyacın Şiddetine Göre Muayene Öncesi Duygusal Tepkiler

Katılımcıların muayene öncesi beklemeye bağlı duygusal tepkilerinin, şiddetli ihtiyaç ile düşük ihtiyaç şartlarında ortaya çıkması halinde, farklılık gösterip göstermediği ölçülmüştür. Oluşturulan hipotez ve analiz sonuçları aşağıda yer almaktadır.

H1: Katılımcıların muayene öncesi, şiddetli ihtiyaç durumunda beklemeye bağlı duygusal tepkileri ile düşük ihtiyaç durumunda beklemeye bağlı duygusal tepkileri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır.

Yapılan analizler sonucunda 0,05'ten küçük p anlamlılık değerleri ile hipotez kabul edilmiştir. Analiz sonuçları Tablo 9'da görülmektedir. Katılımcıların muayene öncesi, şiddetli ihtiyaç durumunda beklemeye bağlı öfke ve belirsizlik tepkileri ile hizmet değerlendirmeleri düşük ihtiyaç durumuna göre daha olumsuzdur.

Tablo 9: Muayene Öncesi Duygusal Tepkiler İçin Bağımlı Gruplar T Testi Sonuçları

İhtiyacın Şiddetine Göre Muayene Öncesi Duygusal Tepkiler	Ortalama	Standart Sapma	T	df	p
Öfke Tepkileri					
Şiddetli ihtiyaç	1,91	,83	-5,817	402	,000
Düşük ihtiyaç	2,12	,91			
Belirsizlik Tepkileri					
Şiddetli ihtiyaç	2,80	1,12	-7,603	402	,000
Düşük ihtiyaç	3,10	1,00			
Hizmet Değerlendirmeleri					
Şiddetli ihtiyaç	2,37	,98	-11,178	402	,000
Düşük ihtiyaç	2,93	,92			

3.11. İhtiyacın Şiddetine Göre Muayene Esnası Duygusal Tepkiler

Katılımcıların muayene esnasında beklemeye bağlı duygusal tepkilerinin ihtiyacın şiddetine bağlı olarak farklılaşıp farklılaşmadığı test edilmiştir. Buna ilişkin hipotez ve analiz sonuçları aşağıda yer almaktadır.

H1: Katılımcıların muayene esnasında, şiddetli ihtiyaç durumunda beklemeye bağlı duygusal tepkileri ile düşük ihtiyaç durumunda beklemeye bağlı duygusal tepkileri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır.

Yapılan analizler sonucunda 0,05'ten büyük p anlamlılık değerleri ile öfke tepkileri ve belirsizlik tepkileri için anlamlı farklılık bulunamamıştır. Ancak 0,05'ten küçük p değeri ile katılımcıların muayene esnasında şiddetli ihtiyaç durumunda beklemeye bağlı hizmet değerlendirmeleri düşük ihtiyaç durumunda beklemeye göre daha olumsuz bulunmuştur. Analiz sonuçları Tablo 10'da görülmektedir.

Tablo 10: Muayene Esnası Duygusal Tepkiler İçin Bağımlı Gruplar T Testi Sonuçları

İhtiyacın Şiddetine Göre Muayene Esnası Duygusal Tepkiler	Ortalama	Standart Sapma	T	df	p
Öfke Tepkileri					
Şiddetli ihtiyaç	2,01	,89	1,000	402	,318
Düşük ihtiyaç	1,98	,91			
Belirsizlik Tepkileri					
Şiddetli ihtiyaç	3,08	1,18	1,819	402	,070
Düşük ihtiyaç	3,00	1,03			
Hizmet Değerlendirmeleri					
Şiddetli ihtiyaç	2,55	1,00	-3,010	402	,003
Düşük ihtiyaç	2,69	,95			

4. Araştırma Bulgularının Değerlendirilmesi ve Sonuç

Bu araştırmada katılımcıların sağlık hizmeti alım sürecinde şiddetli veya düşük ihtiyaç halinde karşılaştıkları farklı bekleme durumlarına ilişkin duygusal tepkilerinin ölçülmesi amaçlanmıştır. Şiddetli ihtiyaç halinde muayene öncesi ile muayene esnasında bekleme durumunda alıcıların duygusal tepkilerinin; düşük ihtiyaç halinde muayene öncesi ve esnasında bekleme durumunda alıcıların duygusal tepkilerinin; muayene öncesi bekleme durumunda ihtiyacın şiddetine bağlı olarak alıcıların duygusal tepkilerinin ve muayene esnası bekleme durumunda ihtiyacın şiddetine göre alıcıların duygusal tepkilerinin farklılaşıp farklılaşmadığı test edilmiştir.

Elde edilen sonuçlara göre araştırmaya katılanların şiddetli ihtiyaç halinde muayene öncesi bekleme durumunda öfke tepkileri, belirsizlik tepkileri ve hizmet değerlendirmeleri muayene esnasında yaşanan bekleme durumlarına göre daha olumsuz bulunmuştur. Bu sonuç literatür tarafından da desteklenmektedir (Dube- Rioux, Schmitt ve Leclerc, 1989; Hansagi, Carlsson ve Brismar, 1992; Mack, File, Horwitz ve Prince, 1995). Katılımcıların şiddetli ağrı hissettikleri bir durumda hizmetin alımıyla ilgili olarak sürecin başladığını düşündüklerinde endişelerinin, durumdan duydukları rahatsızlıklarının, öfkelerinin ve çaresizlik duygularının azaldığı belirtilebilir. Ancak tersi durumda hizmete ilişkin değerlendirmeleri de daha olumsuz olmaktadır. Hasta olan ve ağrı duyan bir kişinin en kısa sürede hekime ulaşma amacına odaklanmasından ötürü, buna engel olan bir durumu daha nahoş değerlendirdiği ileri sürülebilir. Hastaların şiddetli ihtiyaç durumunda muayene öncesi beklemeye ilişkin olumsuz tepkilerini azaltmak için, sürece dahil olduklarını düşünecekleri uygulamalara başvurulabilir. Bu, hastaların bekleme süresi algılarını düşürebilir. Ayrıca hastalara bekleyecekleri süre hakkında dürüstçe bilgi verilmesi de önce sıkıntı yaratsa da sonrasında bir kabul ile karşılanabilir (Maister, 1985). Çünkü ne kadar bekleneneğinin tam olarak bilinmediği bir durumda hastada sürekli bir endişe hakim olabilir ve hasta ve yakınları bu süreyi farklı biçimde değerlendirme olanağından da yoksun kalabilirler. Hizmet sunanlar tarafından hasta sırasına sadık kalınması; eğer acil bir değişiklik gerekiyorsa bekleyenlere buna yönelik bilgi verilmesi de olumsuz tepkileri azaltabilir. Burada beklemenin hizmet sunanlardan mı yoksa onların kontrolü dışındaki faktörlerden mi kaynaklandığı da önemli olabilir.

Araştırmada katılımcıların düşük ihtiyaç halinde muayene esnasında bekletilmeyi muayene öncesinde bekletilmeye göre daha olumsuz değerlendirdikleri sonucuna ulaşılmıştır. Katılımcıların düşük ihtiyaç halinde hizmet değerlendirmeleri ile öfke ve belirsizlik tepkileri sürece dahil olduklarını düşündükleri bir anda kesilince muayene öncesi bekletilmeye göre daha olumsuz nitelendirilmektedir. Bu durum katılımcıları daha çok öfkelenmekte,

endişelendirmekte ve katılımcıların hizmeti daha kalitesiz değerlendirmelerine yol açmaktadır. Bu sonuç da literatür tarafından desteklenmektedir. Dube- Rioux, Schmitt ve Leclerc (1989) çalışmalarında benzer biçimde düşük ihtiyaç durumunda restoranda karşılaşılan beklemenin, işlem öncesine göre işlem sırasında gerçekleşince daha olumsuz değerlendirildiği sonucuna ulaşmışlar; şiddetli ihtiyaç durumunda ise etkinin tersine çevrilip, sipariş etmeden önce karşılaşılan bekleme durumunun daha olumsuz nitelendirildiğini ortaya koymuşlardır. Bu araştırmada düşük ihtiyaca yönelik olarak rutin bir sağlık kontrolü söz konusu olduğu için katılımcılar bir an önce sürecin tamamlanmasına odaklanmış olabilirler. Ayrıca Maister (1985) tarafından önerildiği gibi hekim tarafından bekletilmenin nedenlerinin kişiye belirtilmesi olumsuz duygusal tepkiler üzerinde azaltıcı etki yaratabilir. Bu konuda yapılacak çalışmalar yararlı olabilir.

Araştırmada katılımcıların şiddetli ağrı hissedilen durumda ağrının olmadığı duruma göre muayene öncesi beklemeyi daha olumsuz duygusal tepkilerle karşıladıkları sonucu elde edilmiştir. Ancak muayene esnasında bekleme durumuna ilişkin olarak ağrının var olduğu ya da olmadığı haller için öfke tepkileri ve belirsizlik tepkileri açısından farklılık bulunamamış; sadece hizmet değerlendirmeleri açısından farklılığa ulaşılmıştır. Buna göre ağrı hissedilen bir durumda muayene esnasında bekletilmek katılımcıların hizmet değerlendirmelerini ağrı hissedilmeyen duruma göre daha olumsuz etkilemektedir. Endişe, öfke, sıkıntı gibi duygusal tepkiler açısından farklılığa ulaşılmamıştır.

Elde edilen sonuçlar aynı bekleme süresinin muayene sürecinin hangi aşamasında yaşandığına ve ihtiyacın şiddetine göre farklı değerlendirilebildiğini ortaya koymuştur. Destekler biçiminde Tom ve Lucey (1997) de gerçek bekleme süresi aynı olsa da, yiyecek için algılanan bekleme süresinin, birinin açlık durumuna, kuyruğun uzunluğuna veya restoranın ortamına bağlı olarak değişeceğini belirtmişlerdir. Ayrıca araştırmalar, süreyle ilgili olarak alıcı tatmininin sadece bekleme süresinden değil, müşteri beklentileri veya bekleme nedenlerinin belirlenmesinden de etkilendiğini göstermiştir. Türkiye’de sağlık hizmetleri için bekleme ortamı, bekleme nedenleriyle ilgili bilgi verilmesi, gerçek bekleme süresi ile algılanan bekleme süresi ve tatmin ilişkisine yönelik çalışmalar yapılması önerilebilir. Algılanan bekleme süresini azaltacak unsurların belirlenmesine ilişkin çalışmalar katkı sağlayabilir. Televizyon, dergi gibi bekleme süresince kişileri oyalamaya yönelik kullanılan araçların algılanan bekleme süresi üzerinde etkili olup olmadığının Türkiye’deki sağlık hizmeti alıcıları için de test edilmesi önerilebilir.

KAYNAKÇA

- Alarcon-Ruiz, C.A., Heredia, P. ve Taype-Rondan, A. (2019). “Association of Waiting and Consultation Time with Patient Satisfaction: Secondary Data Analysis of a National Survey In Peruvian Ambulatory Care Facilities”. *BMC Health Services Research*, 19 (439): 1- 9.
- Almomani, I. ve AlSarheed, A. (2016). “Enhancing Outpatient Clinics Management Software by Reducing Patients’ Waiting Time”. *Journal of Infection and Public Health*, 9: 734- 743.
- Antonides, G., Verhoef, P.C. ve Aalst, M.V. (2002). “Consumer Perception and Evaluation of Waiting Time: A Field Experiment”. *Journal of Consumer Psychology*, 12 (3): 193- 202.
- Bielen, F. ve Demoulin, N. (2007). “Waiting Time Influence on the Satisfaction-Loyalty Relationship in Services”. *Managing Service Quality: An International Journal*, 17 (2): 174- 193.
- Chebat, J.C., Chebat, C.G., Vaninski, A. ve Filiatrault, P. (1995). “The Impact of Mood on Time Perception, Memorization, and Acceptance of Waiting”. *Genetic, Social and General Psychology Monographs*, 121 (4): 413- 424.
- Clemmer, E.C. ve Scheider, B. (1989). “Toward Understanding and Controlling Customer Dissatisfaction with Waiting”. *Marketing Science Institute Reports*, Cambridge: Mass: 89- 115.
- Davis, M. M. ve Heineke, J. (1998). “How Disconfirmation, Perception and Actual Waiting Times Impact Customer Satisfaction”. *International Journal of Service Industry Management*, 9 (1): 64- 73.
- Djelassi, S. Diallo, M.F. ve Zielke, S. (2018). “How Self-Service Technology Experience Evaluation Affects Waiting Time and Customer Satisfaction? A Moderated Mediation Model”. *Decision Support Systems*, 111: 38– 47.
- Donahue, R., Russell, D., de Riese, C., Smith, C., de Riese, W.T.W. ve Medway, A. (2017). “Patients Willing to Wait: Arrival Time, Wait Time and Patient Satisfaction in an Ambulatory Urology Clinic”. *Business of Urology, American Urological Association Education and Research*, 4: 1- 6.
- Dube- Rioux, L., Schmitt, B.H. ve Leclerc, F. (1989). “Consumers' Reactions to Waiting: When Delays Affect the Perception of Service Quality”. *Advances in Consumer Research*, 16: 59- 63.
- Durrande-Moreau, A. ve Usunier, J.C. (1999). “Time Styles and the Waiting Experience: An Exploratory Study”. *Journal of Service Research*, 2 (2): 173- 186.
- Emde, S. ve Zehtabian, S. (2019). “Scheduling Direct Deliveries with Time Windows to Minimise Truck Fleet Size and Customer Waiting Times”. *International Journal of Production Research*, 57 (5): 1315- 1330.
- Feinberg, R.A. ve Smith, P. (1989). “Misperceptions of Time in the Sales Transaction”. *Advances in Consumer Research*, 16: 56- 58.
- Folkes, V.S., Koletsky, S. ve Graham, J.L. (1987, March). “A Field Study of Causal Inferences and Consumer Reaction: The View from the Airport”. *Journal of Consumer Research*, 13: 534- 539.
- Gegez, E. (2010). *Pazarlama Araştırmaları*. İstanbul: Beta.
- Gijo, E.V. ve Antony, J. (2014). “Reducing Patient Waiting Time in Outpatient Department Using Lean Six Sigma Methodology”. *Quality and Reliability Engineering International*, 30: 1481- 1491.

- Godley, M. ve Jenkins, J.B. (2019). “Decreasing Wait Times and Increasing Patient Satisfaction: A Lean Six Sigma Approach”. *Journal of Nursing Care Quality*, 34 (1): 61- 65.
- Hansagi, H., Carlsson, B. ve Brismar, B. (1992). “The Urgency of Care Need and Patient Satisfaction at a Hospital Emergency Department”. *Health Care Management Review*, 17 (2): 71- 75.
- Hornik, J. (1984, June). “Subjective vs. Objective Time Measures: A Note on the Perception of Time in Consumer Behavior”. *Journal of Consumer Research*, 11: 615- 618.
- <http://www.tuik.gov.tr>, 21.06.2019.
- Hui, M.K., Dube, L. ve Chebat, J.C. (1997). “The Impact of Music on Consumers’ Reactions to Waiting for Services”. *Journal of Retailing*, 73 (1): 87- 104.
- Hui, M.K., Thakor, M.V. ve Gill, R. (1998, March). “The Effect of Delay Type and Service Stage on Consumers’ Reactions to Waiting”. *Journal of Consumer Research*, 24: 469- 479.
- Hui, M.K. ve Tse, D.K. (1996). “What to Tell Consumers in Waits of Different Lengths: An Integrative Model of Service Evaluation”. *Journal of Marketing*, 60 (2): 81- 90.
- Inglehart, M., Lee, A., Koltuniak, K., Morton, T. ve Wheaton, J. (2016). “Do Waiting Times in Dental Offices Affect Patient Satisfaction and Evaluations of Patient-Provider Relationships? A Quasi Experimental Study”. *Journal of Dental Hygiene*, 90 (3): 203-211.
- Karaca, M.A., Erbil, B. ve Özmen, M.M. (2011). “Waiting in the Emergency Room: Patient and Attendant Satisfaction and Perception”. *European Journal of Surgical Sciences*, 2 (1): 1- 4.
- Katz, K.L., Larson, B.M. ve Larson, R.C. (1991). “Prescription for the Waiting in Line Blues: Entertain, Enlighten and Engage”. *Sloan Management Review*, 32 (2): 44- 53.
- Kazan, H., Ergülen, A. ve Çoruhlu, N. (2012). “Banka Çağrı Merkezlerinde Bekleme ve Müşteri İlişkiler Yönetimi: Bir Kamu Bankası Uygulaması”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi, İİBF Dergisi*, 14 (1): 251- 268.
- Lee, W. ve Lambert, C.U. (2005). “The Effect of Waiting Time and Affective Reactions on Customers' Evaluation of Service Quality in a Cafeteria”. *Journal of Foodservice Business Research*, 8 (2): 19-37.
- Liang, C.C. (2016). "Queueing Management and Improving Customer Experience: Empirical Evidence Regarding Enjoyable Queues". *Journal of Consumer Marketing*, 33 (4): 257- 268.
- Mack, J.L., File, K.M., Horwitz, J.E. ve Prince, R.A. (1995). “The Effect of Urgency on Patient Satisfaction and Future Emergency Department Choice”. *Health Care Management Review*, 20 (2): 7- 15.
- Maister, D.H. (1985). “The Psychology of Waiting Lines”. J.A. Czepiel, M.R. Solomon ve C.F. Surprenant (Eds), *The Service Encounter: Managing Employee/ Customer Interaction in Service Businesses* (pp. 113- 123). Lexington, MA: Lexington Books.
- McGuire, K.A., Kimes, S.E., Lynn, M., Pullman, M.E. ve Lloyd, R.C. (2010). “A Framework for Evaluating the Customer Wait Experience”. *Journal of Service Management*, 21 (3): 269-290.
- Montecinos, J., Ouhimmou, M. ve Chauhan, S. (2018). “Waiting- Time Estimation in Walk-in Clinics”. *International Transactions in Operational Research*, 25: 51- 74.
- Mustafa, N., Abu- Salim, T. ve Watson, A. (2018). “The Impact of Waiting Time on Hospital Service Perception and Satisfaction: The Moderating Role of Gender”. *International Journal of Business and Management Science*, 8 (1): 131- 150.
- Pruyn, A. ve Smidts, A. (1998). “Effects of Waiting on the Satisfaction with the Service: Beyond Objective Time Measures”. *International Journal of Research in Marketing*, 15: 321–334.

- Ramseook-Munhurrin, P. (2016). "A Critical Incident Technique Investigation of Customers' Waiting Experiences in Service Encounters". *Journal of Service Theory and Practice*, 26 (3): 246- 272.
- Ryan, G., Hernandez-Maskivker, G.M., Valverde, M. ve Pamies- Pallise, M. (2018). "Challenging Conventional Wisdom: Positive Waiting". *Tourism Management*, 64: 64- 72.
- Qian, Q., Guo, P. ve Lindsey, R. (2017). "Comparison of Subsidy Schemes for Reducing Waiting Times in Healthcare Systems". *Production and Operations Management*, 26 (11): 2033- 2049.
- Sanford, Z., Wertz, A.S., Zahiri, H.R. ve Park, A. (2019). "Demographic-related Variables Impact Subjective Experiences of Patient Wait Times and Perceived Attention Afforded in Surgical Outpatient Clinic Encounters". *The American Journal of Surgery*, 1- 6.
- Singhal, K., Singhal, J. ve Kumar, S. (2019). "The Value of the Customer's Waiting Time for General Queues". *A Journal of the Decision Sciences Institute*, 50 (3): 567- 581.
- Tabachnick, B.G. ve Fidell, L.S. (2013). *Using Multivariate Statistics*. Boston: Pearson.
- Taylor, S. (1994). "Waiting for Service: The Relationship Between Delays and Evaluations of Service". *Journal of Marketing*, 58: 56-69.
- Tom, G. ve Lucey, S. (1995). "Waiting Time Delays and Customer Satisfaction in Supermarkets". *Journal of Services Marketing*, 9 (5): 20- 29.
- Tom, G. ve Lucey, S. (1997). "A Field Study Investigating the Effect of Waiting Time on Customer Satisfaction". *The Journal of Psychology*, 131 (6): 655- 660.
- Tong, C. ve Rajagopalan, S. (2014). "Pricing and Operational Performance in Discretionary Services". *Production and Operations Management*, 23 (4): 689- 703.
- Vandenbergh, M., De Vuyst, S., Aghezzaf, E.H. ve Bruneel, H. (2019). "Surgery Sequencing to Minimize the Expected Maximum Waiting Time of Emergent Patients". *European Journal of Operational Research*, 275: 971- 982.
- Yıldız, M.S. ve Arslan, H.M. (2013). "Bekleme Hattı Modeliyle Servis Sisteminin Analizi: Düzce Üniversitesi Merkez Yemekhanesi Örneği". *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 21: 169- 184.

ÜRÜN ÇEŞİTLİLİĞİNDE SEÇİM PARADOKSU

İsmail Dülgeroğlu¹

Öz

Bu araştırmanın amacı bilgisayar satın alımında ürün çeşidini incelemekten doğan olumlu ve olumsuz duyguların satın almayı ne kadar etkilediğini ölçmektir. Olumsuz duyguların satın alma niyetine etkisi seçim paradoksu varlığını gösterecektir. Kırklareli evreninde 470 kişiye yüz yüze anket ile ulaşılmıştır. Örneklem yöntemi kolayda örneklemedir. Demografik istatistikler verilmiştir. Araştırmanın analizi için Smart PLS 2.0 ile yapısal eşitlik modellenmesi yapılmıştır. Ürün incelerken oluşan olumlu duygular ile satın alma niyeti arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Ürün incelerken oluşan olumsuz duygular ile satın alma niyeti arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. Olumlu duygular 0,286lık bir kuvvet ile satın alma niyetini olumlu etkilemektedir. Ürün çeşitliliği duygusal açıdan satın alma niyetine katkı sağlamaktadır. Olumsuz duyguların satın alma niyeti ile anlamlı bir ilişkisi yoktur. Seçim paradoksu varlığından söz edilemez. Satıcıların ve/veya markaların seçim sürecini çok iyi yönettikleri ve seçim paradoksu oluşmadığı tahmin edilebilir.

Anahtar Kelimeler: Ürün Çeşitliliği, Seçim Paradoksu, Olumlu ve Olumsuz Duygular

CHOICE PARADOX IN PRODUCT VARIETY

Abstract

The aim of this study is to measure the effects of positive and negative emotions arising from examining the product type in computer purchasing. The effect of negative emotions on the purchase intention will indicate the existence of the choice paradox. In the Kırklareli universe, 470 people were reached by face-to-face questionnaire. Sampling method is convenience sampling. Demographic statistics are given. Structural equation modeling was performed with Smart PLS 2.0 for the analysis of the research. There was a significant relationship between positive emotions and intention to purchase. There was no significant relationship between negative emotions and intention to purchase. Positive emotions positively affect the buying intention with a force of 0.286. The variety of products contributes to the purchase intention emotionally. Negative emotions do not have a meaningful relationship with purchase intention. The existence of the choice paradox cannot be mentioned. It can be estimated that vendors and / or brands manage the selection process very well and there is no choice paradox.

Keywords: Product Variety, Choice Paradox, Positive and Negative Emotions

Jel Kodu: M31

¹ Kırklareli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, ORCID ID: 0000-0002-0153-2514, ismail.dulgeroglu@klu.edu.tr

Giriş

İşletmelerin en temel araçlarından biri karıdır. İşletmeler daha çok kar elde etmek için çalışırlar. Karın elde edilebilmesi için en temel araçlardan biri satıştır. Satışı yapılanlar çoğunlukla ürün ve hizmetlerdir. Denilebilir ki ne kadar çok ürün satılırsa o kadar çok kar elde edilebilir. İşletmeler daha çok kar elde etmek için daha çok satış yapmak, ürün satmak isteyecektir. Bu çerçevede pazar bölümlendirme kavramına bakmak gerekir. Pazar bölümlendirme ile ulaşılabilir, ölçülebilir ve kar ettirecek kadar büyük pazar bölümleri belirli kriterlere göre oluşturulur. Bu pazar bölümleri psikografik, hacimsel veya demografik kriterlere göre oluşabilir. Tüm bunların sayesinde daha çok pazarlar veya pazar bölümleri oluşur. Pazarların veya pazar bölümlerinin çokluğu daha çok çeşit ürün ihtiyacını doğurur. Ürün çeşitliliği artışı ürün karmalarının veya ürün hatlarının genişletilmesi ihtiyacını da oluşturabilir. Sonuç olarak işletmeler pazarların ya da pazar bölümlerinin miktarı kadar ürünlerini çeşitlendirerek satışlarını arttırmak isteyeceklerdir.

Tüketiciler ise ürün satın alırken bir karar süreci yaşarlar. Bu karar sürecinde birden çok işletmenin birden çok ürününü inceleyeceklerdir. Bazen farklı işletmelerin farklı ürünlerini incelerler. Bazen de aynı işletmenin birden çok farklı ürünlerini incelerler. Dolayısıyla ürünler içinden bir ürünü seçerek o ürüne karar vermek isteyeceklerdir. Günümüzde özellikle bilgisayar gibi teknolojik ürünlerin çeşidi çoktur. Bu çok seçeneikli seçim ve karar süreci tüketiciyi nasıl etkileyecektir sorusu ortaya çıkmaktadır. Schwartz (2004) "Seçim Paradoksu: Neden Daha Fazla Daha Azdır?" isimli eserinde bu konuya değinmiştir. Eserin öz fikri çok fazla seçeneğin insanı mutsuz ettiğidir. Seçenekler arttıkça bu seçenekleri incelemek ve değerlendirmek için geçen zaman, uğraş gibi maliyetler tüketici için artacaktır (Kinjo ve Ebina, 2015: 291). Her ne kadar ürün çeşitliliği arttıkça içinden seçilecek ürün yelpazesi genişlese de tüketici seçim yapmak için zorlanabilir veya sıkılabilir. Bu araştırmanın amacı bilgisayar satın alımında ürün çeşidini incelemekten doğan olumlu ve olumsuz duyguların satın almayı ne kadar etkilediğini ölçmektir. Buradaki temel varsayım bilgisayar pazarında ürün çeşitliğinin çok olduğudur. Böylelikle pragmatik bir şekilde ve pragmatik bir sektörde seçim paradoksunun satın almaya duygusal etkileri ölçülebilir.

1. Literatür

Seçim paradoksuna göre daha çok seçenek sağlandıkça, özellikle seçenekler birbirleri ile benzerse ve seçimde başarı kişisel olarak önemli ise bu durum daha kötü seçim yapmaya ve tatminin düşmesine sebep olacaktır (Oulasvirta, Hukkinen ve Schwartz, 2009: 516). Seçim için birçok alternatifin olması, seçim sonrası memnuniyetin azalması gibi olumsuz sonuçlara yol açar (Greifeneder, Scheibehenne ve Kleber, 2010: 45). Buna seçim paradoksu denir. Seçim paradoksuna göre seçim yapanlar en yüksekçiler (maximizers) ve tatmin olanlar (satisfiers) olarak ayrılırlar. En yüksekçiler bir seçim yapmadan önce seçenekleri detaylı inceler ve karşılaştırırlar. Seçim yapmaları güçtür. Bununla birlikte çoğunlukla seçimleri onları tatmin etmez çünkü her zaman incelemedikleri bir seçenek olabilir. Tatmin olanlar ise hedefe yöneliklerdir. Ne istediklerini bilirler ve seçimleri ile makul bir karar almışlardır. Bu durum da onların tatmin olmalarına sebep olur (Schwartz, 2004).

Seçim paradoksu farklı çalışmalarda farklı isimlerle de görülmektedir (Scheibehenne, Greifeneder ve Todd, 2010: 409). Bunlar seçimin fazla yüklemesi [choice overload] (Iyengar ve Lepper, 2000; Mogilner, Rudnick ve Iyengar, 2008), fazla seçim etkisi [overchoice effect] (Gourville ve Soman 2005), çok fazla seçenek problemi [the problem of too much choice] (Fasolo, McClelland ve Todd, 2007), seçim diktatörlüğü [the tyranny of choice] (Schwartz, 2000), çok fazla seçim etkisi [too-much-choice effect] (Scheibehenne, Greifeneder ve Todd, 2009), ve tüketici hiper seçimidir [consumer hyperchoice] (Mick, Broniarczyk ve Haidt, 2004).

Seçim paradoksu psikoloji bilimi açısından çokça incelenmiştir. Oulasvirta, Hukkinen ve Schwartz (2009: 516) bunların bazılarını belirtmişlerdir. Örneğin, vitrindeki reçeli seçmek, çok daha fazla seçenek içinden reçel seçmekten daha tatmin edicidir. Üniversite öğrencileri makale yazarken, otuz değil altı konu seçeneği olduğunda daha kaliteli makale yazabilirler (Iyengar ve

Lepper, 2000). Çalışanlar emeklilik planlarını incelediklerinde elli dokuz fon çeşidi yerine iki fon olduğunda daha yüksek katılım gösterirler (Iyengar, Jiang ve Huberman 2004).

2004'ten günümüze kadar seçim paradoksunun pazarlama açısından incelenmesi veya modellenmesi için oldukça az çalışma yapılmıştır (Kinjo ve Ebina, 2015: 295). Yapılan çalışmalar psikoloji konusu ile ilgili olup seçim paradoksunun pazarlama açısından incelendiği eserler oldukça azdır. Farklı bazı çalışmalar mevcuttur. Örneğin seçim paradoksunun varlığında işletme yönetimlerinin çeşitliliği yönetmesi gereği vurgulanmıştır (Kahn, Chernev, Böckenholt, Bundorf, Draganska, Hamilton ve Wertenbroch, 2014). İşletmeler seçim paradoksu yaşanmaması için satış düzenleyicileri kullanmaktadırlar. Satış düzenleyicileri ile ürünlerinin özelliklerinin karşılaştırılması sağlanmakta ve tüketicinin seçim sürecinin rahatladığı düşünülmektedir (TRentin, Perin ve Forza, 2013: 436). İşletmelerin seçim paradoksu etkisi oluşmaması için kullandıkları bir yöntem de hedef temelli etiketlemedir (goal-based labelling). Bununla çeşitli ürünler tüketim hedefine yönlendirilmektedir (Goedertier, Geskens, Geuens ve Weijters, 2012: 119).

Ayrıca farklı bilişsel düzeylerdeki tüketicilerin pozitif duygularının satın alma niyetini arttırdığı, negatif duygularının da satın alma niyetini düşürdüğü bir seçim paradoksu yapısı bulunmuştur (Tang, Hsieh ve Chiu, 2017: 1248). Seçenek sayısı ile seçim paradoksu arasında moderatörlü bir ilişki saptanmıştır. Seçim paradoksunu etkileyen moderatörler seçim kümesi kompleksliği, tercihin belirsizliği, karar görevi zorluğu ve karar hedefidir (Chernev, Böckenholt ve Goodman, 2015). Mücevher ürünlerinin seçimi üzerine yapılan bir araştırmada seçenekler arttıkça mücevher kalitesinin algılanmasının zorlaştığı fakat markalı mücevherlerin seçim sürecini rahatlattığı bulunmuştur (Larceneux, Rieunier ve Fady, 2007:43). Mürekkepli kalem seçiminde öğrencilerde, alternatifler çok özellikli olduğunda seçim paradoksu etkisi gözlenmiştir, alternatiflerin özellikleri azaltıldığında seçim paradoksu etkisi olmamıştır (Greifeneder, Scheibehenne ve Kleber, 2010: 47).

Ürün çeşitliliğinde her zaman seçim paradoksunun olumsuz etkilerinin ortaya çıkmadığı durumlar da mevcuttur. Artan uyumlu çeşitlilik sunan markaların yüksek kaliteye sahip olduğu algısı ortaya çıkmıştır. Yüksek algılanan kalite, çok sayıda markanın sunduğu seçenekleri seçen tüketiciler arasında bile, yüksek çeşitlilikteki marka için daha büyük bir seçim payı üretmektedir (Berger, Draganska ve Simonson, 2007: 460).

Bu araştırma çok seçenekli bilgisayar pazarında ürün inceleyenlerin satın alma kararını seçim paradoksu açısından incelemektedir. Seçenek sayısı arttıkça, bu seçeneklerin incelenmesi ile olumlu duygular oluşarak mı satın alma etkilenecek, yoksa olumsuz duygular oluşarak mı satın alma süreci etkilenecek soruları yanıtlanmaya çalışılacaktır. Türkiye'de de ürün seçiminde olumlu duyguların ve olumsuz duyguların seçim paradoksu açısından incelenmesi, doldurulması gereken bir boşluk olarak ortaya çıkmaktadır.

Tang, Hsieh ve Chiu (2017) çalışmalarında olumlu ve olumsuz duyguların satın alma niyeti üzerine etkilerini araştırmıştır. Ürün incelerken hem olumlu duyguların ve hem de olumsuz duyguların satın alma niyetine etkisi farklı bilişsel düzeylerde bulunmuştur. Ürün incelerken oluşan olumsuz duyguların satın alma niyetine negatif etkisi seçim paradoksu varlığını işaret etmektedir. Bu yüzden bu çalışmada bilişsel düzeyden bağımsız olarak ürün incelerken oluşan olumlu ve olumsuz duyguların satın alma niyetine etkisi incelenecektir. Ürün incelerken oluşan olumsuz duyguların satın alma niyetine olumsuz etkisi varsa burada seçim paradoksundan bahsedilebilir.

2. Yöntem

Araştırmanın evreni Kırklareli'dir. Örneklem yöntemi olarak kolayda örneklem kullanılmıştır. Veri toplama yöntemi yüz yüze ankettir. Ulaşılan örneklem 470'dir. Bu örneklem sayısı Kırklareli'nin %5 hata payı ve %95 güven aralığında temsil edilmesi için gerekli olan 384 sayısını aşmıştır.

Araştırmada kullanılan ölçek Tang, Hsieh ve Chiu'nun (2017) eserinden uyarlanmıştır. İngilizce olan ölçek önce Türkçe'ye tercüme edilmiş ve sonra da tercümesinden tekrar İngilizce'ye çevrilerek ölçeğin doğru mana taşınması sağlanmıştır. Ölçek aşağıda sunulmuştur:

- Olumlu Duygular
 - Birçok bilgisayarı incelerken veya inceledikten sonra AMACIMA ULAŞMIŞ hissederim. (S1)
 - Birçok bilgisayarı incelerken veya inceledikten sonra CESARETLENMİŞ hissederim. (S2)
 - Birçok bilgisayarı incelerken veya inceledikten sonra MUTLU hissederim. (S3)
 - Birçok bilgisayarı incelerken veya inceledikten sonra HEYECANLI hissederim. (S4)
- Olumsuz Duygular
 - Birçok bilgisayarı incelerken veya inceledikten sonra HAYAL KIRIKLIĞINA UĞRAMIŞ hissederim. (S5)
 - Birçok bilgisayarı incelerken veya inceledikten sonra ENDİŞELİ hissederim. (S6)
 - Birçok bilgisayarı incelerken veya inceledikten sonra GERGİN hissederim. (S7)
 - Birçok bilgisayarı incelerken veya inceledikten sonra KORKMUŞ hissederim. (S8)
 - Birçok bilgisayarı incelerken veya inceledikten sonra PANİĞE KAPILMIŞ hissederim. (S9)
- Satın Alma Niyeti
 - Bilgisayar satın almak için istekliyim. (S10)
 - Bir yıl içinde bilgisayar satın alırım. (S11)

11 sorudan oluşan ölçeğin değerlendirilmesinde 5 şıklı Likert tipi ölçek (1: kesinlikle katılmıyorum, 2: katılmıyorum, 3: ne katılıyorum, ne katılmıyorum, 4: katılıyorum, 5: kesinlikle katılıyorum) kullanılmıştır.

Anket verilerinin çözümlenmesinde iki ayrı bilgisayar programı kullanılmıştır. Katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin bulguların elde edilmesi için SPSS 20 programı kullanılmıştır. Hipotezlerin test edilmesi için SMARTPLS 2.0 paket programı kullanılmıştır (Ringle, Christian, Wende, Sven, and Will, Alexander, 2005). SMARTPLS, küçük örneklem grupları ve normal dağılım göstermeyen verilerin çözümlenmesinde kullanılması tavsiye edilen bir yapısal eşitlik modellemesi programıdır (Bacon, 1999; Hwang, Malhotra, Kim, Tomiuk ve Hong, 2010; Wong, 2010). SMARTPLS kısmi en küçük kareler yöntemi (partial least squares) ile analiz yapmakla beraber bootstrapping de yapmaktadır. Mevcut araştırmaya ilişkin yapısal eşitlik modellemesinde örneklem sayısı 470, bootstrapping sayısı ise 5.000 olarak belirlenmiştir. SMARTPLS 2.0 programının tercih edilmesinin sebebi verilerin normal dağılmamasıdır.

Araştırmanın hipotezleri iki adettir:

- Hipotez 1: Olumlu duygular ile satın alma niyeti arasında pozitif ilişki vardır.
- Hipotez 2: Olumsuz duygular ile satın alma niyeti arasında negatif ilişki vardır.

Bilgisayar sektöründe ürün çeşitliliği olduğu varsayımı ile bu hipotezler oluşturulmuştur. Hipotez 1 çeşitli bilgisayar ürünleri inceleyenlerin bu incelemeden olumlu duygulara sahip olacağını varsaymaktadır. Hipotez 2 ise çeşitli bilgisayar ürünleri inceleyenlerin bu incelemeden olumsuz duygulara sahip olacağını varsaymaktadır. Eğer Hipotez 2 reddedilmez ise seçim paradoksu varlığından bahsedilebilir.

3. Bulgular

Araştırmaya katılan katılımcıların demografik yapısı Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1: Demografik Özellikler

Demografik Özellikler	Frekans	Yüzde
Cinsiyet		
Kadın	247	52,6
Erkek	223	47,4
Medeni Hal		
Evli	117	24,9
Bekar	353	75,1
Eğitim		
İlköğretim	22	4,7
Orta Öğretim	48	10,2
Ön Lisans	123	26,2
Lisans	244	51,9
Lisans Üstü	33	7,0
Yaş		
18-25	281	59,8
26-35	109	23,2
36-45	56	11,9
46 ve üstü	24	5,1

Cinsiyet eşit dağılmıştır. Bekarlar evlilere göre daha çok araştırmaya dahil olmuştur. Araştırmaya katılanların yarısı lisans seviyesinde eğitim almıştır. Lisansüstü eğitim alanların yüzdesi azdır. Ön lisans mezunları dörtte bir oranında araştırmaya katılmıştır. İlköğretim ve orta öğretim düzeyinde araştırmaya katılanların yüzdesi düşüktür. 18-25 yaş arasındaki gençlerin araştırmada daha çok yer aldığı görülmektedir. 26-35 yaşları arasında olanların oranı neredeyse dörtte birdir. 36 yaş ve üstü düşük oranda araştırmaya katılmıştır. Araştırmaya katılanların daha çok genç ve lisans seviyesinde eğitim almış bekarlardan olduğu söylenebilir.

Aşağıda Tablo 2’de araştırmanın geçerlilik ve güvenilirlik değerleri verilmiştir.

Tablo 2: Geçerlilik ve Güvenilirlik Değerleri

	AVE	Bileşik Güvenilirlik (Composite Reliability)	R Kare	Cronbach Alfa
Olumlu Duygular	0,6042	0,8579	0	0,7813
Olumsuz Duygular	0,6523	0,9032	0	0,8668
Satın Alma Niyeti	0,7432	0,8508	0,0811	0,6997

Bileşik güvenilirlik değerlerinin 0.70’ten büyük olması beklenir (Lowry, Gaskin, 2014: 137). Tablo 2 ‘de gözüktüğü üzere bütün değerler 0,70’ten büyüktür. AVE değerlerinin 0,5’ten büyük olması beklenir. (Hair, et al., 2014: 111). AVE değerleri 0,5’ten büyüktür.

Cronbach alfa değerlerinin 0,70 ve 0,70'ten büyük olması beklenir. Cronbach Alfa değerleri güvenilirdir.

Tablo 2'ye göre ölçekteki bütün faktörler geçerli ve güvenilirdir. R kare değeri düşüktür. Bunun manası ise satın alma niyetini olumlu ve olumsuz duygular sadece %8 oranında açıklayabilmektedir. Geriye kalan %92'lik bağımsız değişkenler araştırmanın konusu değildir.

Diskriminant geçerliliğinin sağlanması için AVE değerlerinin kareköklerinin ilgili değişkenlerin korelasyon değerlerinden büyük olması gerekir (Hair, vd., 2014: 112). AVE değerlerinin karekökleri Tablo 3'te gözüktüğü üzere korelasyon değerlerinden büyüktür.

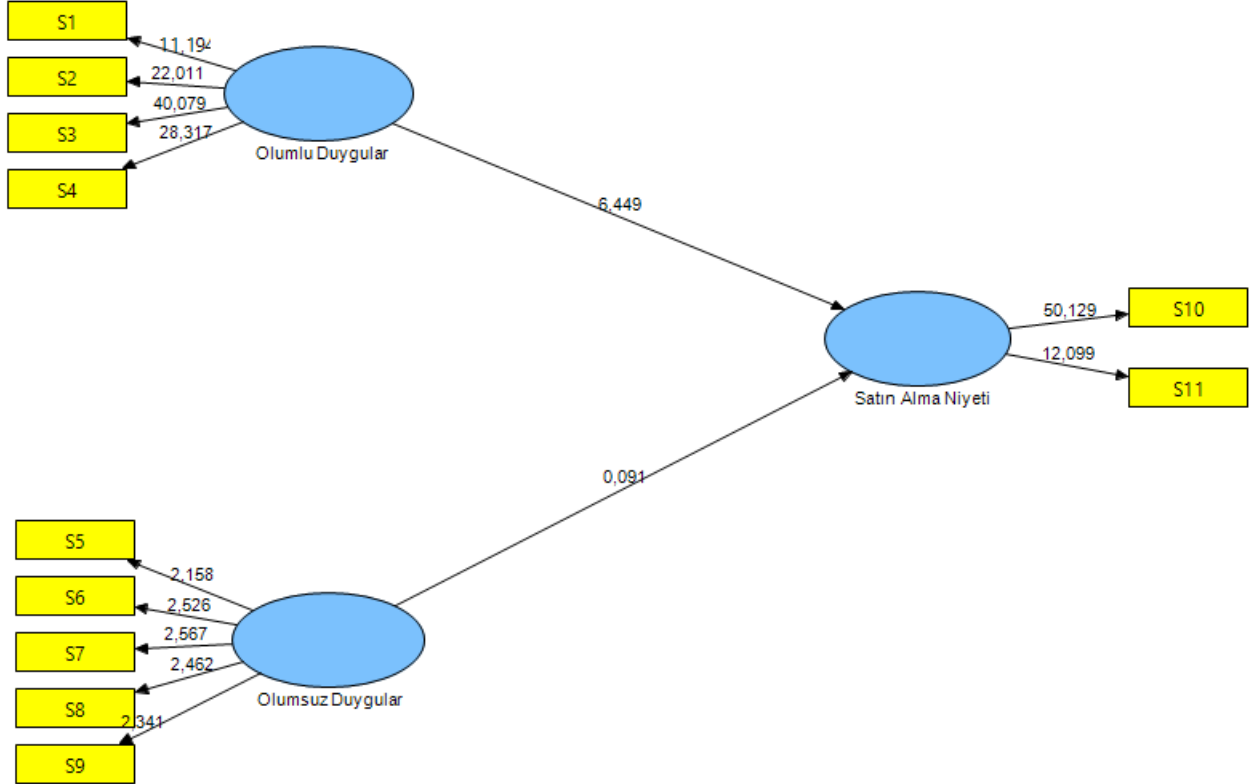
Tablo 3: Diskriminant Geçerliliği

Olumlu Duygular	0,7773*		
Olumsuz Duygular	-0,2022	0,8076*	
Satın Alma Niyeti	0,2847	-0,0521	0,862*

*: AVE'lerin karekök değeri

Aşağıda Şekil 1'de yapısal eşitlik modelinin t-değerleri görülmektedir.

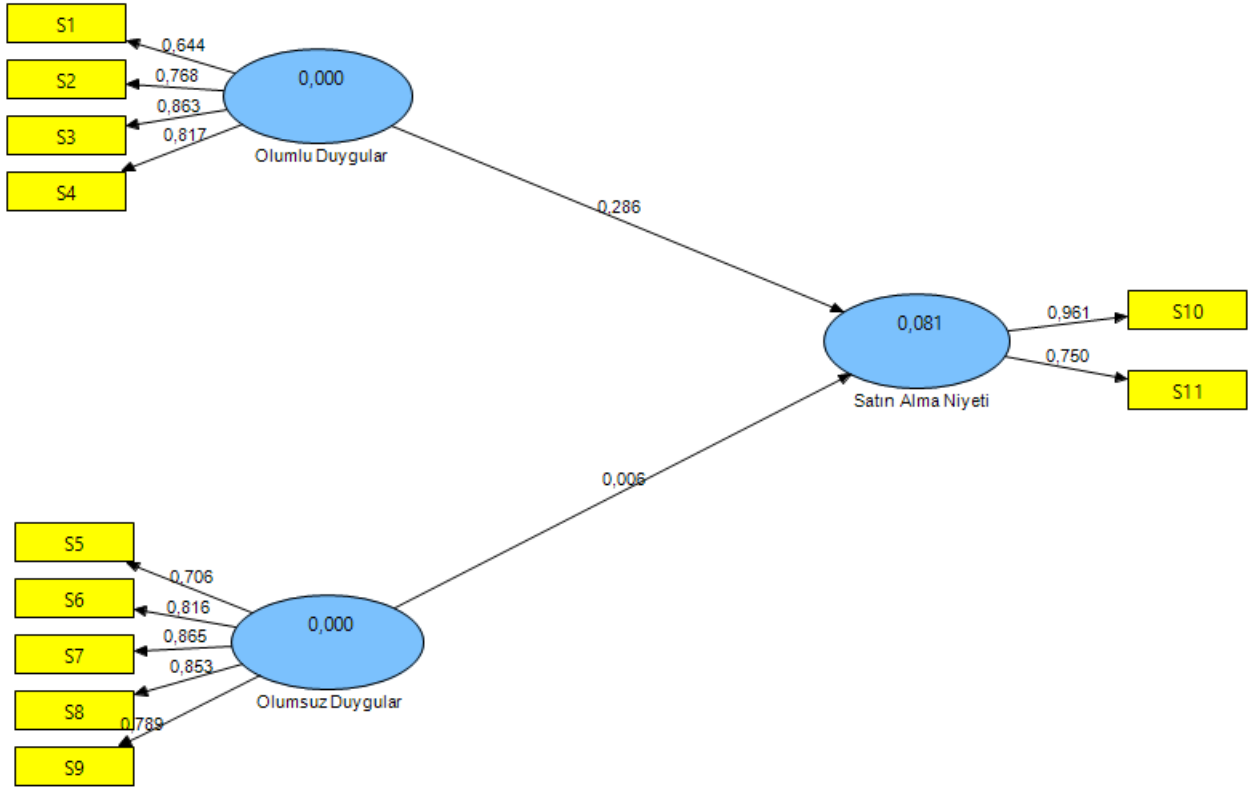
Şekil 1: Yapısal Eşitlik Modelinin T-Değerleri



Şekil 1'e göre Hipotez 1 reddedilemez. Şekil 1'e göre Hipotez 2 reddedilmiştir. Çünkü olumsuz duygulardan olumlu duygulara giden yolun t-değeri 0,091'dir ve yolun anlamlı olması için t değerinin 1,96'dan büyük olması beklenir. T değeri 1,96'dan küçüktür.

Aşağıda Şekil 2’de yapısal eşitlik modelinin standardize değerleri görülmektedir.

Şekil 2: Yapısal Eşitlik Modelinin Standardize Değerleri



Faktör yükleri 0.70’ten büyük beklenmektedir (Hair, vd., 2014: 111). Bütün faktör yükleri Şekil 2 de gözüktüğü gibi 0.70’ten büyüktür. Şekil 2 incelendiğinde olumlu duygular ile satın alma niyeti arasında %29’luk bir kuvvet ile bir ilişki olduğu bulunmuştur. Olumlu duygular 1 birim arttığında satın alma niyeti 0,286 birim artacaktır.

4. Sonuç ve Tartışma

Ölçeğin uyarlanılarak alındığı Tang, Hsieh ve Chiu’nun (2017) çalışmasında seçim paradoksu etkisi, bilişsel düzeylerdeki farklılıklar da dikkate alınarak, olumlu ve olumsuz duyguların çok çeşitli ürünlerin satın alınmasında ortaya çıktığını göstermiştir. Bu araştırma bilişsel düzeyi dikkate almadan sadece duyguların satın almaya etkisini araştırmıştır. Böylelikle duygular üzerinden seçim paradoksunun varlığının bulunması amaçlanmıştır. Çok çeşitli bilgisayar ürünlerini inceleyenlerin amacına ulaşmış, cesaretlenmiş, mutlu ve heyecanlı oldukları bulunmuştur. Bu olumlu duygular ile satın alma niyeti arasında pozitif ilişki vardır. İlişkinin kuvveti 0,286’dır. Demek ki örneklem çerçevesinde ürün çeşitliliği pozitif duygular oluşturarak satın alma niyetine katkı sağlamaktadır.

Olumsuz duygular ile satın alma niyeti arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. Bu durumda örneklem çerçevesinde bir seçim paradoksu etkisi olmadığı ortaya çıkmıştır. Seçim paradoksunun varlığının olmadığı çalışmalara örnekler verilebilir. Yüksek kalite algısının seçim paradoksunu ortadan kaldırdığı çalışmalar mevcuttur (Berger, Draganska ve Simonson, 2007: 460). Satış düzenleyicileri ve hedef temelli etiketler de seçim paradoksu etkisini ortadan kaldırmaktadır (Trentin, Perin ve Forza, 2013: 436; Goedertier, Geskens, Geuens ve Weijters, 2012:119). Literatürde çeşitli etkenler kullanılarak seçim paradoksunun yönetildiği görülmektedir. Bilgisayar

sektöründe de bu çalışmada ele alınmamış değişkenler seçim paradoksu sürecini yönetiyor olabilirler.

Bu araştırmada bilgisayar satıcılarının seçeneklerini nasıl yönettiği ve markaların bilgisayar seçimini nasıl yönettiği ele alınmamıştır. Marka ve satış yönetimi ele alınarak çalışma yapılsaydı seçim paradoksunun etkisinin nasıl bertaraf edildiği daha net anlaşılabilirdi. Seçim paradoksu etkisinin neden ortaya çıkmadığı gelecekteki araştırmalarda incelenebilir. Belki de seçim paradoksunun varlığını doğru tespit etmiş bilgisayar satıcıları ve markaları süreci başarı ile yönetmektedirler.

KAYNAKÇA

- Bacon, L.D. (1999). Using LISREL and PLS to measure customer satisfaction. Sawtooth Software Conference Proceedings, La Jolla, California, Feb 2-5, 305-306.
- Berger, J., Draganska, M., & Simonson, I. (2007). The influence of product variety on brand perception and choice. *Marketing Science*, 26(4), 460-472.
- Chernev, A., Böckenholt, U., & Goodman, J. (2015). Choice overload: A conceptual review and meta-analysis. *Journal of Consumer Psychology*, 25(2), 333-358.
- Fasolo, B., McClelland, G. H., & Todd, P. M. (2007). Escaping the tyranny of choice: When fewer attributes make choice easier. *Marketing Theory*, 7(1), 13-26.
- Goedertier, F., Geskens, K., Geuens, M., & Weijters, B. (2012). Increasing choice satisfaction through goal-based labeling. *Marketing Letters*, 23(1), 119-136.
- Gourville, J. T., & Soman, D. (2005). Overchoice and assortment type: When and why variety backfires. *Marketing science*, 24(3), 382-395.
- Greifeneder, R., Scheibehenne, B., & Kleber, N. (2010). Less may be more when choosing is difficult: Choice complexity and too much choice. *Acta psychologica*, 133(1), 45-50.
- Hair Jr., J.F., Sarstedt, M., Hopkins, L. ve Kuppelwieser, V.G. (2014). “Partial Least Squares Structural Equation Modeling (PLS-SEM)”, *European Business Review*, 26 (2), 106–121.
- Hwang, H., Malhotra, N.K., Kim, Y., Tomiuk, M.A., & Hong, S. (2010). A Comparative Study on parameter recovery of three approaches to structural equation modeling. *Journal of Marketing Research*, 47, 699-712.
- Iyengar, S., and Lepper, M. (2000). When choice is demotivating: Can one desire too much of a good thing? *Journal of Personality and Social Psychology* 79, 6, 995-1006.
- Iyengar, S., Jiang, W., and Huberman, (2004). G. How much choice is too much? contributions to 401 (k) retirement plans. *Pension Design and Structure: New Lessons from Behavioral Finance*, 83-96.
- Kahn, B. E., Chernev, A., Böckenholt, U., Bundorf, K., Draganska, M., Hamilton, R., ... & Wertenbroch, K. (2014). Consumer and managerial goals in assortment choice and design. *Marketing Letters*, 25(3), 293-303.
- Kinjo, K., & Ebina, T. (2015). Paradox of choice and consumer nonpurchase behavior. *Ai & Society*, 30(2), 291-297.
- Larceneux, F., Rieunier, S., & Fady, A. (2007). The effect of hyperchoice on the consumer and the moderating effect of the brand: an application in the jewelry market. *Recherche et Applications en Marketing (English Edition)*, 22(4), 43-56.
- Lowry, P.B. ve Gaskin, J. (2014). “Partial Least Squares (PLS) Structural Equation Modeling (SEM) for Building and Testing Behavioral Causal Theory: When to Choose It and How to Use It”, *IEEE Transactions on Professional Communication*, 57 (2), 123-146.
- Mick, D. G., Broniarczyk, S. M., & Haidt, J. (2004). Choose, choose, choose, choose, choose, choose, choose, choose: Emerging and prospective research on the deleterious effects of living in consumer hyperchoice. *Journal of Business Ethics*, 52(2), 207-211.
- Mogilner, C., Rudnick, T., & Iyengar, S. S. (2008). The mere categorization effect: How the presence of categories increases choosers' perceptions of assortment variety and outcome satisfaction. *Journal of Consumer Research*, 35(2), 202-215.

- Oulasvirta, A., Hukkinen, J. P., & Schwartz, B. (2009, July). When more is less: the paradox of choice in search engine use. In *Proceedings of the 32nd international ACM SIGIR conference on Research and development in information retrieval* (pp. 516-523). ACM.
- Ringle, C.M., Wende, S. and Will, A. (2005). SmartPLS 2.0.M3. Hamburg: SmartPLS, <http://www.smartpls.de>.
- Scheibehenne, B., Greifeneder, R., & Todd, P. M. (2009). What moderates the too-much-choice effect?. *Psychology & Marketing*, 26(3), 229-253.
- Scheibehenne, B., Greifeneder, R., & Todd, P. M. (2010). Can there ever be too many options? A meta-analytic review of choice overload. *Journal of consumer research*, 37(3), 409-425.
- Schwartz, B. (2000). Self-determination: The tyranny of freedom. *American psychologist*, 55(1), 79.
- Schwartz, B. (2004, January). The paradox of choice: Why more is less. New York: Ecco.
- Tang, Y. C., Hsieh, Y. C., & Chiu, H. C. (2017). Purchase decision: does too much choice leave us unhappy?. *European Journal of Marketing*, 51(7/8), 1248-1265.
- Trentin, A., Perin, E., & Forza, C. (2013). Sales configurator capabilities to avoid the product variety paradox: Construct development and validation. *Computers in Industry*, 64(4), 436-447.
- Wong, K.K. (2010). Handling Small Survey Sample Size and Skewed Dataset with Partial Least Square Path Modelling. *Vue: The Magazine of the Marketing Research and Intelligence Association*, November, 20-23.

MUHASEBE DENETİMİNDE BENFORD KANUNU VE ÖLÇEKTEN BAĞIMSIZLIK YÖNTEMİNİN TEST EDİLMESİ

Ertuğrul Köse¹

Muhammet Özdemir²

Öz

Benford Kanunu, sayıların belirli hanelerinde her bir rakam için rakamların rastlanma olasılıklarını öngören bir matematik kuralıdır. Benford Kanunu, potansiyel hilelerin, olası hataların veya diğer düzensizliklerin tespiti noktasında denetçilere uygulaması basit ve etkin bir yol sunmaktadır. Araştırmacı, rakamsal analiz yolu ile incelediği verilerin dağılımlarına bakarak söz konusu verilerin şüpheli olup olmadığı hakkında fikir sahibi olabilmektedir.

Araştırma Benford Kanunu'nun ölçekten bağımsızlık özelliğinin belirlenmesi amacıyla yapılmıştır. Çalışmada basamak dağılımı analizi için sayısal analiz testleri ve istatistiki uygunluğu ölçmek için ortalama mutlak sapma testi kullanılmıştır. Söz konusu testler Türkiye'de kimya sektöründe faaliyet gösteren bir şirketin para birimi Türk Lirası olan satış faturalarından oluşan veri kümesine uygulanmıştır. Araştırma kapsamında veri kümesinin para birimi, 2018 yılı ortalama Dolar/Türk Lirası kuru ile Türk Lirası'ndan Dolar'a çevrilmiştir. Analiz sonucunda ölçeği değiştirilmiş veri kümesinin Benford dağılımına uyum anlamında orijinal veri kümesi ile aynı karakteristik yapıya sahip olduğu görülmüştür. Sonuç olarak, veri kümesinde şüphe uyandıran bir durum varsa Benford Kanunu'nun bu durumu ölçeğe bağlı kalmaksızın tespit edebileceği belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Benford Kanunu, Ölçekten Bağımsızlık, Dijital Analiz, Muhasebe Denetimi, Hile Tespiti

BENFORD'S LAW IN AUDIT AND THE TEST OF SCALE INVARIANCE METHOD

Abstract

Benford's Law is a mathematical rule that predicts the probability of occurrence of numbers for each digit in certain digits of numbers. Benford's Law provides a simple and effective way to apply to auditors in the event of potential errors, potential frauds or other irregularities. The researcher can look at the distribution of the data examined through numerical analysis and get an idea of whether the data in question is suspicious or not.

The study was conducted to determine the scale invariance characteristic of the Benford's Law. Numerical analysis tests were used for step distribution analysis and mean absolute deviation test was used to measure statistical compatibility. These tests are the currency of a company operating in the chemical sector in Turkey has applied to the data set consisting of the Turkish lira bill of sale. In the scope of the research, the currency of the data set was converted from the Turkish Lira to the Dollar in 2018 with the average Dollar / Turkish Lira exchange rate. As a result of the analysis, it was seen that the modified scale had the same characteristic structure as the original dataset in terms of adaptation to the Benford distribution. As a result, it is determined that if there is a suspicion in the data set, Benford Law can detect this situation regardless of scale.

Keywords: Benford's Law, Scale Invariance, Digital Analysis, Auditing, Fraud Detecting

Jel Codes: M40, M41, M42

¹ Dr., Gübre Fabrikaları T.A.Ş., Risk Süreç ve Kalite Yönetimi Müdürü, ertugrulkose@hotmail.com

² Gübre Fabrikaları T.A.Ş., Bütçe Planlama ve Finansal Kontrol Kıdemli Uzmanı, muhammet8034@hotmail.com

Giriş

Denetim faaliyetleri içerisinde önemlilik düzeyini tespit etmek, denetimin en önemli konulardan birisidir. Denetime konu olan verilerin tamamının incelenmesi mümkün olmadığından örnekleme yoluyla veri seçimi yapılmaktadır. Örnekleme yöntemi, veri kümesinde yer alan hileyi tespit edememe riskini taşımaktadır. Benford Kanunu, tüm veri kümesini analize tabi tuttuğu için örnekleme kaynaklı tespit edememe riskini azaltması bakımından denetim faaliyetlerinde yardımcı yöntem olarak kullanılmaktadır (Özçelik ve Bayraktıoğlu, 2016, s. 137).

Hesap makinelerinin olmadığı, hesaplamaların logaritma tablolarının yardımıyla yapıldığı bir dönemde bir olgu Simon Newcomb'un dikkatini çekmiştir. Newcomb, logaritma tablolarının ilk sayfalarının son sayfalara göre daha fazla yıpranmış olduğunu 1881 yılında yayınlanan makalesinde ortaya koymuştur. Rakamların düzenli bir dağılıma sahip olmadığını, öğrenciler ve araştırmacılar tarafından 1 ile başlayan rakamların 2'ye göre, 2 ile başlayan rakamların da 3'e göre daha fazla kullanıldığını tespit etmiştir (Erdoğan, 2001, s. 1). Benford'un daha sonra kuraldışı rakamlar olarak tanımlayacağı bu rakamları Newcomb, doğal sayılar olarak adlandırmıştır. Sayıların oluşumu ile ilgili kural aşağıdaki logaritmik denklemde verilmiştir. Bu sentez ilk rakam analiziyle ilgilidir (Alagöz ve Ay, 2003, s. 60);

$$\text{Olasılık (ilk basamaktaki rakam)} = \log_{10}\left(1 + \frac{1}{d}\right); \quad d : 1,2,3,\dots,9$$

$$\text{Örneğin; 3'ün ilk rakam olma frekansı, } \log_{10}\left(1 + \frac{1}{3}\right) = 0,12494$$

Newcomb'un makalesinde ortaya koyduğu formüle o dönemde değer verilmemiştir. Fakat 57 yıl sonra fizikçi Frank Benford tarafından logaritma tabloları ile ilgili aynı gözlem yapılmıştır. Benford, bu gözlemini çok büyük istatistiki veriler yardımıyla test etmiştir. (Erdoğan, 2001, s. 1). Benford, nehir uzunluklarından atom ağırlıklarına, sıcaklık değerlerinden gazete tirajlarına 20 farklı alanla ilgili toplam 20.229 sayısal veriyi kullanarak yaptığı çalışmasının sonuçlarını 1938 yılında "Proceedings of American Philosophical Society" isimli dergide yayımlamıştır (Benford, 1938, s. 555).

1'den 9'a kadar tüm rakamların herhangi bir sayının ilk dört hanesinde olma olasılıkları Tablo 1'de gösterilmiştir (Nigrini, 2011, s. 88).

Tablo 1: Benford Kanunu Esaslı Beklenen Frekanslar

Rakam	1. Hane	2. Hane	3. Hane	4. Hane
0		0,11968	0,10178	0,10018
1	0,30103	0,11389	0,10138	0,10014
2	0,17609	0,10882	0,10097	0,10010
3	0,12494	0,10433	0,10057	0,10006
4	0,09691	0,10031	0,10018	0,10002
5	0,07918	0,09668	0,09979	0,09998
6	0,06695	0,09337	0,09940	0,09994
7	0,05799	0,09035	0,09902	0,09990
8	0,05115	0,08757	0,09864	0,09986
9	0,04576	0,08500	0,09827	0,09982

20. yüzyılın başlarında ortaya atılan Benford Kanunu, geçmişten günümüze dek matematik, istatistik, mühendislik, fizik ve sosyal bilimler gibi birçok alanda kendisine uygulama alanı bulmuştur (Benford, 1938, s. 555).

Benford analizi, denetimde etkin işlevi olan ve yanlış hesaplamalar ya da hatalı gösterimleri tespit etmek amacıyla kullanılabilen oldukça etkili ve basit bir araçtır. Bu etkili araç, denetim uygulamalarının tüm aşamalarında denetim birimi yöneticisinin görevlerini kısa süre içerisinde daha etkili, verimli ve ekonomik bir şekilde yerine getirmesine olanak sağlayarak sakıncalı verinin tanımlanmasına yardımcı olmaktadır. Benford analizi uygulaması, faydalı sonuçlara ulaşmak için yol göstermektedir (Krakar, 2009, s. 29).

Muhasebe verilerinin önemli bir kısmı Benford Kanunu'na uygun dağılım göstermektedir. Bu sebeple denetim çalışmalarında rakamsal analizin kullanılması denetçiler için önemli bir imkândır. Yine de, rakamsal analizden verimli bir şekilde faydalanabilmek için incelenecek veri kümesi iyi tanınmalıdır. Veri kümesinin bazı özelliklerinin analizi sınırlayıcı nitelikte olabileceği unutulmamalıdır. Bu husus hem denetim sırasında hem de sonuçları yorumlarken göz önünde bulundurulmalıdır (Drake ve Nigrini, 2000, s. 132).

Benford kanunu ile ilgili bugüne kadar yapılan araştırmalar, Benford analizinin verilerde hile olduğunu % 68, verilerde hile olmadığını ise % 67 oranında ortaya çıkardığını söylemektedir (Erdoğan, 2001, s. 7). Hileli verileri tespit etme konusunda başarılı olan Benford Kanunu, bağımsız denetçiler tarafından analitik inceleme prosedürü olarak kullanılmaya başlanmıştır (Busta ve Weinberg, 1998, s. 356).

Çalışmanın birinci bölümünde Benford Kanunu'nun ölçekten bağımsızlık ve tabandan bağımsızlık özelliklerine değinilmiş, ikinci bölümünde Benford Kanunu'nun uygulanabileceği muhasebe verileri aktarılmış ve üçüncü bölümde ise Benford Kanunu ile ilgili literatür incelemesi yapılmıştır. Çalışmanın araştırma bölümünde, kimya sektöründe faaliyet gösteren bir şirketin satış verilerinin Benford dağılımına uyup uymadığı belirlenmiş ve Benford analizine tabi tutulan veri kümesinin ölçekten bağımsız olduğu ortaya konulmuştur. Günümüzde şirketlere ait muhasebe verileri, birden fazla ülkeden toplanabilmekte ve bu veriler farklı para birimlerinden oluşabilmektedir. Ölçekten bağımsızlık özelliği, farklı birimlerle ifade edilen değerlerin kullanılmasıyla oluşan verilerde de Benford dağılımının aynı karakteristik yapıyı göstereceğini ifade etmektedir. Bu çalışma, Benford Kanunu'nun ölçekten bağımsızlık özelliğinin test edilmesi konusunda ulusal literatürde yapılan ilk araştırma olma özelliğini taşımaktadır. Araştırmada, şirketlerin muhasebe verileri genel olarak 10 tabanına ait değerler olduğu için, diğer bir ifadeyle 10'dan farklı bir tabanda muhasebesel değerler oluşmadığı için Benford Kanunu'na ait tabandan bağımsızlık özelliği incelenmemiştir.

1. Benford Kanunu Rakamsal Dağılımının Özellikleri

Benford Kanunu rakamsal dağılımı, ölçekten bağımsızlık ve tabandan bağımsızlık özelliklerine sahiptir. Bu özellikler, belirli veri kümelerinin Benford dağılımına uyup uymadığını tahmin etme noktasında yardımcı olmaktadır (Berger, 2011, s. 27).

1.1. Ölçekten Bağımsızlık Özelliği

Ölçekten bağımsızlık özelliği, Benford Kanunu ile ilgili popüler bir hipotezdir. Ölçekten bağımsızlık, herhangi bir evrensel kanunun birimden bağımsız olması gerektiğine dikkat çeken bir kavramdır. Örneğin, yeteri kadar büyük bir veri kümesinin birimi fitten metreye, galondan mililitreye, dolardan pound'a vs. dönüştürülürse, bireysel rakamlar değiştiği halde, genel olarak basamak dağılımı anlamlı düzeyde değişimden etkilenmemektedir (Berger, 2011, s. 40).

Roger Pinkham, 1961 yılında ölçekten bağımsızlık kavramının Benford Kanunu dağılımında da geçerli olacağını savunmuştur. Veri kümesindeki sayıların Benford Kanunu'na uygun dağılım gösterip göstermediği sayıların biriminden bağımsız olmalıdır. Şöyle ki, adaların yüz ölçümleri ya da nehirlerin uzunlukları Benford Kanunu'nu takip ediyorsa, rakamların mil veya kilometre cinsinden olmasının bir önemi olmamalıdır. Pinkham, Benford Kanunu'na uyan bir veri

kümesindeki tüm rakamlar, sabit bir sayı (sıfır hariç) ile işleme tabi tutulduğu zaman ortaya çıkan yeni veri kümesinin de Benford Kanunu'na uygun dağılım göstermesi gerektiğini söylemiştir (Pinkham, 1961, s. 1223).

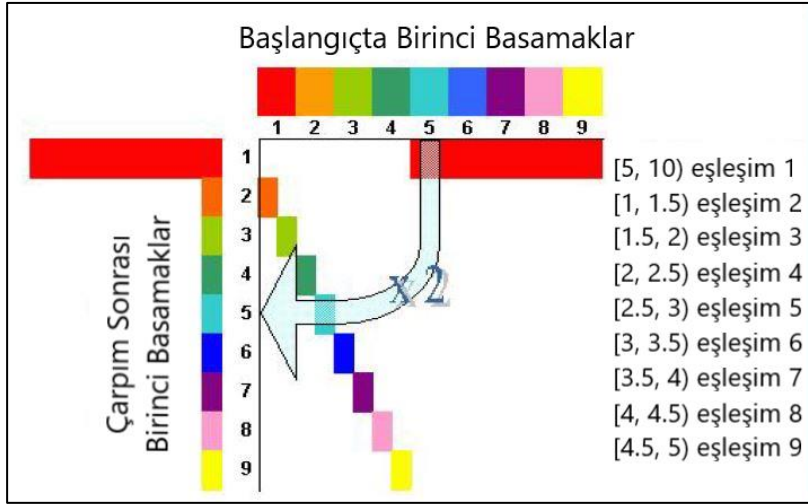
Ölçekten bağımsızlığın matematiksel tanımı şu şekildedir: (Dall'Aglio, 2012, s. 14)

$$P(U_{n=-\infty}^{\infty} [1, t) \times 10^n) = \log_{10} t \text{ for all } t \in [1, 10)$$

P, pozitif reel sayılar içerisinde bir olasılık

Herhangi bir sayının birinci basamağı 1, 2,, 9 rakamlarından birisi olabilir. Eğer birinci basamak 1 ise, bu sayı 2 ile çarpıldığı zaman ortaya çıkan yeni sayının birinci basamağı 2 veya 3 olacaktır. Fakat birinci basamak 5, 6, 7, 8 ya da 9 ise, bu sayı 2 ile çarpıldığı zaman ortaya çıkan yeni sayının birinci basamağı 1 olacaktır. Yapılan çarpma işlemi sonucu ortaya çıkan yeni veri kümesinin birinci basamaklarında 1 rakamının olma ihtimali daha yüksektir. Sabit katsayı ile çarpım sonrası birçok rakam 1'e evrilmektedir ve yine Benford'a uygun dağılım göstermektedir. Bu durum aşağıda Şekil 1'de gösterilmiştir (Christina vd., 2015, s. 6).

Şekil 1. Sabit Bir Sayı ile Çarpım Sonrası Basamak Değişimi



1.2. Tabandan Bağımsızlık Özelliği

Tabandan bağımsızlık özelliği, herhangi bir rakamsal kanunun tabandan bağımsız olması gerektiğini varsaymaktadır. Mevcut verilerin 10'dan farklı bir tabanda yazılması durumunda da aynı anlamlı sonuçların çıkması beklenir. Genel olarak, herhangi bir tabanda Benford Kanunu dağılımına uyan bir rakam kümesi, başka bir tabana dönüştürüldüğünde de Benford dağılımını takip edecektir (Hill, 1996, s. 357).

Benford Kanunu'na göre sayıların ilk basamaklarında yer alan rakamların farklı tabanlara göre rastlanma olasılıkları Tablo 2'de gösterilmiştir (Rogers, 2014).

Tablo 2: Tabana Göre Sayıların Birinci Basamakları

İlk Basamak	Sayı Tabanı								
	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	100	63,1	50,0	43,1	38,7	35,6	33,3	31,5	30,1
2		36,9	29,2	25,2	22,6	20,8	19,5	18,5	17,6
3			20,8	17,9	16,1	14,8	13,8	13,1	12,5
4				13,9	12,5	11,5	10,7	10,7	9,7
5					10,2	9,4	8,8	8,3	7,9

Tablo 2: Devamı

İlk Basamak	Sayı Tabanı								
	2	3	4	5	6	7	8	9	10
6						7,5	7,4	7,0	6,7
7							6,4	6,1	5,8
8								5,4	5,1
9									4,6

2. Muhasebe Denetimi ve Benford Kanunu

Analitik inceleme prosedürleri, finansal raporlama hilelerinin tespit edilmesinde kullanılan en etkili yöntemlerden birisidir. Trend analizi, dikey analiz ve oran analizleri gibi Benford analizi de bir analitik inceleme tekniğidir (Dönmez ve Ersoy, 2011, s. 126). Benford Kanunu gelir vergisi, satış rakamları, işletme harcamaları, borsa verileri, demografik ve bilimsel veriler içeren finansal veri kümelerinin birçoğuna uygulanabilmektedir. Benford Kanunu'nun muhasebe verilerinde kullanılabileceği muhtemel pratik uygulama alanları şunlardır: (Elitaş vd., 2014, s. 61)

- Satış verileri,
- Borç hesapları verileri,
- Alacak hesapları verileri,
- Büyük defterdeki hesaplar,
- Stok fiyatları,
- Müşteri iadeleridir.

Muhasebe ile ilgili verilerden bazı ana yığınlar Benford dağılımına uyumlu değildir. Örneğin, çek sayıları, satın alma emirleri sayıları, hizmet fiyatları veya ATM para çekimleri gibi insan düşüncesinden esinlenen atanmış sayılar Benford yasasını takip etmemektedir. Atanmış sayılar Benford dağılımı yerine tekdüze dağılıma uygunluk göstermektedir. Fiyatlar sıklıkla psikolojik bariyerlerin altına düşecek şekilde belirlenir. 1.99 \$, 2 \$'dan çok daha düşük olarak algılandığından bu fiyatların bu bariyerlerin altında kümelenmesine sebep olur (Nigrini ve Mittermaier, 1997, s. 60).

3. Literatür İncelemesi

Benford Kanunu ilkeleri, ilk olarak "American Journal of Mathematics" isimli dergide yayımlanan bir makalede Simon Newcomb tarafından ortaya atılmıştır. Frank Benford, Newcomb'un gözlemlerine benzer gözlemler yapmış ve "Anormal Sayılar Kanunu" olarak adlandırılan bir tablo oluşturmuştur (Benford, 1938, s. 553).

Roger Pinkham Benford Kanunu için “ölçekten bağımsızlık” kavramını literatüre kazandırmıştır (Pinkham, 1961, s. 1223). Theodore Hill, *Statistic Science*’da yayımlanan makalesinde, Benford Kanunu’nu matematiksel olarak kanıtlamıştır. Hill, Benford Kanunu’nu kanıtlarken verilerin değişmezliği ölçüsünü kullanmış, yasada sayıların ifade edildikleri tabandan bağımsız olduklarını göstermiştir (Hill, 1996, s. 354).

1970’li yıllarda Fibonacci dizisinin Benford Kanunu dağılımına uyup uymadığı ile ilgili birçok makale yayımlanmıştır ve çalışmaların neredeyse tamamında Fibonacci dizilerinin Benford Kanunu’na uygun dağılım gösterdiği sonucuna varılmıştır (Nigrini, 2011, s. 91). Varian, tahminlerin kabul edilebilirliğinin değerlendirilmesinde Benford Kanunu’nun kullanılabileceğini öne sürmüştür (Varian, 1972, s. 65).

Carlaw, Yeni Zelanda’daki şirketlerin gelir rakamlarını incelemiştir. Yaptığı inceleme sonucu gelir rakamlarının yukarı yuvarlandığını ve psikolojik eşiğin hemen altında yer aldığını tespit etmiştir. Bunun üst yönetimin geliri yüksek göstermek için yaptığı bir hile olduğu anlaşılmıştır (Carlaw, 1988, s. 321). Thomas yaptığı çalışmada Amerika’daki şirketlerin net kar rakamlarının ikinci hanelerinde sıfır rakamının fazlalığını öne sürmüştür ve hisse başına kazanç rakamlarında 5 cent’in katlarına beklenenden daha fazla rastlamıştır (Thomas, 1989, s. 773). Christian ve Gupta, Amerika’da vergi kaçırma konusunu Benford Kanunu ile analiz etmişlerdir. Vergi mükelleflerinin gelir beyanını vergi dilimine göre tasarladıkları anlaşılmıştır (Gupta ve Christian, 1993, s. 72). Nigrini, Benford Kanunu kullanarak yaptığı çalışmada maaş bordrosu verilerinin ilk iki basamağını analiz etmiş ve mükerrerlikten dolayı hileye rastlamıştır (Nigrini, 1994, s. 3).

Nigrini ve Mittermaier Benford Kanunu’nun muhasebe denetimi için faydalı bir araç olduğunu ileri sürmüşlerdir. Araştırmacılar, iç ve dış denetçilerin Benford Kanunu kullanabilmeleri için Benford Kanunu temelli bir grup sayısal analiz testleri geliştirmişlerdir (Nigrini ve Mittermaier, 1997, s. 52). Busta ve Weinberg dış denetçiler tarafından Benford Kanunu’nun analitik inceleme prosedürü olarak kullanıldığını literatüre eklemiştir. Busta ve Weinberg ayrıca Benford Kanunu’na uygunsuzluk gösteren hileli verinin tespiti için yapay sinir ağı geliştirmiştir (Busta ve Weinberg, 1998, s. 356).

Quick ve Wolz, Almanya’da faaliyet gösteren 1820 firmanın mali tablo verilerini ele alarak, mali tablo rakamlarının Benford Kanunu’na uygun dağılım göstereceği hipotezini test etmiştir. Bazı rakamlarda sivrilme görülse de veri kümesinin genel olarak Benford dağılımına uyumlu olduğunu belirlemişlerdir (Wolz ve Quick, 2005, s. 1285).

Clippe ve Ausloos, Hristiyan merkezli dini bir topluluk olan Antoinistlerin seksen yıllık finansal verilerini incelemişler ve verilerde hata ya da hile olduğunu tespit edebilmek için Benford analizine tabi tutmuşlardır. Yapılan analiz sonucu Benford analizinin hata ya da hile tespiti için tek başına yeterli olmadığını belirlemişlerdir (Clippe ve Ausloos, 2012, s. 6565). Shi ve arkadaşları gelişmekte olan altı ülkenin endüstri verilerini basamak testlerine tabi tutmuşlardır. Yaptıkları inceleme sonrasında verilerde hile olup olmadığını anlamak için sadece Benford Kanunu’nun yeterli olmayacağı ve tamamlayıcı denetim testleri ile de desteklemek gerektiği sonucuna varmışlardır (Shi vd., 2018, s. 887).

Mehta ve Bhavani, Toshiba firmasının 2007-2014 yıllarına ait bilanço verilerini incelemiş ve veri kümesinin Benford dağılımına uymadığını tespit ederek firma verilerine şüphe ile bakılması gerektiğini dile getirmişlerdir (Mehta ve Bhavani, 2017, s. 18).

Türkiye’de Benford Kanunu ile ilgili çalışmalar son 20 yıllık dönemde yoğunluk kazanmaya başlamıştır. Melih Erdoğan’ın hazırladığı “Muhasebe Hilelerinin Ortaya Çıkarılmasında Benford Yasası” isimli makale ile Benford Kanunu ulusal literatüre girmiştir (Erdoğan, 2001, s. 1). Akabinde, Elitaş, Aktüel 2000 Yılığını baz alarak, 192 ülkeye ait nüfus, yüz ölçümü ve Gayri Safi Milli Hasıla verilerini Benford analizi testlerine tabi tutmuş ve veri kümelerinin Benford’a uygun dağılım gösterdiği sonucuna varmıştır (Elitaş, 2002, s. 148).

Türkyener, İMKB’de işlem gören 322 hisse senedinin 12.02.2007 tarihli kapanış fiyatlarını incelemiş ve 98 hisse senedinin 1 rakamı ile başladığını ve sadece 17 hisse senedinin kapanış fiyatının 9 rakamı ile başladığını tespit etmiştir (Türkyener, 2007, s. 114). Diğer bir çalışmada Uzuner, Borsa İstanbul’da işlem gören bankaların bilanço verilerinin uygunluğunu test etmiş ve veri setinin Benford yasasına uyumlu bir eğilim gösterdiğini tespit etmiştir (Uzuner, 2014, s. 80). Yine Uyar ve Uzuner, sermaye piyasalarında faaliyet gösteren aracı kurumların konsolide bilançolarının Benford yasasına uygunluğunu belirlemeye çalışmış ve bilanço verilerinin Benford Kanunu’na uyum gösterdiğini belirlemiştir (Uyar ve Uzuner, 2014, s. 104).

Yanık ve Samancı, kamuya ait bir şeker fabrikasının genel yönetim giderleri hesabının Benford Kanunu’na uygunluğunu analiz etmişlerdir. İşletme verileri ile Benford Kanunu’na göre olması gereken değerler arasında herhangi bir farklılık olmadığı sonucuna varmışlardır (Yanık ve Samancı, 2013, s. 336). Boztepe, Bursa Yıldırım Belediyesi’nin gelir rakamlarını Benford analizine tabi tutmuştur. Yapılan analiz sonucu gelir rakamlarının Benford Kanunu’na uygun dağılım göstermediği anlaşılmış ve söz konusu uyumsuzluğun sene sonunda yapılan düzeltme kayıtlarından kaynaklandığını tespit etmiştir (Boztepe, 2013, s. 73). Çalış ve arkadaşları, sağlık sektöründe faaliyet gösteren bir firmanın 142.574 adet satın alma sipariş formlarını Benford analizine tabi tutmuşlar ve analiz sonucu hile olması muhtemel işlemleri tespit etmişlerdir (Çalış vd., 2014, s. 106). Diğer bir çalışmada Öncü ve arkadaşları, kamu hastanesine ait bütçe gelirleri ve bütçe giderleri hesaplarını Benford analizine tabi tutmuşlar ve beklenen dağılım ile gözlemlenen dağılım arasında farklar tespit etmişlerdir (Öncü vd., 2018, s. 19). Avcı ve Demirci, bir tekstil firmasına ait yurtiçi satışlar ve stoklar hesabı verilerinin Benford dağılımına uyumlu olduğunu tespit etmişlerdir (Avcı ve Demirci, 2016, s. 2244). Diğer bir çalışmada Ertikin, gıda sektöründe faaliyet gösteren bir firmanın adisyon fişi ve kredi kartı ile yaptığı satışlarını incelediğinde Benford dağılımı ile uyumsuzluklar tespit etmiştir (Ertikin, 2017, s. 723). Yine Kıvraklar ve Demirci, inşaat sektöründe faaliyet gösteren bir firmanın muhasebe hesaplarını basamak testleri ile incelemişler ve bazı hesaplarda uyumsuzluk tespit etmişlerdir (Kıvraklar ve Demirci, 2019, s. 312).

4. Araştırma Tasarımı

Araştırmanın amacı Türkiye’de henüz kullanılmayan fakat Dünya’nın diğer ülkelerinde farklı alanlarda hile veya hata tespiti için kullanılan ve özellikle son 15 yılda kullanımı gittikçe daha da yaygınlaşan Benford Kanunu’nun analitik inceleme prosedürü olarak muhasebe denetiminde kullanılabilirliğini araştırmak ve ölçekten bağımsızlık özelliğini test etmektir. Bu amaçla, merkezi İstanbul’da yer alan ve Türkiye’nin yedi bölgesine dağılmış 2.500 bayi ile kimya sektöründe faaliyet gösteren, ticari unvanı belirtilmeyeceği için KLM olarak isimlendirilen bir şirketin 2018 yılına ait 185.083 adet TL tutarlara sahip satış faturaları kullanılmıştır.

Çalışmada Benford Kanunu’na dayalı dijital analiz yöntemi kullanılmıştır. Mark Nigrini tarafından geliştirilen excel tabanlı DATAs yazılımı, Benford Kanunu’na uygunluğun incelenmesi için gerekli sayısal analiz testlerini içermektedir.

Sayıların doğada rastlanma olasılıklarının belli bir dağılıma uyması gerektiği varsayımı altında KLM şirketinin muhasebe verilerinin de bu olasılık dağılımına uyduğu ön kabulüne dayanarak, birinci hipotez şu şekilde belirlenmiştir:

1. H_{1_0} = Gözlemlenen muhasebe verileri (satış faturaları) ile Benford dağılımı arasında fark yoktur.

H_{1_a} = Gözlemlenen muhasebe verileri (satış faturaları) ile Benford dağılımı arasında fark vardır.

Veri kümesinin Benford Kanunu’na uygunluğu test edildikten sonra ölçekten bağımsızlık kuralına göre test edilecektir. Diğer bir ifadeyle, eğer orijinal veri kümesi Benford kanununa uymuyorsa,

veri kümesinin ölçeği ortalama USD kuruna göre değiştirildiği zamanda uymaması gerektiği varsayımı altında ikinci hipotez şu şekilde belirlenmiştir:

2. H_{20} = Ölçeği ortalama kura göre değiştirilmiş gözlemlenen satış verileri (satış faturaları) ile Benford dağılımı arasında fark yoktur.

H_{2a} = Ölçeği ortalama kura göre değiştirilmiş gözlemlenen satış verileri (satış faturaları) ile Benford dağılımı arasında fark vardır.

Hipotez testleri için gözlemlenen veriler ile beklenen veriler arasındaki sapmalar, istatistiki uygunluk testleri ile %95 güven aralığında analiz edilmiş ve veri kümesinde şüphe uyandıran tutarlar göz ardı edilmemiştir.

Verilerin basamak dağılımı analiz edilmeden önce hangi sayısal analiz testlerinin ve hangi uygunluk testlerinin kullanılacağına karar verilmelidir. Sayısal analiz testlerinden son iki basamak testi 10.000'in üzerindeki gözlem sayıları için kullanışlı olmayacağından birinci basamak, ikinci basamak, ilk iki basamak ve mükerrerlik testleri uygulanmıştır. İstatistiki uygunluk testlerinden ise z istatistiği ve ki-kare testleri 10.000'in üzerindeki gözlem sayıları için hatalı sonuçlar vereceğinden uygunluğunun araştırılmasında, diğer bir ifadeyle Benford Kanunu beklenen dağılım ile gözlemlenen dağılım arasında anlamlı farkın olup olmadığının incelenmesinde veri kümesinin büyüklüğünden etkilenmeyen ortalama mutlak sapma (MAD) testi kullanılmıştır.

Çalışmada KLM şirketine ait satış verileri incelenirken DATAs yazılımından yararlanılmıştır. Mark Nigrini tarafından geliştirilen DATAs yazılımı, veri kümesinin Benford Kanunu'na uygunluğunun incelenmesi sırasında gerek duyulabilecek sayısal analizleri içermektedir. İncelenen veri kümesiyle ilgili test çalışmaları ve sonuçlarına aşağıda yer verilmiştir.

4.1. Orijinal Veri Kümesinin Analizi

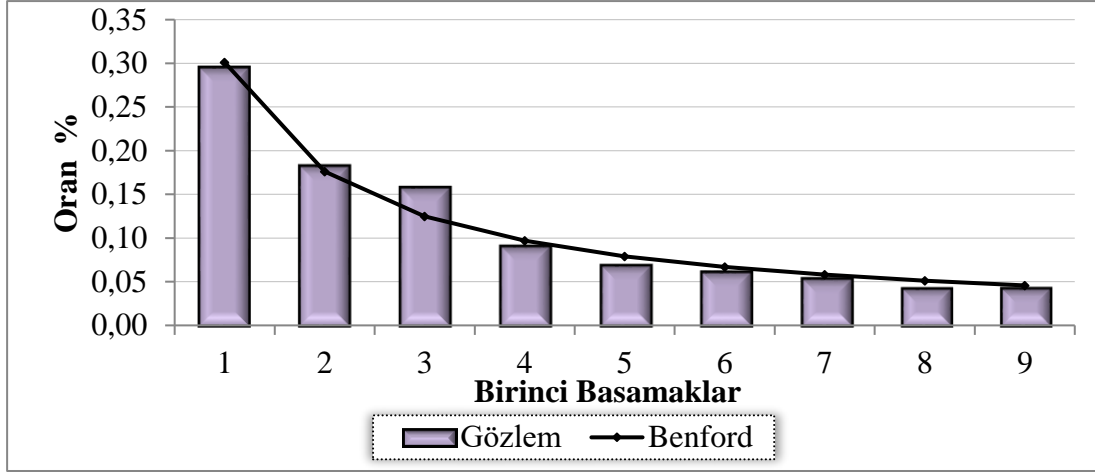
KLM şirketine ait satış faturalarından oluşmuş veri kümesi Tablo 3'te özetlenmiştir.

Tablo 3: KLM Firmasının Satış Faturaları- TL

Gruplar	Veri Sayısı	Oranı %	Tutarı (TL)	Oranı %
0-10 TL arası	1.658	0,90	8.037,78	0,001
10-1.000 TL arası	102.470	55,36	33.914.941,92	2,273
1.000 TL ve üzeri	80.955	43,74	1.457.886.230,37	97,726
Toplam	185.083	100	1.491.809.210,07	100

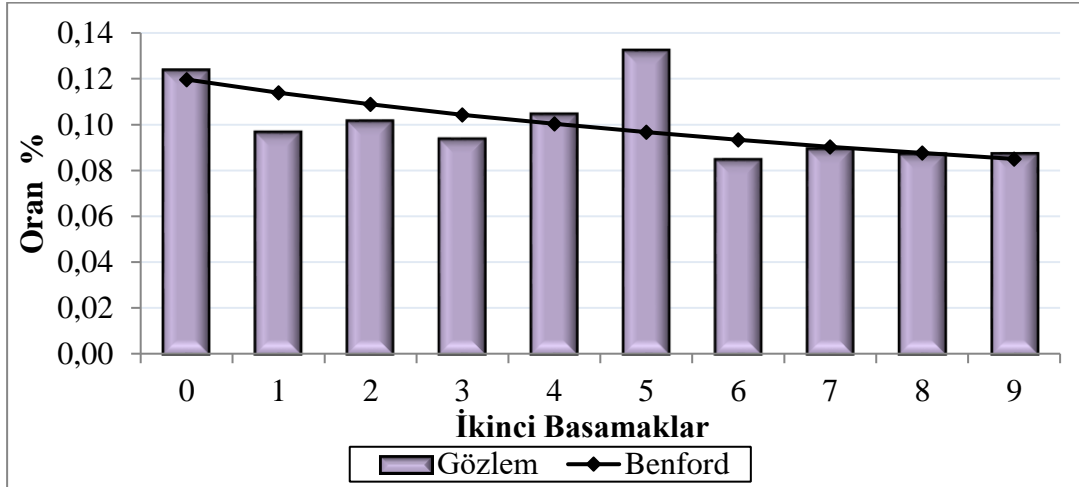
Sayısal analize tabi tutulacak veri kümesi hazırlanırken, 10 TL'nin altındaki tutarların toplam içerisindeki oranı çok düşük olduğu için bu aralıktaki tutarlar önemsiz olarak kabul edilmiş ve bu tutarların ayrı ayrı incelenmesine de gerek duyulmamıştır. Sonuç olarak, KLM şirketinin sayısal analiz testleri toplam tutarı 1.491.801.172,29 TL olan 183.425 adet veri üzerinden yapılmıştır.

Orijinal veri kümesi birinci basamak analizine tabi tutulduğunda ortaya çıkan dağılım Grafik 1'deki gibidir.

Grafik 1: Orijinal Veri Kümesinin Birinci Basamak Testi Grafiği

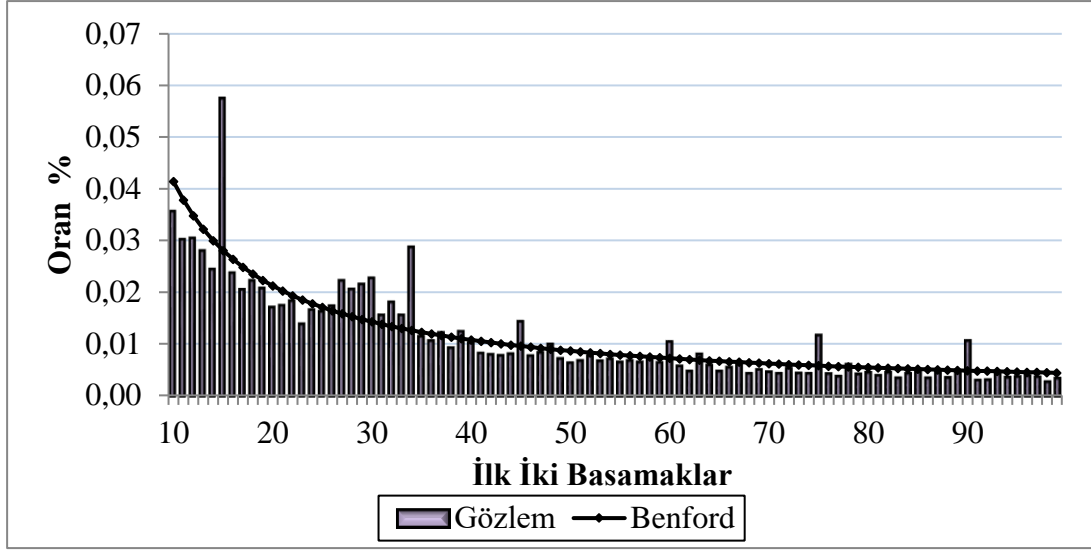
Grafiğe bakıldığında 2 ve 3 rakamında sivrilme görülmektedir. Veri kümesine ait ortalama mutlak sapma değeri ise 0,00853'tür. 0,00853 ortalama mutlak sapma değeri 0,008- 0,012 aralığında yer aldığı için veri kümesinin Benford Kanunu ile kabul edilebilir derecede uyumlu olduğu sonucuna varılmıştır.

Orijinal veri kümesi ikinci basamak analizine tabi tutulduğunda ortaya çıkan dağılım Grafik 2'deki gibidir.

Grafik 2: Orijinal Veri Kümesinin İkinci Basamak Testi Grafiği

Grafiğe bakıldığında 0, 4, 5 ve 9 rakamlarında sivrilme görülmektedir. Veri kümesine ait ortalama mutlak sapma değeri ise 0,00911'dir. 0,00911 ortalama mutlak sapma değeri 0,008- 0,012 aralığında yer aldığı için veri kümesinin Benford Kanunu ile kabul edilebilir derecede uyumlu olduğu sonucuna varılmıştır.

Orijinal veri kümesi ilk iki basamak analizine tabi tutulduğunda ortaya çıkan dağılım Grafik 3'deki gibidir.

Grafik 3: Orijinal Veri Kümesinin İlk İki Basamak Testi Grafiği

Grafikten görüleceği üzere en çok sapma gösteren rakamlar sırasıyla 15, 34, 30, 29, 27, 75, 90, 28, 45, 32, 60 ve 33'tür. O halde bu rakamlarla başlayan tutarların şüpheli olduğunu söyleyebiliriz. İlk iki basamak testi sonucu sivrilme gösteren rakamlar ile mükerrerlik testinde ortaya çıkacak rakamlar birlikte değerlendirilerek örneklem seçimi yapılmıştır.

Veri kümesi mükerrerlik testine tabi tutulduğunda en fazla tekrar eden 10 tutar Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4: Orijinal Veri Kümesinin Mükerrer Tutarlarının Tespiti

Sıra	Tutar	Adet	Toplam Tutar (TL)
1	1.500,00	6.253	9.379.500
2	3.460,05	2.264	7.833.553
3	3.250,35	1.185	3.851.665
4	450,00	1.056	475.200
5	2.965,05	1.018	3.018.421
6	3.478,05	976	3.394.577
7	75,00	945	70.875
8	270,00	936	252.720
9	2.785,35	907	2.526.312
10	2.983,05	729	2.174.643

İlk iki basamak testi sonucunda sivrilme gösteren 15, 34, 30, 29, 27, 75, 90, 28, 45, 32, 60 ve 33 rakamları ile mükerrerlik tablosundaki tutarlar birlikte değerlendirmeye alınmıştır. 15 ile başlayan tutarlar (1.500,00 TL), 34 ile başlayan tutarlar (3.460,05 TL, 3.478,05 TL), 30 ile başlayan tutarlar (300 TL) şeklinde ayrı ayrı incelenmiştir.

KLM şirketinin şüpheli bulunan tutarları arasından örneklem seçilmiş ve incelemeye alınmıştır. Yapılan analiz sonucunda gözlemlenen satış faturaları ile Benford dağılımı arasında farklılık olduğu görülmüş ve alternatif hipotez doğrulanmıştır. Sapmaya sebep olan tutarların hata ya da hileden değil, şirketin doğal yapısından kaynaklandığı anlaşılmıştır. Bir başka ifadeyle; KLM şirketi Türkiye'nin yedi bölgesinde rekabet gücü yüksek bir pazarda faaliyet gösteren kimya şirkettir. Şirketin içinde bulunduğu rekabetçi piyasadan dolayı daha fazla ürün satmak, rakiplerine karşı avantaj sağlamak ve pazar liderliğini ele geçirmek için 2.500 civarı bayiye çeşitli kampanyalar ve alım avantajları sunmuştur. Bunlara örnek olarak, belirli miktarda ürün alanlara çeyrek altın, çekiliş hakkı, yurtdışı seyahati ve cep telefonu kazanma şansı gösterilebilir. Şirket özellikle piyasaya yeni sürdüğü ürünleri tutundurmak için bu tarz kampanyalar yapmaktadır. Bazı ürünlerden belirli miktarda alım yapmak müşteri için avantaj sunduğu için alım kararı verilirken kampanya durumu da göz önünde bulundurulmuştur. Örneğin; A ürününden 500 birim alan müşteriye özel kampanya var ise, müşterinin ihtiyacı normalde 450 birim olsa bile 500 birim alma kararı vermektedir. Bu da müşteri tercihlerinin belirli tutarlarda yoğunlaşmasına sebep olmaktadır. Dolayısıyla KLM şirketinin satış verilerinin de Benford dağılımına uymamasına yol açtığı şeklinde yorumlanmıştır.

4.2. Ölçeği Ortalama Kura Göre Değiştirilmiş Veri Kümesinin Analizi

Ölçekten bağımsızlık özelliğinin test edilebilmesi için veri kümesinin biriminin sabit bir sayı ile dönüştürülmesi gerekmektedir. Dönüşüm işlemi için USD, EUR, GBP veya diğer para birimlerinden herhangi biri araştırmacı tarafından tercih edilebilir (Dimm, 2015, s. 68). Bu çalışmada, uluslararası piyasalarda yaygın olarak kullanılan USD para birimi tercih edilmiştir. Dönüşüm için tercih edilen para birimine ait sabit bir değer alınarak tüm veri kümesi işleme tabi tutulmalıdır. Sabit değer, herhangi bir tarihteki değer (ör; yıl sonu kuru) olabileceği gibi belirli bir dönemin ortalama değeri de olabilir. Literatür de bununla ilgili herhangi bir kısıt bulunmamaktadır. Önemli olan tüm veri kümesinin sabit bir sayı ile işleme tabi tutulmasıdır. Bu çalışmada, veri kümesi 2018 yılının tamamına ait faturalardan oluştuğu için yıllık ortalama kur baz alınmıştır.

KLM şirketine ait TL satış faturalarından oluşan veri kümesinin birimi 2018 yılı ortalama USD/TL satış kuru olan 4,8301 baz alınarak TL'den USD'ye çevrilmiştir. Yapılan çevrim işleminden sonra elde edilen yeni veri kümesine ilişkin bilgiler Tablo 5'te özetlenmiştir.

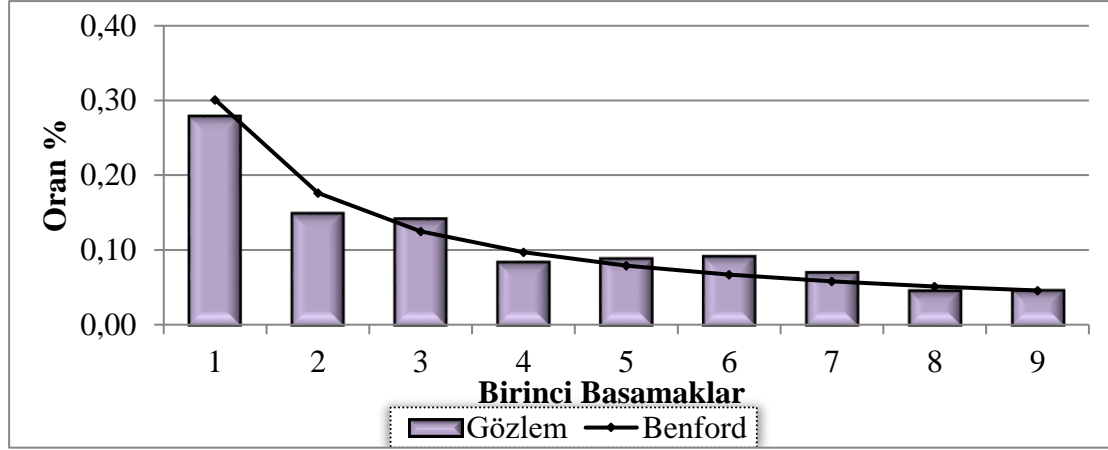
Tablo 5: KLM Firmasının Satış Faturaları- Ortalama Kur

Gruplar	Veri Sayısı	Oranı %	Tutarı (USD)	Oranı %
0-10 USD arası	12.598	6,81	67.886,31	0,02
10-1.000 USD arası	150.360	81,24	35.273.451,25	11,42
1.000 USD ve üzeri	22.125	11,95	273.515.458,37	88,56
Toplam	185.083	100	308.856.795,94	100

Sayısal analize tabi tutulacak veri kümesi hazırlanırken 10 USD'nin altındaki tutarların toplam içerisindeki oranı çok düşük olduğu için bu aralıktaki tutarlar önemsiz olarak kabul edilmiş ve bu tutarların ayrı ayrı incelenmesine de gerek duyulmayarak KLM şirketinin sayısal analiz testleri toplam tutarı 308.788.909,63 USD olan 172.485 adet veri üzerinden yapılmıştır.

Ortalama USD/TL kuruna göre değiştirilmiş veri kümesi birinci basamak analizine tabi tutulduğunda ortaya çıkan dağılım Grafik 4'teki gibidir.

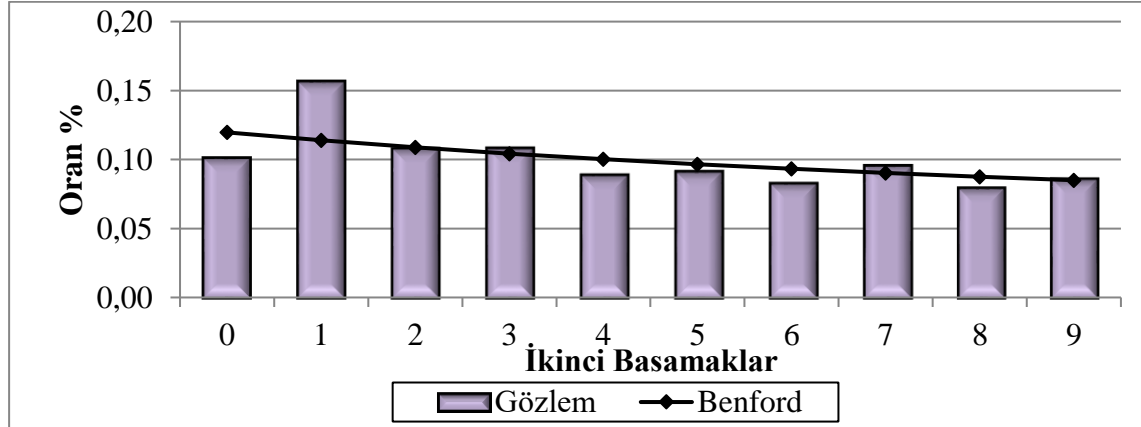
Grafik 4: Birimi Ortalama Kur ile Dönüştürülen Veri Kümesinin Birinci Basamak Testi Grafiği



Grafiğe bakıldığında 3, 5, 6 ve 7 rakamlarında sivrilme görülmektedir. Veri kümesine ait ortalama mutlak sapma değeri ise 0,01483'dir. 0,01483 ortalama mutlak sapma değeri 0,012 den büyük olduğu için veri kümesinin Benford Kanunu ile uyumlu olmadığını söyleyebiliriz.

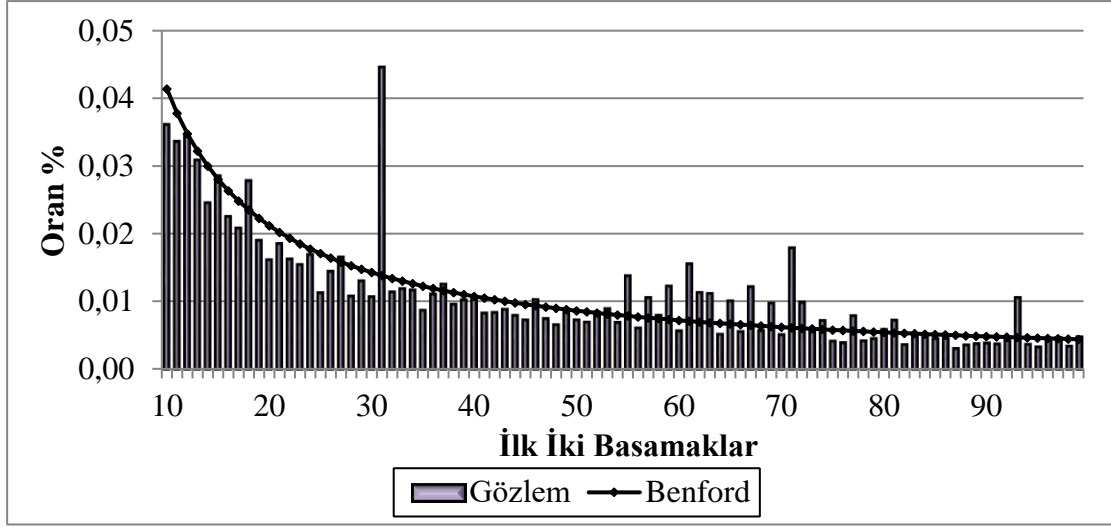
Ortalama USD/TL kuruna göre değiştirilmiş veri kümesi ikinci basamak analizine tabi tutulduğunda ortaya çıkan dağılım Grafik 5'teki gibidir.

Grafik 5: Birimi Ortalama Kur ile Dönüştürülen Veri Kümesinin İkinci Basamak Testi Grafiği



Grafiğe bakıldığında ikinci basamakların bir kısmının Benford Kanunu ile uyumlu olduğu bir kısmının ise uyumlu olmadığı görülmektedir. Özellikle 1 ve 7 rakamlarında görülen sivrilme dikkat çekmekle beraber 3 rakamında da sivrilme görülmektedir. Birimi ortalama kura göre değiştirilmiş veri kümesine ait 0,01066 ortalama mutlak sapma değeri 0,008- 0,012 aralığında yer aldığı için veri kümesinin Benford Kanunu ile kabul edilebilir derecede uyumlu olduğu söylenebilir. Ancak, bu istatistiki sonuçtan, sivrilen rakamlara yoğunlaşmaya gerek olmadığı sonucunu çıkaramayız.

Ortalama kura göre değiştirilmiş veri kümesi ilk iki basamak analizine tabi tutulduğunda ortaya çıkan dağılım Grafik 6'daki gibidir.

Grafik 6: Birimi Ortalama Kur ile Dönüştürülen Veri Kümesinin İlk İki Basamak Testi Grafiği

Grafiğe bakıldığında en çok sapma gösteren rakamlar sırasıyla 31, 71, 61, 55, 67, 93, 59, 18, 62, 63 ve 72'dir. O halde bu rakamlarla başlayan tutarların şüpheli olduğunu söyleyebiliriz. İlk iki basamak testi sonucu sivrilme gösteren rakamlar ile mükerrerlik testinde ortaya çıkacak rakamlar birlikte değerlendirilerek örneklem seçimi yapılmalıdır.

Veri kümesi mükerrerlik testine tabi tutulduğunda en fazla tekrar eden 10 tutar Tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 6: Ortalama USD/TL Kuruna Göre Değiştirilmiş Veri Kümesinin Mükerrer Tutarlarının Tespiti

Sıra	Tutar	Adet	Toplam Tutar (USD)
1	310,55	6.253	1.941.885
2	716,35	2.264	1.621.820
3	672,94	1.185	797.430
4	93,17	1.056	98.383
5	613,87	1.018	624.919
6	720,08	976	702.796
7	15,53	945	14.674
8	55,90	936	52.322
9	576,67	907	523.035
10	617,60	729	450.227

İlk iki basamak testinde sivrilme gösteren 31, 71, 61, 55, 67, 93, 59, 18, 62, 63 ve 72 sayıları ile mükerrerlik tablosundaki tutarlar birlikte değerlendirmeye alınmıştır. 31 ile başlayan tutarlar (310,55 USD), 71 ile başlayan tutarlar (716,35 USD), 61 ile başlayan tutarlar (613,87 USD, 617,60 USD) vs. her biri ayrı ayrı incelenmiştir. Bazı tutarların anormal derecede frekanslarının yüksek olduğu görülmüştür.

Sayısal analiz testleri sonrası ortaya çıkan sivrilmeler ve mükerrerlik testleri sonrasında görülen tutarlar veri kümesinin şüpheli olduğuna işaret etmiştir. Dolayısıyla, yapılan analiz sonucunda ölçeği ortalama kura göre değiştirilmiş satış faturaları ile Benford dağılımı arasında farklılık olduğu görülmüş ve alternatif hipotez doğrulanmıştır.

5. Bulguların Değerlendirilmesi

Araştırmada Türkiye’de kimya sektöründe faaliyet gösteren bir şirketin 01.01.2018- 31.12.2018 dönemine ait satış faturaları ele alınmıştır. Veri kümesi excel formatında temin edilmiştir. Şirket, söz konusu verilerin içsel bilgi kapsamında olduğu gerekçesiyle isminin açıklanmasını istememiştir ve çalışmada şirket ismi KLM olarak adlandırılmıştır.

Araştırmanın ilk aşamasında, KLM firmasına ait satış tutarlarından oluşan orijinal veri kümesi analiz edilirken gözlemlenen frekanslarla Benford Kanunu’nun beklenen sonuçları arasında fark olup olmadığı belirlenmeye çalışılmıştır. Yapılan analiz sonucu tespit edilen sivrilmeler ve mükerrer tutarlardan dolayı veri kümesinin Benford dağılımına uymadığı anlaşılmış ve alternatif hipotez doğrulanmıştır. Bu bulgu alan yazındaki bazı araştırma bulguları ile paralellik göstermektedir (Mehta ve Bhavani, 2017, s. 18; Boztepe, 2013, s. 73; Çalış vd., 2014, s. 106; Ertikin, 2017, s. 723; Öncü vd., 2018, s. 19; Kıvraklar ve Demirci, 2019, s. 312). Diğer taraftan bazı araştırmalarda ise veri kümeleriyle Benford Kanunu arasında uyumluluk olduğu anlaşılmıştır (Wolz ve Quick, 2005, s. 1285; Elitaş, 2002, s. 148; Yanık ve Samancı, 2013, s. 336; Uzuner, 2014, s. 80; Uyar ve Uzuner, 2014, s. 104; Avcı ve Demirci, 2016, s. 2244).

Araştırmanın ikinci aşamasında ise KLM şirketine ait satış faturalarından oluşan orijinal veri kümesinin birimi, yıllık ortalama satış kuru ile USD’ye çevrilerek oluşan yeni veri kümesinde gözlemlenen frekanslarla Benford Kanunu’nun beklenen sonuçları arasında fark olup olmadığı belirlenmeye çalışılmıştır. Yapılan analiz sonucu bazı rakamlarda sivrilmeler ve anormal derecede frekansları yüksek olan tutarlar görüldüğünden ölçeği ortalama kura göre değiştirilmiş veri kümesinin Benford dağılımına uymadığı anlaşılmış ve alternatif hipotez doğrulanmıştır. Ölçekten bağımsızlık kuralına göre orijinal veri kümesi ile sabit bir oran veya sayı aracılığıyla ölçeği değiştirilen veri kümesi aynı karakteristik yapıyı taşıması gereklidir. Şöyle ki; orijinal veri kümesinin ve birimi ortalama kura göre değiştirilmiş veri kümesinin sayısal analiz testleri grafiklerine bakıldığı zaman birimi değiştirilmiş veri kümesindeki sivrilmelerin orijinal grafikteki sivrilmelere göre sol tarafa doğru kaydığı tespit edilmiştir. Birimi ortalama kura göre değiştirilmiş veri kümesinin ve orijinal veri kümesinin mükerrerlik testleri sonucu ortaya çıkan tutarlar da benzerlik göstermektedir. Birimi değiştirilmiş veri kümesine ait mükerrer tutarlar, orijinal veri kümesine ait mükerrer tutarların yer değiştirmiş şekli gibidir. Bu durum ile ilgili bir örnek vermek gerekirse, orijinal veri kümesinde en sık görülen tutar 1.500 TL’dir. Bu tutarı ortalama USD/TL satış kuruna bölersek, $1.500 / 4,8301 = 310,55$ USD elde etmiş oluruz. Elde edilen bu tutar, birimi ortalama kura göre değiştirilmiş veri kümesinin mükerrerlik testinde en sık rastlanan tutar olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla bu tutarda olduğu gibi diğer tutarlarda birbiriyle ilişkilidir. O halde karakteristik olarak hem orijinal veri kümesi hem de birimi ortalama kura göre değiştirilmiş veri kümesi aynı özelliklere sahiptir. Orijinal veri kümesinin birimi ortalama kura göre değiştirildiği zaman karakteristik yapısı bozulmamaktadır. Yeni veri kümesi ile orijinal veri kümesi benzer özellikleri taşımakta ve Benford dağılımına uyum ve sivrilen tutarlar noktasında birbirini desteklemektedir. Bu sonuç bize, Benford Kanunu analizinin ölçekten bağımsız olduğunu göstermektedir. Bu bulgu alan yazındaki bazı araştırma bulguları ile paralellik göstermektedir (Pinkham, 1961, s. 1223).

6. Sonuç

Günümüzde işletmelerde gerçekleşen işlem hacimlerinin artmasına paralel olarak satış faturalarından oluşan veri kümeleri de bir hayli büyümüştür. Veri kümelerinin büyümesi denetimi de zorlaştırmaktadır. Böylesine büyük veri kümelerinde her bir faturayı tek tek incelemek hem zaman hem de maliyet açısından oldukça ağır bir yük oluşturacağından araştırmacılar seçtikleri

örnekleme çeşitli analitik inceleme tekniklerini uygulayarak aykırılıkları tespit etme yoluna gitmektedirler. Satışlardaki aykırılıkları tespit edebilmek için önceki dönemlerle karşılaştırma, ürünlere göre satışların incelenmesi, müşteri gruplarına göre satışların incelenmesi, bölgelere göre satışların incelenmesi, pazar payı analizleri, bütçe hedefi ile karşılaştırmalar ve kârlılık analizleri dikkate alınmaktaydı. Ancak, satış faturalarında hile tespiti bir hayli zor olduğu için yapılan bu incelemeler yetersiz kalmaktadır. Araştırmacılar bu tekniklere ek olarak örneklem seçerek inceleme yapma yöntemini uygulamaktadırlar. Bu yöntem diğer analitik inceleme tekniklerine göre daha güvenilir bilgi sağlamaktadır. Ancak bu yöntemin güvenilirliği noktasında seçilen örneklem büyüklüğü önem taşımaktadır. Örneklem için seçilen fatura adedinin az olması bu yöntemin güvenilirliğini azaltmaktadır. Bir başka ifadeyle, 100 bin adet faturadan oluşan bir veri kümesinden 50 adet fatura seçerek incelemenin ne derece güvenilir bir yöntem olacağı akıllarda soru işareti bırakmaktadır. Üstelik parasal birim örnekleme yönteminin kullanılmadığı durumlarda seçilecek olan 50 adet fatura yüksek tutarlılar arasından seçileceği için daha düşük tutarlı faturaların denetimi de göz ardı edilecektir. Hile yapmak isteyen kişilerin, göze batmayacak ve diğer tutarların arasında dikkat çekmeden göz ardı edilecek tutarları tercih edeceği gerçeği dikkate alındığında yüksek tutarları incelemek hile tespiti noktasında zayıf kalmaktadır.

İşte bu noktada tüm veri kümesini inceleme kabiliyetine sahip olan Benford Kanunu sayesinde tüm tutarlar sayısal analiz tekniği ile incelenebilmekte ve seçilecek olan 50 adet faturanın daha doğru tutarlar arasından seçilebilme imkânı doğmaktadır. Benford Kanunu'nun denetçilere sağladığı en önemli avantaj, hileli verilerin yüksek tutarlı işlemler arasında aranması gerektiği önyargısını yıkarak hem yüksek tutarların hem de düşük tutarların aynı risk düzeyinde analiz edilmesini sağlamasıdır. Benford Kanunu, veri kümesinden rastgele örneklem alıp incelemek yerine verilerin tamamını analiz ederek denetim çalışmalarının yoğunlaşması gereken alanlara işaret etmektedir. Benford Kanunu başlı başına bir denetim işlevini yerine getirememektedir, fakat denetim sürecinde hedef tespit eden önemli bir araç olarak kullanılabilir.

Araştırmanın bulguları şirket verilerinin Benford dağılımına uyumlu olmadığını göstermektedir. Şirket verilerinin Benford dağılımına uygunluğunun araştırıldığı bu çalışmada önemli bulgular tespit edilmesine karşın, araştırmanın bazı sınırlılıkları bulunmaktadır ve sonuçların bu çerçevede değerlendirilmesi gerekmektedir. Araştırma bulguları, alım avantajından dolayı belirli miktarlara yönelim sonucu oluşan satış faturalarını temsil etmektedir. Yapısı gereği belli bir aralığa yığılmış ya da alt limit- üst limit gibi kısıtları olan veri kümelerinde Benford analizi araştırmacıyı yanlış yönlendirebilmektedir. Diğer bir sınırlılık ise, Benford dağılımını bozacak sayıda hile yapılmadığı sürece Benford analizi hilenin tespit edilmesinde bir araç olmaktan uzaktır. Araştırmada 185.083 adet satış faturası analiz edildiği için Benford dağılımını bozacak çok sayıda hileli veriye ihtiyaç vardır. Gelecek çalışmalarda tabandan bağımsızlık özelliği ve farklı sektörlerde diğer muhasebe verilerinde Benford analizinin uygulanabilirliğin araştırılması yapılabilir.

KAYNAKÇA

- Alagöz, A. ve Ay, M. (2003). “Muhasebe Denetiminde Benford Kanunu Temelli Dijital Analiz”. *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2: 59- 76.
- Avcı, O. ve Demirci, Z. (2016). “Benford Kanunu’nun Vergi Denetiminde Kullanımı ve Bir Örnek Uygulama”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5: 2232- 2246.
- Benford, F. (1938). “The Law of Anomalous Numbers”. *The American Philosophical Society*, 7: 551- 572.
- Berger, A. (2011). “A Basic Theory of Benford’s Law”. *Probability Surveys*, 8: 1- 126.
- Boztepe, E. (2013). “Benford Kanunu ve Muhasebe Denetiminde Kullanılabilirliği”. *Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4: 73- 83.
- Busta, B. ve Weinberg, R. (1998). “Using Benford’s Law and Neural Networks as a Review Procedure”. *Managerial Auditing Journal*, 13: 356- 366.
- Carslaw, C. (1988). “Anomalies in Income Numbers: Evidence of Goal Oriented Behavior”. *Accounting Review*, 63: 321- 327.
- Christina, H., Julie, K. ve Weken, V. (2015). “Benford’s Law”. *Experimental Mathematics Lab, University of Luxembourg*, 1- 18.
- Clippe, P. ve Ausloos, M. (2012). “Benford’s Law and Theil Transform of Financial Data”. *Physica A: Statistical Mechanics and Its Applications*, 391: 6556- 6567.
- Çalış, Y., Keleş, E. ve Engin, A. (2014). “Hilenin Ortaya Çıkarılmasında Bilgi Teknolojilerinin Önemi ve Bir Uygulama”. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 63: 93- 108.
- Dall’Aglio, M. (2012). “Benford’s Law: Mathematical Properties and Forensic Accounting Applications”. *Luiss Guido Carli University*, 586: 1- 56.
- Dimm, W.C. (2015). “Detecting Fraud Using Benford’s Law”. *Criminal Justice*, 30: 67- 68.
- Dönmez, A. ve Ersoy, A. (2011). “Bağımsız Denetim Sürecinde Analitik İnceleme Prosedürleri: Türkiye’de SPK’dan Yetki Almış Denetim Firmaları Üzerine Bir Araştırma”. *Bilgi Dergisi*, 56: 121- 142.
- Drake, P. D. ve Nigrini, M. (2000). “Computer Assisted Analytical Procedures Using Benford’s Law”. *Journal of Accounting Education*, 18: 127- 146.
- Elitaş, C. (2002). “Muhasebe Denetimi’nde Benford Kanunu”. *Vergi Sorunları Dergisi*, 170: 142- 152.
- Elitaş, C., Erdoğan, M., Erkan, M. ve Aydemir, O. (2014). *Muhasebe Hilelerinin Denetiminde Benford Yasası*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Erdoğan, M. (2001). “Muhasebe Hilelerinin Ortaya Çıkarılmasında Benford Yasası”. *Muhasebe ve Denetim Bakış Dergisi*, 3: 1- 8.
- Ertikin, K. (2017). “Hile Denetimi: Benford Yasası’nın Bilgisayar Destekli Kullanımına Yönelik Bir Hizmet İşletmesi Örneği”. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 19: 696- 726.
- Gupta, S. ve Christian, C. (1993). “New Evidence on Secondary Evasion”. *Journal of the American Taxation Association*, 15: 72- 93.
- Hill, T. P. (1996). “A Statistical Derivation of The Significant-Digit Law”. *Statistical Science*, 10: 354- 363.
- Kıvraklar, M. K. ve Demirci, Ş. D. (2019). “Benford Yasası’nın Mali Denetim Alanında Kullanımı Üzerine Bir Uygulama”. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, 12: 289- 316.

- Krakar, Z. (2009). "Application of Benford's Law in Payment Systems Auditing". *JIOS*, 33: 39-51.
- Mehta, A. ve Bhavani, G. (2017). "Application of Forensic Tools to Detect Fraud: The Case Of Toshiba". *Journal of Forensic & Investigative Accounting*, 9: 1- 25.
- Newcomb, S. (1881). "Note on The Frequency of Use of The Different Digits in Natural Numbers". *American Journal of Mathematics*, 4: 39- 40.
- Nigrini, M. (2011). *Forensic Analytics*. USA: Wiley Corporate.
- Nigrini, M. ve Mittermaier, L. (1997). "The Use of Benford's Law as an Aid in Analytical Procedures". *Auditing A Journal of Practice*, 16: 52- 67.
- Nigrini, M. (1994). "Using Digital Frequencies to Detect Fraud". *The White Paper*, 8: 3- 6.
- Öncü, M. A., Yücel, R. ve Özevin, O. (2018). "Benford Analizi ile Muhasebe Denetimi: Kamu Hastaneleri Üzerine Bir Uygulama". *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 1- 22.
- Özçelik, H. ve Bayraktıoğlu, S. (2016). "Hileli Finansal Raporlama Tespitinde Benford Yasası: Parekende Sektöründe Bir Uygulama". *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, CIEP: 128- 139.
- Pinkham, R. (1961). "On The Distribution of First Significant Digits". *Annals of Mathematical Statistics*, 32: 1223- 1230.
- Rogers, T. (2014). "The 80/20 Rule or Pareto Principle". *Benford's Law Part 2*, (Çevrimiçi) <http://www.intuitor.com/statistics/Benford's%20Law2.html>.
- Shi, J., Ausloos, M. ve Zhu, T. (2018). "Benford's Law First Significant Digit and Distribution Distances for Testing the Reliability of Financial Reports in Developing Countries". *Physica A: Statistical Mechanics and Its Applications*, 492: 878- 888.
- Thomas, J. K. (1989). "Unusual Patterns in Reported Earnings". *The Accounting Review*, 4: 773-787.
- Türkyener, M. (2007). "Benford Kanunu ve Mali Denetimde Kullanımı". *Sayıştay Dergisi*, 64: 111- 122.
- Uyar, A. ve Uzun, M. T. (2014). "Benford Yasasının Sermaye Piyasasında Faaliyet Gösteren Aracı Kurumların Konsolide Bilançolarına Uygulanması". *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16: 95- 106.
- Uzun, M. T. (2014). "Benford Yasasının Borsa İstanbul'da İşlem Gören Bankaların Konsolide Bilançolarına Uygulanması". *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5: 95- 106.
- Varian, H. (1972). "Benford's Law". *The American Statistician*, 23: 65- 71.
- Wolz, M. ve Quick, R. (2005). "Benford's Law in German Financial Statements". *Finance India*, 19: 1285- 1302.
- Yanık, R. ve Samancı, T. (2013). "Benford Kanunu ve Muhasebe Verilerinde Uygulanmasına Ait Kamu Sektöründe Bir Uygulama". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17: 335- 348.

ENERJİ ARZ GÜVENLİĞİ BAĞLAMINDA AVRUPA BİRLİĞİ'NİN GÜNEY GAZ KORİDORU VE TÜRKİYE'NİN KONUMU

Zekiye Nazlı Kansu¹

Öz

Avrupa Birliği (AB) ülkeleri, dünyanın en büyük enerji tüketicilerinden birisidir. Avrupa kıtası, enerji kaynaklarından yoksunluğu ile ağırlıklı olarak enerjiyi ithal etmektedir. Yaşamsal fonksiyonların ana unsurunu oluşturan enerji kaynaklarından birisi de doğal gazdır. Doğal gaz tüketiminde önemli oranda Rus doğal gaz ithalatına bağımlı olan AB, Ukrayna Krizi'nde görüldüğü gibi enerji kesintilerine maruz kalmaktadır. AB ülkelerinin enerji arz güvenliği, Rusya tarafından gerçekleştirilen doğal gaz kesintilerinden oldukça olumsuz etkilenmektedir. Bu nedenle, topluluğunun çeşitli enerji politikaları benimsediği görülmektedir. Bunların başında enerji kaynaklarını çeşitlendirme politikaları gelmektedir. Avrupa Komisyonu, enerji kaynaklarını çeşitlendirme politikaları kapsamında Güney Gaz Koridoru projesini benimsemiştir. Bu projenin ana güzergâhı Türkiye üzerinden geçmektedir. Türkiye'nin önemli bir transit ülke olması ve enerji koridoru olarak tanımlanması, ülkenin AB ve Güney Gaz Koridoru adına önemini arttırmaktadır.

Bu çalışmada, AB'nin enerji arz güvenliğini sağlamak adına benimsediği enerji kaynaklarını çeşitlendirme politikası kapsamında Güney Gaz Koridoru; buna ilişkin Türkiye ve AB'nin konumu ile projenin hedefleri gerçekleştirme dinamikleri değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: AB, Türkiye, Enerji, Güney Gaz Koridoru, Enerji Arz Güvenliği, TANAP

EUROPEAN UNIONS'S SOUTHERN GAS CORRIDOR AND TURKEY'S POSITION IN THE CONTEXT OF ENERGY SECURITY

Abstract

The European Union (EU) countries are one of the largest energy consumers in the world. The Europe imports energy, mainly due to lack of energy resources. Natural gas is one of the main resource for human life. The EU, experiences energy interruptions like in the Ukrainian Crisis which is heavily dependent on Russian natural gas imports on natural gas consumption. The EU's energy supply security is negatively affected by the Russian natural gas interruptions. Therefore, it is seen that the EU has adopted various energy policies. Most important one is the diversification of energy resources. The European Commission has adopted the Southern Gas Corridor project as part of energy diversification policies. Southern Gas Corridor project's main route, passes through Turkey. Turkey is a major transit country and defined as an energy corridor. Turkey's role as a transit country and an energy corridor has increased by the Southern Gas Corridor.

In this study, the Southern Gas Corridor is analyzed within the context of the EU's energy resources diversification policies which was adopted in order to provide energy supply security. Turkey and the EU's role in the Southern Gas Corridor project are evaluated.

Keywords: EU, Turkey, Energy, Southern Gas Corridor, Energy Security, TANAP

Jel: N44, P48, Q4

¹ Dr., Marmara Üniversitesi, Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, Ortadoğu Ekonomi Politikası Bölümü, zekiyenazlikansu@hotmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1165-3720>,

Giriş

Çalışmanın ana amacı, Güney Gaz Koridoru'nun, AB ve Türkiye adına öneminin ve AB enerji arz güvenliğine ilişkin enerji politikaları hedeflerinin incelenmesidir. AB'nin enerji arz güvenliğine ilişkin en önemli projelerinden birisi olan Güney Gaz Koridoru, Türkiye'nin enerji dinamiklerini ve transit ülke olma konumunu hem etkilemekte hem de bu konumundan etkilenmektedir. Bu araştırmada, enerji ihtiyacı artan ve yeni enerji politikaları benimseyen AB için Güney Gaz Koridoru'nun ve Türkiye'nin işlevi değerlendirilmekte ve öngörülerde bulunmaktadır.

Çalışmada, Güney Gaz Koridoru'nun, öncelikle AB enerji arz güvenliğindeki rolü belirtilerek, öngörülerde bulunmaktadır. Bu kapsamda, Güney Gaz Koridoru'na ilişkin olarak projenin ortaya çıkmasına neden olan dinamikler ve proje dahilindeki boru hatları detaylı bir şekilde ele alınmaktadır. Bunların en başında, Türkiye için büyük önem arz eden Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (TANAP) gelmektedir.

Önemli bir doğal gaz ithalatçısı olan Türkiye'nin, doğal gaz piyasalarındaki konumu ve Güney Gaz Koridoru'ndaki jeopolitik önemi ele alınmaktadır. Rusya'nın, özetle, Avrupa doğal gaz piyasalarındaki önemi ortaya konularak, sonuç bölümünde, AB doğal gaz görünümü açısından Rusya ve Güney Gaz Koridoru'nun yeri; Türkiye'nin milli menfaatler ve projeye ilişkin konumu değerlendirilerek öngörülerde bulunmaktadır.

Avrupa Birliği(AB) ülkeleri, Rus doğal gazına önemli oranda bağlı değil bağımlıdır. Bu ülkeler, uzun yıllardan beri Rus doğal gaz şirketi olan Gazprom'dan büyük hacimlerde doğal gaz ithalatı gerçekleştirmektedir. Son yıllarda, özellikle Rusya'nın Ukrayna ile yaşadığı krizler bağlamında vanaları kapatarak gaz akışını kestiği ve Avrupa'da önemli krizlere neden olduğu görülmektedir. Ukrayna üzerinden boru hatları ile Avrupa anakarasına taşınan Rus doğal gazının Avrupa'ya akışı böylece durmaktadır.

Bir ülkenin yaşamsal fonksiyonları ve ekonomik dinamikleri adına en önemli unsurlardan birisi enerji kullanımınıdır. Bir birimlik ekonomik büyüme için enerji kullanımı gerekmektedir. Enerji kullanımı ekonominin sürdürülebilirliğini ve ekonomik büyümeyi sağlamaktadır.

Rusya'nın, 2006, 2009 ve 2014 yıllarında vanaları kapatması sonucunda Avrupa'ya sağlanan gaz akışı kesilmiştir. Bunun sonucunda, Avrupa, kesintinin kış aylarına denk gelmesi nedeniyle ısınma ihtiyacını karşılayamadığı için oldukça olumsuz etkilenmiştir. Buna ek olarak, ekonomik açıdan da oldukça olumsuz etkilenmiştir. Avrupa, Rusya'nın doğal gaz piyasalarındaki üstünlüğü ve zaman zaman uyguladığı yaptırımlar karşısında enerji tedarikçilerini çeşitlendirme ya da alternatif geliştirme politikaları benimsemiştir. Kesintilerin ardından, Avrupa Komisyonu, enerji kaynaklarını çeşitlendirmek gerektiği sonucuna vararak “Enerji Çeşitlendirme Politikasını” uygulamaya başlamıştır.

Başka bir ifadeyle, Avrupa Komisyonu'nun enerji çeşitlendirme politikalarını benimsemesinin ana nedeni enerji arz güvenliğidir. Çalışmada, öncelikle, “Enerji Arz Güvenliği” kavramı ele alınmaktadır. AB'nin, Rusya'ya olan bağımlılığı sonucunda enerji arz güvenliği tehdit edilmektedir. Rusya'nın uyguladığı doğal gaz kesintilerinin yanı sıra, Avrupa'nın kendi doğal gaz üretiminin de düştüğü görülmektedir. Hollanda Groningen Sahası ve Kuzey Denizi sahalarının üretimi azalmaya devam etmektedir. Yine bu durum, AB'nin enerji arz güvenliğini tehdit etmektedir. AB, enerji arz güvenliğini sağlayabilmek adına enerji çeşitlendirme ve alternatif kaynaklara yönelme politikasını benimsemiştir.

Türkiye, Avrupa ile Hazar Denizi kaynakları arasında köprü konumunda yer almaktadır. Türkiye'nin önemli stratejik konumu ülkeyi kısmen bir enerji koridoru haline dönüştürmektedir. Avrupa Birliği'nin enerji kaynaklarını çeşitlendirme politikaları kapsamında Türkiye yaşamsal öneme sahiptir. Avrupa Komisyonu'nun enerji çeşitlendirme politikaları kapsamında ortaya

koyduğu en önemli projelerinden birisi Güney Gaz Koridoru (GGK)'dur. GGK ise Türkiye üzerinden geçmektedir. Bu durum ise Türkiye'yi önemli biçimde etkilemektedir.

Avrupa, GGK nedeniyle, Rusya'ya olan bağımlılığını ve azalan enerji kaynakları arzı ile artan enerji talebini karşılamayı hedeflemektedir. Türkiye, üzerinden geçen petrol ve doğal gaz hatları nedeniyle oldukça önemli bir transit ülkedir. Bu önem, GGK ile artmaktadır.

Bu çalışmada, Avrupa Birliği'nin enerji arz güvenliğini sağlamak için benimsemiş olduğu GGK projesi ve bu projede Avrupa ile Türkiye'nin konumu ile potansiyel etkileri değerlendirilmektedir.

1. Enerji Arz Güvenliği

Enerji güvenliği, çalışmanın amacını anlamak adına oldukça önemli bir kavramdır. Araştırma, enerji arz güvenliği kavramı ile ele alınmaktadır. Enerji arz güvenliği kavramının açıklayıcı olabilmesi adına kısaca enerji kaynaklarının sınıflandırılmasına değinmek gerekmektedir.

Enerji kaynakları birkaç farklı biçimde sınıflandırılmaktadır. Enerji kaynakları; birincil ve ikincil enerji kaynakları; konvansiyonel ve konvansiyonel olmayan enerji kaynakları; yenilenebilir ve yenilenemeyen enerji kaynakları; ticari ve ticari olmayan enerji kaynakları olmak üzere çeşitli biçimlerde sınıflandırılmaktadır. Konvansiyonel enerji kaynakları, "geleneksel" anlamında kullanılmaktadır ve işleme tabi tutulmadan doğrudan kullanıma geçen enerji kaynaklarını ifade etmektedir. Konvansiyonel olmayan enerji kaynakları ise çeşitli işlemlere tabii olduktan sonra kullanılan enerji kaynaklarını ifade etmektedir. Bunlara örnek olarak kaya gazı ve petrolü (shale oil & gas) verilebilir. (Hinrichs ve Kleinbach, 2013)

Tüketimi en fazla gerçekleştirilen enerji kaynakları ise fosil yakıtlardır. Fosil yakıtlar, petrol, doğal gaz, kömür ve kaya gazı ile kaya petrolüdür. (Hinrichs ve Kleinbach, 2013) Bu çalışmada doğal gaz kaynaklarının tedarik edilmesine ilişkin GGK ele alınmaktadır.

Enerji kaynakları en yaygın biçimiyle, birincil ve ikincil enerji kaynakları olarak sınıflandırılmaktadır. Birincil enerji, hiçbir işlemde geçmeden doğrudan kullanılan enerji kaynaklarını ifade etmektedir. Bunlar, kömür, ham petrol, doğal gaz, rüzgar enerjisi, güneş enerjisi ve nükleer enerji olarak ele alınmaktadır. İkincil enerji ise birincil enerjinin dönüştürülmüş halidir, petrol ürünleri ve elektrik bu kategori içerisinde yer almaktadır. (Eden, 1981)

Fosil yakıtların rezervleri, dünyanın bazı ülkelerinde toplanmıştır. Bu ülkeler, gelirlerinin büyük kısmını sahip oldukları doğal kaynaklardan, çoğunlukla petrol ve doğal gazdan elde etmektedirler. (Zweifel vd., 2017) Günümüzde, enerji tüketiminin önemli kısmı kömür, petrol ve doğal gaz gibi hidrokarbonlardan sağlanmaktadır. (Eden, 1981) Çalışma, enerji kaynakları rezervlerine sahip olan ülkeler ile bu kaynaklardan yoksun ülkeler arasındaki bahsi geçen dinamikleri değerlendirmektedir.

Enerji kaynakları adına bir diğer sınıflandırma ise, yenilenebilir enerji kaynakları ve yenilenemeyen enerji kaynakları olarak yapılmaktadır. Yenilenemeyen kaynaklar, petrol ve doğal gaz sınıfları, doğal gaz, kömür ve uranyum şeklindedir. Yenilenebilir enerji kaynakları ise güneş, hidroelektrik, rüzgar, biyoyakıtlar, jeotermal enerji, dalga ve gel-git şeklindedir. (Pamir, 2015)

Günümüzde, enerji kaynaklarının kullanımına ilişkin en önemli kavramlardan birisi "Enerji Arz Güvenliği" kavramıdır. Enerji arz güvenliğine ilişkin çeşitli tanımlar mevcuttur. Bu tanımların bir kısmını, çalışmanın temelini açıklayabilmek adına ele almak gerekmektedir. Enerji güvenliği; güvenilir enerji arzının, uygun fiyatla, erişilebilir kaynaklardan elde edilmesidir. Bu bağlamda, fiyat ve arz çeşitliliğinin sağlanması, enerji güvenliğini arttırmaktadır. Enerji güvenliği için arzın sürdürülebilir olması da oldukça önemlidir. Enerji arz güvenliğinde "hesaplılık", enerji kaynaklarının uygun maliyet ve serbest piyasa dinamikleri ile elde edilmesidir. Gelişmekte olan ülkeler için enerji kaynaklarının hesaplı olması çok önemlidir. Ekonomik açıdan, marjinal

fyadanın marjinal maliyetin üzerinde olması gerekmektedir. Bu da bir kaynağın diğer kaynağa tercih edilmesini belirlemektedir. (Çelikpala, 2013)

IEA (International Energy Agency)'ya göre, enerjinin, güvenilir kaynaklardan, kesintisiz biçimde ve uygun fiyatlarla tedarik edilmesi “**Enerji Güvenliği**” anlamına gelmektedir. Enerji güvenliği, IEA'nın tanımına göre uygun fiyatta, güvenilir ve çevre dostu enerjinin temin edilmesidir. (Muller-Kraenner, 2015)

Enerji güvenliğinin bir başka tanımı, tüketici ülkelerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere kaynaklara ulaşabilmeleri bağlamında arz güvenliğinin sağlanmasıdır. Enerji kaynaklarının çeşitliliği, enerji arz güvenliği bakımından oldukça önemlidir. (Çelikpala, 2013)

Sovacool'a göre, enerji arz güvenliğine ilişkin 45'in üzerinde tanım bulunmaktadır. Bunlardan bazılarına değinmek gerekirse, konu dahilinde ele alınan Avrupa Komisyonu'nun enerji arz güvenliğine ilişkin tanımı; tüm tüketicilerin, piyasadaki enerji ürünlerine kesintisiz, uygun ve satın alınabilir fiyatta erişebilmesidir. (Sovacool, 2011) Sovacool'un enerji arz güvenliğine ilişkin kendi tanımı ise kısaca, enerji arzının, uygun/satın alınabilir fiyatlı ve teknik açıdan fizibilitesinin olması, güvenilir ve çevreye zarar vermeden temin edilmesi anlamına gelmektedir. (Sovacool, 2011) Amerikan Enerji Bakanlığı ise enerji arz güvenliğini “Amerika'nın enerji arz güvenliğinin güvenilir, temiz ve uygun fiyatlı olarak tedarik edilmesi” şeklinde tanımlamaktadır. (Sovacool, 2011)

Dünya Bankası, enerji arz güvenliğini, rekabetçi piyasa şartlarında; güvenli bir biçimde fosil yakıtlara erişim, kesintisiz ve güvenli enerji akışı ve yine güvenli transit noktalar sayesinde tedarik edilen verimli enerji olarak tanımlamaktadır. (Sovacool, 2011) Enerji uzmanı Daniel Yergin'in tanımına göre, enerji arz güvenliği, enerji piyasalarına entegre biçimde, satın alınabilir fiyatlarla, güvenilir bir atmosferde, arz çeşitliliği kapsamında erişim anlamına gelmektedir. (Sovacool, 2011) Ancak, enerji arzı güvenliği ya da enerji güvenliğinin net bir tanımı bulunmamaktadır.

Enerji güvenliği, 1973 petrol şoku ve bunun ardından petrol, doğal gaz ve elektrik kısıntılarının ortaya çıkması ile önem kazanan bir kavramdır. Ülkeler, bu nedenle enerji kaynaklarını çeşitlendirme politikası uygulamaktadır. 1973 Krizi'nin ardından, Batılı ülkeler enerji güvenliğini sağlamak adına IEA'yı kurmuştur. Enerji arz güvenliğinde en önemli olgu, enerjiyi çeşitlendirmektir. (Çelikpala, 2013) Enerji arzı güvenliği, ülkesel ve küresel bazda ekonomik ve politik açıdan önemli bir yere sahiptir. Enerji kaynaklarının tüm ülkelerde bulunmaması enerji arz güvenliğini olumsuz etkilemektedir. (T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, 2017)

Bir ülkenin enerjide dışa bağımlı olduğunu ortaya koyabilmek için ithal bağımlılığına ve yakıt çeşitliliğine bakılmalıdır. Bir ülkenin birincil enerji tüketiminin farklı kaynaklardan oluşması, o ülkenin enerji talebi ile ilgili genel bilgi vermektedir. Ülkenin enerji tüketiminde kaynak çeşitliliğine sahip olması enerji güvenliği açısından önemlidir. (Bhattacharyya, 2011)

Enerji güvenliği adına günümüzdeki en önemli tehditler, enerji ihraç eden ülkelerdeki istikrarsızlık, terör faaliyetleri, enerji ithalatının yüksek fiyatlarla gerçekleşmesi ve jeopolitik sorunlardır. Güvenilir enerji tedarik edilmesi, ekonomik büyümenin sağlanması anlamına gelmektedir. (Yergin, 2012)

Enerjinin politik silah olarak kullanılması önemli bir konudur. Transit ülkeler, boru hatları ve ulaşım koridorları bu durumundan etkilenmektedir. Enerji güvenliği, enerji üreten ülkeler açısından pazarlık ya da tehdit aracı olarak kullanılmaktadır. Türkiye, İran'a alternatif olarak Rusya'yı göstererek pazarlık ve indirim aracı olarak kullanılmaktadır. Bu şekilde Türkiye, doğal gaz ithalatında indirim elde edebilmektedir. (Arslan, 2017) Enerji güvenliği bir ülkenin ulusal güvenliğinin en önemli dinamiklerinden birisidir. Enerji ile politika karşılıklı etkileşim halindedir ve dış politikadan ayrı düşünülemez. (Stergiou, 2017) Bu durum, Rusya örneğinde bir kez daha

görülmektedir. 2005-2006 yılbaşı gecesi Rusya, Ukrayna üzerinden geçerek Avrupa'ya giden boru hatlarının vanalarını kapatmıştır. Ukrayna Krizi, 1973 krizini hatırlatarak enerjinin uluslararası politik silah olarak kullanılabileceğini göstermiştir. Bunun üzerine AB, Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nin yaptığı gibi enerji güvenliği konusunu temel politikaları arasına almıştır. (Çelikpala, 2013)

2. AB'nin Enerji Politikası ve Enerji Görünümü

AB'nin enerji yoksunluğu ve enerji arz güvenliğini sağlama hedefi kapsamında enerji politikaları ve doğal gaz görünümü oldukça önemlidir.

AB, "Enerji Birliği Stratejisini" benimsemiştir. Bu kapsamda ana nokta, enerji arz güvenliğidir. Çünkü AB, enerji tüketiminin önemli bölümünü ithal etmektedir. AB, şu anda tükettiği enerjinin yaklaşık %55'ini ithal etmektedir. (T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2019) Bu oran, AB'nin yıllık en az 266 milyar € (T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2019) harcamasına neden olmaktadır. Ayrıca, AB'nin an itibariyle toplam ithal ettiği ürünlerin içerisinde enerjinin oranı %15'tir. (T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2019) AB enerji kullanımında,

- Petrol'ün %87'sini
- Doğal Gaz'ın %70'ini
- Katı fosil yakıtların %40'ını
- Nükleer yakıtların %40'ını ithal etmektedir. (T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2019)

AB'nin enerji politikaları üç ana unsura dayanmaktadır. Bunlar;

- Topluluğun rekabet edebilirliğine katkı sağlamak
- Enerji Arz Güvenliğini Sağlamak
- Sürdürülebilir Kalkınma temelinde çevrenin korunmasıdır. (T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2019)

Doğal gazının önemli kısmını Rusya ve bir miktarda da Norveç'ten ithal eden AB, sıklıkla doğal gaz kesintilerine maruz kalmaktadır. Bu kapsamda, "Security of Gas Supply Regulation 2017 (Doğal Gaz Arz Güvenliği Regülasyonu 2017)" benimsemiştir. AB, doğal gaz tüketiminde tek tedarikçiye ve enerji kaynaklarına bağlı kalmak istememektedir. Güney Gaz Koridoru bu politikaların bir ürünüdür. Güney Gaz Koridoru ile arz kaynakları çeşitlendirilecek ve Hazar ülkelerinden, Akdeniz, Karadeniz ve LNG (Sıvılaştırılmış Doğal Gaz) de çeşitlendirilecektir.

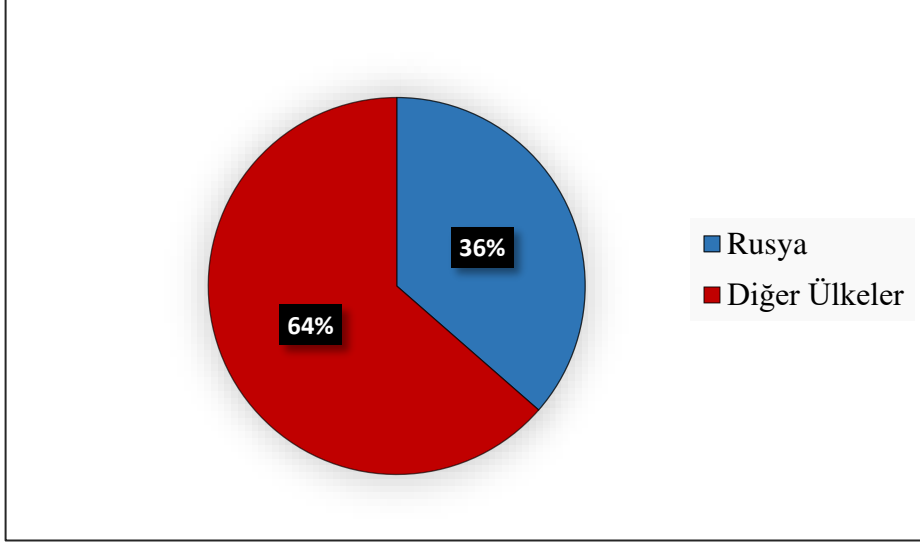
2015 yılında AB, "Enerji Birliği Çerçeve Stratejisinde" 5 ana unsur benimsemiştir. Bunlar;

- Enerji arzı güvenliğinin sağlanması
- Tam entegre ortak Avrupa enerji pazarının oluşturulması
- Enerji talebini azaltmaya katkı için enerji verimliliğinin artırılması
- Ekonominin karbonsuzlaştırılması
- Araştırma, yenilikçilik ve rekabetçiliktir. (T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, 2019)

Konuyu açıklayabilmek adına AB'nin Rusya'dan ithal ettiği doğal gaz verilerine değinmek gerekmektedir. AB, 2018 yılında, toplam, 549 bcm (milyar metre küp) doğal gaz tüketimi gerçekleştirmiştir. AB, 2018'de, toplam, 478.9 bcm boru hattı doğal gazı ithal etmiştir. Bu hacmin 193.8 bcm'lik kısmı Rusya'dan sağlanmıştır. Yine aynı yıl Avrupa, 71.5 bcm LNG ithal etmiştir. Bu LNG ithalatı içerisinde Rusya'nın hacmi 6.8 bcm'dir. Bu verilere bakıldığında Avrupa'nın 2018'de Rusya'dan toplam 200 bcm doğal gaz ithalatı gerçekleştirdiği görülmektedir. Bu oran

Rusya'ya olan bağımlılığı ortaya koymaktadır. (BP Statistical Review of World Energy 2019, 2019)

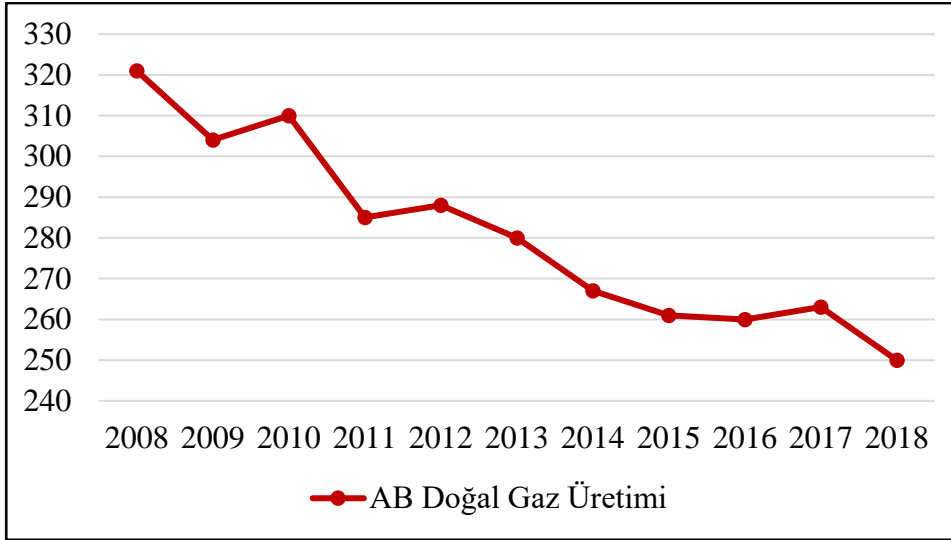
Grafik 1: AB'nin Rusya'dan Doğal Gaz İthalatı 2018 (bcm)



Kaynak: BP Statistical Review of World Energy 2019'dan elde edilen veriler kullanılarak yazar tarafından hesaplanarak oluşturulmuştur.

Yukarıdaki grafiğe bakıldığında AB lkelerinin Rusya'dan ithal ettiği doğal gazın toplam ithalatı içerisindeki oranın %36 olduğu görülmektedir. Bu durum, Rusya'nın AB, doğal gaz piyasaları üzerindeki güçlü nüfuzunu kanıtlamaktadır.

AB lkelerinin doğal gaz üretimi, hızla düşmektedir. Bu nedenle, AB lkelerinin doğal gaz ithalatına olan bağımlılığı artmaktadır. AB lkelerinin enerji arz güvenliğini sağlamak adına doğal gaz tedarikçilerini çeşitlendirmek istemesinin bir nedeni de azalan doğal gaz üretimidir. Avrupa'nın azalan doğal gaz retimi BP Statistical Review of World Energy 2019 raporunda 2008-2018 verileri ile verilmektedir. Aşağdaki grafik, Avrupa'nın yıllar bazında azalan doğal gaz üretimini göstermektedir.

Grafik 2: AB'nin Doğal Gaz Üretimi 2008-2018 (bcm)

Kaynak: BP Statistical Review of World Energy 2019'dan elde edilen veriler kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Avrupa'nın doğal gaz ihtiyacının önemli ölçüde artması beklenmektedir. Bu bağlamda GGK'nun işlevi, AB enerji ve doğal gaz piyasaları adına oldukça önemli bir projedir.

3. Güney Gaz Koridoru (GGK)

Rusya, Ukrayna ile yaşadığı anlaşmazlıklar kapsamında politik ve ekonomik hedeflerine ulaşmak üzere, ülkeye gerçekleştirdiği doğal gaz akışını kesmiştir. Bunun sonucunda, Avrupa'ya giden doğal gaz akışı kesilmiş ve Avrupa bu durumdan oldukça olumsuz etkilenmiştir. Bu durum karşısında, Avrupa, enerji kaynaklarını çeşitlendirme ve alternatif tedarikçiler arama politikalarını benimseye yönelmiştir. GGK projesi AB'nin bu amaç ile ortaya koyduğu bir projedir.

Avrupa'nın, benimsediği doğal gaz çeşitlendirme politikaları kapsamında üç önemli proje bulunmaktaydı. Bunlar "Güney Akımı" (South Stream), "Nabucco" ve "Güney Gaz Koridorudur." Güney Akımı, Gazprom'un Avrupa'ya Ukrayna'yı devre dışı bırakarak (by-pass ederek) ulaşmasını planlamaktaydı. (Kandiyoti, 2015) Bunlardan, ilk iki proje iptal olurken, GGK, genişlemeyi sürdürmektedir.

Şekil 1: Güney Gaz Koridoru



Avrupa; Hazar Denizi, Orta Asya, Ortadoğu ve Doğu Akdeniz enerji kaynaklarını tedarik ederek, benimsediği enerji politikalarını sağlamayı hedeflemektedir. Güney Gaz Koridoru, boru hattı ve LNG seçenekleri ile AB'nin enerji arzını çeşitlendirmeyi hedeflediği bir enerji koridorudur.

(Zeniewski, 2019) Proje, 1997 yılında, INOGATE (Interstate Oil and Gas Transportation to Europe) tarafından Avrupa ile Merkez Asya ülkelerini birbirine bağlamak üzere oluşturulmuştur. INOGATE ise kısaca, Avrupa Birliği'nin finanse ettiği, uzun süredir devam eden enerji teknik yardım programlarından birisidir. (INOGATE, 2019) GGK, başlangıç hacmi olarak 10 bcm doğal gazı, Avrupa'ya taşımayı planlamaktadır. (European Union European Commission, 2015) AB'nin, GGK ile belirlediği bir diğer hedef, rekabeti arttırarak fiyatları düşürmektir. Bu bağlamda, en önemli saha, Azerbaycan, Hazar Denizi'ndeki Şah Deniz 2 sahasıdır. GGK ile doğal gazın önemli kısmı Avrupa'ya taşınırken bir kısmı da Türkiye'nin doğal gaz talebini karşılayacaktır. (Martinez vd., 2013)

GGK, Güney Kafkasya Boru Hattı (SCP), TANAP ve TAP (Trans Adriyatik Boru Hattı) olmak üzere üç hattan meydana gelmektedir. Bu hatlar kapsamında GGK, Rus doğal gazını devre dışı bırakarak Avrupa'ya gaz taşınmasını hedeflemektedir. (Khashan, 2014)

Avrupa doğal gaz piyasası, büyük oranda, Rus doğal gazına bağımlıdır. GGK'nin amacı, Rusya'ya olan bağımlılığın azaltılarak AB'nin enerji arz güvenliğinin sağlanmasıdır. Bu kapsamda, Gazprom'un verilerini kısaca ele almak gerekmektedir. AB ülkelerinin, Türkiye dahil (raporların tümünde Türkiye, Avrupa verilerinin içerisinde yer almaktadır), 2018'de LNG ve boru hattı olarak gerçekleştirdiği toplam doğal gaz ithalatı 550,4 bcm olmuştur. (BP Statistical Review of World Energy 2019, 2019) Avrupa'nın, yine, 2018'de gerçekleştirdiği doğal gaz tüketimi 549 bcm olmuştur. Gazprom'un 2018'de, Türkiye dâhil Avrupa'ya gerçekleştirdiği toplam doğal gaz ihracatı 200,8 bcm olarak gerçekleşmiştir. AB ülkeleri doğal gaz ithalatının %36'sını Rusya, Gazprom şirketinden karşılamıştır. (Gazprom Export, 2019) Bu durum, görüldüğü üzere, Rusya'yı ve dünyanın en büyük doğal gaz üreticisi şirketi Gazprom'u, Avrupa doğal gaz piyasası üzerinde tekel konumuna getirmiştir. Ayrıca, Avrupa, yeni LNG tedarikçilerinden; ABD, Avustralya, Katar ve Doğu Afrika'dan, doğal gaz ithal etmeye başlamıştır. (European Union European Commission, 2015)

Avrupa'nın doğal gaz tedariki konusunda çeşitlilik arayışına karşın, Rusya'da Avrupa piyasasındaki tekeli kaybetmek istememektedir. Bu kapsamda ortaya konan Rus doğal gazını Avrupa'ya taşımayı planlayan Nabucco ve Güney Akım projeleri ise iptal olmuştur.

Nabucco projesi, projenin yüksek maliyeti ve TAP projesinin fizibilitesinin hissedar şirketler (İngiliz BP, Norveçli Statoil ve Azeri SOCAR) tarafından daha uygun bulunması nedeniyle iptal edilmiş ve TAP projesi uygulanmak üzere seçilmiştir. (NTV, 2013)

Güney Akım Projesi ise enerji piyasalarındaki fiyatların düşüşü, Avrupa'nın azalan doğal gaz talebi, Ukrayna Krizi (AB ve Rusya'nın Ukrayna Krizi üzerindeki anlaşmazlığı) nedeniyle iptal edilmiştir. (Enerji Enstitüsü, 2014)

GGK, Avrupa'ya önemli miktarda doğal gaz tedarik etmeyi hedeflerken, Trans-Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı'yla (TANAP) birlikte Türkiye, önemli bir enerji merkezi haline dönüşebilir. GGK'nin Avrupa'ya taşımayı hedeflediği doğal gaz hacmi 60-120 bcm arasındadır. (Sotiriou, 2019) Bu hacim, 2018'de 550,8 bcm (BP Statistical Review of World Energy 2019, 2019) doğal gaz ithalatı gerçekleştiren Avrupa'nın %11 ile %22 dolaylarında doğal gaz ithalatını oluşturacaktır. Bu oran, Avrupa doğal gaz tüketimi ve Avrupa'nın doğal gaz tedarikçilerini çeşitlendirmesi adına kayda değer bir orandır.

GGK, Avrupa'ya alternatif sağlarken, Türkiye'nin ise bu sayede ucuz doğal gaz tedarik edeceği beklenmektedir. Avrupa Komisyonu, GGK'nin gelişmesini desteklemektedir. GGK ile taşınan doğal gaz, Rusya, Norveç ve Kuzey Afrika doğal gaz arzına alternatif olacaktır. (Kontakos ve Zhelyazkova, 2015) Avrupa için önemli doğal gaz kaynağı olan Kuzey Denizi'nden çıkan rezervler gün geçtikçe azalmaktadır. Ayrıca, çevresel nedenlerden dolayı Avrupa kaya gazı

devrimine ve çatlatma tekniğine (fracking), karşı çıkmaktadır. Bu durum, Avrupa'nın daha uzun süre enerji ithalatına bağımlı olacağını göstermektedir. (Winrow, 2016)

GGK'ye ilişkin gerekli altyapı projeleri, AB'nin "Ortak Çıkar Projeleri" yani "PCI" kapsamında yer almaktadır. (Pamir, 2015) AB, ortak çıkarlar (PCI) kapsamında, "Cyprus East Med Pipeline" (Kıbrıs Doğu Akdeniz Boru Hattı) ve "CyprusGas2EU LNG terminal" (Kıbrıs'tan AB'ye Gaz, LNG Terminali) projelerini desteklemektedir. (European Union European Commission, 2015)

Doğal gaz, Şah Deniz 2'den Güney Gaz Koridoru ile Avrupa'ya taşınacaktır. AB, doğal gaz talebinin artmaya devam edeceğini öngörmektedir. (Georgopoulou, 2015) Güney Gaz Koridoru kapsamında, TANAP ve Trans Adriyatik Boru Hattı (TAP) ile Avrupa'ya doğal gaz taşınacaktır. TANAP'ın inşa edilecek boru hatları ile daha da gelişmesi beklenmektedir. TAP ise Yunanistan ve Arnavutluk üzerinden İtalya'ya ulaşmaktadır. (BP The Southern Gas Corridor, 2019) Güney Gaz Koridoru'nun, Azerbaycan-Şah Deniz sahasından taşıyacağı tahmini miktar 1.13 tcm'dir. (Carlson, 2016)

30 Haziran 2018'de, TANAP açılmış, Boru Hatları ile Petrol Taşıma Anonim Şirketi (BOTAŞ) aracılığıyla ilk doğal gaz Eskişehir'e ulaşmıştır. (Roberts, 2018) GGK, TANAP ile Türkiye üzerinden geçmektedir. GGK, gelecek yıl, Şah Deniz 2'den Türkiye'ye 6 bcm doğal gaz taşıyacaktır. 2021'e kadar ise Avrupa'ya, 10 bcm/yıl doğal gaz tedarik edeceği tahmin edilmektedir. (Khatinoglu ve Shaban, 2019)

GGK'nin üç boru hattı; TAP, TANAP ve Güney Kafkasya Boru Hattı (SCP) ile yıllık 16 bcm doğal gaz taşınması hedeflenmektedir. 16 bcm doğal gazın 10 bcm'si, Avrupa'ya; 6 bcm'si ise Türkiye'ye taşınacaktır. (Reuters, 2018) İsrail doğal gazının da TANAP'a bir boru hattı ile bağlanması fikirler arasında gündemde yer almaktadır. İsrail'de hidrokarbon keşiflerinin gerçekleşmesinden itibaren Türkiye ile bu olası projeye ilişkin görüşmeler devam etmektedir. Bunun nedeni, mevcut olan TANAP'a bağlanacak bir boru hattının diğer projelere kıyasla çok daha düşük maliyetli olarak öngörülmesidir. (Financial Times, 2018)

Boru hattı projelerinin hayata geçebilmesi için en önemli unsurlardan birisi, projelerin fizibilitesinin uygun yani projelerin uygulanabilir ve gerçekleştirilebilir olmasıdır. Projelerin gerçekçi olması önemlidir. Bu durum, en çok EastMed boru hattı projesi üzerinde tartışılmaktadır.

3.1. Güney Kafkasya Boru Hattı (SCP)

Güney Kafkasya Boru Hattı, GGK'yi oluşturan doğal gaz boru hatlarından birisidir. Güney Kafkasya Boru Hattı'nın hissedarları, %28.8 oranında BP (İngiliz), %10 oranında, SOCAR (Azeri), %19 oranında, TPAO (Türk), %15.5 oranında, Petronas (Malezya), %10 oranında, Lukoil (Rus), yine %10 oranında, NICO (İran) ve %6.7 oranında, SGC Midstream (Azeri)'dir. Temel operatörü ise, BP'dir. Midstream faaliyetleri (gazın sıvılaştırılması) ise SOCAR'a aittir. SCP, gaz akışı sağlamaya 2006'da başlamıştır. (BP South Caucasus Pipeline, 2019)

SCP, Azeri Şah Deniz doğal gazını, Gürcistan ve Türkiye'ye aktarmaktadır. Boru Hattı'nın güzergahı, Bakü-Tiflis Ceyhan Boru Hattı'na (BTC) paralel devam etmekte ve Gürcistan'dan Türkiye'nin boru hattına bağlanmaktadır. SCP'nin toplam uzunluğu, 691 km'dir. Bunun, 443 km'si Azerbaycan ve 248 km'si Gürcistan'dan geçmektedir. (BP South Caucasus Pipeline, 2019)

Türkiye'ye ise gaz akışı, 2007'de başlamıştır. Boru Hattı'nın mülkiyeti, SCP Şirketine aittir. SCP'nin geliştirilerek, daha fazla doğal gaz taşınması üzerinde çalışılmaktadır. (Hydrocarbons Technology, 2019) SCP genişletilerek, SCPX adını almıştır. SCPX, SCP'ye 489 km uzunluğunda boru hattı eklemiştir. Böylece, Haziran 2018'de açılmış ve taşıdığı kapasite artmıştır. Genişletilmiş SCP, TANAP ve TAP'ın, toplamda, 3200 km uzunluğundan fazla olacağı tahmin edilmektedir. (Southern Gas Corridor, 2019)

3.2. Trans Adriyatik Boru Hattı (TAP)

Güney Gaz Koridoru'nun bir ayağı olan, Trans-Adriyatik Boru Hattı, TAP, Türkiye-Yunanistan sınırı olan Kipoi'den başlamaktadır. Bu noktadan, TANAP ile bağlanmaktadır. Boru Hattı, Yunanistan ve Arnavutluk'tan geçerek İtalya'ya ulaşmaktadır. Hattın uzunluğu, 878 km olacaktır. TAP projesinin 550 km'si Yunanistan'dan, 215 km'si Arnavutluk'tan, 105 km'si Adriyatik Denizi'nden ve 8 km'si ise İtalya'dan geçmektedir. Şubat 2019 itibariyle, projenin %87.7'sinin tamamlandığı ilan edilmiştir. TAP'ın hissedarları %20 ile BP, %20 ile SOCAR, %20 ile Snam S.p.A. (İtalyan), %19 ile Fluxys (Belçika), %16 ile Enagás (İspanyol) ve %5 ile Axpo (İsviçre)'dur. (TAP's Shareholders, 2019)

TAP projesi, Avrupa'nın enerji güvenliği ve çeşitliliği adına oldukça önemlidir. Hazar Denizi doğal gazını Avrupa enerji piyasalarına taşıyan boru hattıdır. Proje, Avrupa Komisyonu tarafından PCI kapsamına alınmıştır. TAP'tan gaz akışının 2020'de başlayacağı beklenmektedir. (Trans Adriatic Pipeline (TAP), 2019)

3.3. Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (TANAP)

TANAP, Güney Gaz Koridorunun bir ayağıdır. Türkiye ve Azerbaycan işbirliği ile ortaya konmuştur. TANAP, Avrupa'nın ve Türkiye'nin doğal gaz ihtiyacını karşılamayı ve bölgede, doğal gaz çeşitliliği yaratmayı hedeflemektedir. (TANAP(1), 2019) TANAP, TAP ve SCP ile birleşerek, Güney Gaz Koridorunu meydana getirmektedir.

TANAP, Türkiye'de 20 ilden geçmektedir. Türkiye, Yunanistan sınırından TAP'a bağlanacaktır. TANAP'ın uzunluğu, 1850 km'dir. (TANAP(2), 2019) TANAP'ın temel operatörü, SOCAR'dır. GGK şirketi, TANAP'ın hisselerinin %58'ine, BOTAŞ %20'una ve BP ise %12'sine sahiptir. (TANAP(1), 2019) TANAP, Türkiye'nin sosyo-ekonomik kalkınmasına katkı sağlayacaktır. (TANAP Hakkımızda, 2019)

Şekil 2: Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (TANAP)



TANAP, Türkiye'ye 6 bcm doğal gaz getirecektir. (The World Bank, 2019) 2018 itibariyle 47.3 bcm doğal gaz tüketimi gerçekleştiren Türkiye için (BP Statistical Review of World of Energy 2019, 2019) yaklaşık %8'lik doğal gaz ithalatının karşılanması anlamına gelmektedir ki yadsınamayacak bir orandır. Boru Hattı, Haziran 2018'de açılmıştır. (Enerji Günlüğü, 2018) TANAP, Haziran 2018'de açılışından Haziran 2019'a kadar rekor bir rakamla Türkiye'ye, toplam

1.8 bcm doğal gaz taşımıştır. 2021'e kadar taşınması hedeflenen toplam doğal gaz miktarı ise 6 bcm'dir. (Bloomberg HT, 2019)

GGK, bu üç boru hattı ile Hazar Denizi doğal gazını Avrupa enerji piyasalarına taşıyacak ve Avrupa'nın enerji çeşitliliğine katkı sağlarken enerji arz güvenliğini de destekleyecektir. Buna ek olarak, Türkiye gibi boru hattının geçtiği transit ülkelere önemli gelir sağlayacaktır.

4. Türkiye'nin Enerji Görünümü ve Transit Ülke Olarak Önemi

Türkiye, dünyanın mevcut petrol ve doğal gaz kaynaklarının %70'inin yer aldığı ve söz konusu kaynaklara ihtiyaç duyulan bölgelere yakın konumuyla jeopolitik ve stratejik açıdan büyük öneme sahiptir. Özellikle, doğal gaz açısından, transit ülke ya da "**Enerji Koridoru**" olarak tanımlanan konumda bulunmaktadır. Ancak Türkiye'nin hedefi, "Enerji Merkezi'ne" dönüşmektir. Türkiye üzerinden geçen boru hatları, üretici ve tüketici ülkeler adına çok önemlidir. Ülke, enerji zengini Orta Asya, Hazar ve Ortadoğu ülkeleri ile Avrupa'daki tüketici pazarları arasında doğal bir "Enerji Merkezi" olmak üzere birçok önemli projede yer alıp bu projelere, destek vermektedir. Türkiye, enerji coğrafyasındaki bu avantajlı konumunu kullanarak önemli gelir ve kazanımlar elde edebilir. (T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, 2019)

Türkiye, sahip olduğu jeostratejik konumuyla, petrol ve doğal gaz projelerinde önemli rol oynayarak ulusal arz güvenliğini sağlayabilir, bölgesel enerji arzı istikrarına katkıda bulunabilir. Türkiye, üretici bölgelerden enerji arzı sağlayan önemli bir enerji ticaret merkezi olma yolunda ilerlemektedir. Bu sayede, Türkiye, enerji koridoru veya enerji terminali haline gelebilir. Enerji kaynaklarına sahip ülkeler ile tüketici ülkeler arasında köprü konumunda bulunan Türkiye, enerji kaynaklarının ve taşıma güzergâhlarının çeşitlendirilmesini sağlamaya yönelik projelerde önemli bir aktör olarak yer almaktadır. Türkiye, askeri gücü ve nüfusu ile bölgenin en önemli aktörlerinden birisidir.

Türkiye, enerji tüketiminin önemli kısmını, enerji ithalatına olan bağımlılığı ile karşılamaktadır. Türkiye ekonomisi, kömür, petrol ve doğal gaz kaynaklarını ithal etmektedir. (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2019) Türkiye, küresel enerji piyasalarında üretim ve tüketim açısından büyük bir yere sahip değildir ancak doğal gaz açısından önemli bir tüketici olarak değerlendirilebilir. (Çeviköz, 2016) Türkiye'de, 1970'lerde kullanımına başlanan ve enerji talebindeki artışa paralel olarak sahip olduğu avantajlar nedeniyle kullanım miktarı ve alanı gittikçe artan doğal gazın, mevcut ve potansiyel kullanımının karşılanmasında yurt içi rezerv ve üretim miktarlarının oldukça sınırlı düzeylerde kalması, Türkiye için doğal gaz ithalatını zorunlu hale getirmiştir. (EPDK, 2017)

Türkiye'nin, 2 adet LNG terminali bulunmaktadır. Türkiye'ye gerçekleştirilen LNG ithalatı, Marmara Ereğlisi, Tekirdağ ve Aliğa Tesisleri (İzmir)'ne gelmektedir. Ancak bu terminallerin kapasitesi düşüktür ve yükseltilmesine ihtiyaç vardır. Türkiye'nin, LNG tesislerini geliştirmesi gerekmektedir. Türkiye'nin, 4 adet doğal gaz ihracat ve ithalat terminali bulunmaktadır. Bunların da kapasitesinin geliştirilmesi gerekmektedir. (Çeviköz, 2016)

Türkiye'den önemli doğal gaz boru hatları geçmektedir. Ayrıca, ülkeye inşa edilmesi planlanan önemli doğal gaz boru hattı projeleri bulunmaktadır. Boru hatları, ülkelerin diplomatik ilişkilerinden yoğun biçimde etkilenmektedir. Bu nedenle, boru hattı diplomasisi oldukça önemlidir. Türkiye'den geçmekte olan ve geçmesi planlanan boru hatları şu şekildedir;

- Rusya-Türkiye Doğal Gaz Boru Hattı (Batı Hattı) -Aktif
- Mavi Akım Gaz Boru Hattı. Doğal gaz Rusya Federasyonu'ndan Karadeniz geçişli bir hat ile Türkiye'ye ulaşmaktadır. -Aktif
- Bakü-Tiflis-Erzurum Doğal Gaz Boru Hattı (BTE) - Aktif
- Doğu Anadolu Gaz Ana İletim Hattı (İran-Türkiye) -Aktif
- Türkiye-Yunanistan Doğal Gaz Enterkonneksiyonu (ITG) -Aktif
- Trans-Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (TANAP). -Aktif

- Türk Akımı Gaz Boru Hattı Projesi (T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, 2019) – Proje henüz tamamlanmamıştır.

Türkiye, Rusya ile ilişkilerini geliştirerek Ukrayna'yı devre dışı bırakan Türk Akımı projesini imzalamıştır. Rusya, Türkiye'ye doğal gazını ihraç etmek üzere ihtiyaç duymaktadır. Bu nedenle, Türk Akımı projesi Rusya tarafından iptal edilmemiş ve askıya alınmıştır. Rusya, Türkiye'nin Rus jetini düşürmesinin ardından Türk Akımı projesini askıya alarak "Enerjiyi Politik Silah" olarak kullanmıştır. (Winrow, 2016) Türkiye ve Rusya arasında 2015'de yaşanan krizle birlikte Rusya, Türkiye'ye yaptırımlar uygulamış ve Türk Akımı doğal gaz boru hattının inşası askıya alınmıştır. Rusya ve Türkiye'nin diplomatik ilişkilerinin düzelmesiyle tekrar yapımına başlanan projenin 2019'da bitmesi planlanmaktadır. (Sputnik News, 2018)

2006 yılında Rusya ve Ukrayna arasında yaşanan doğal gaz krizi sonrasında Batı Hattından gelen doğal gazın azalması, İran'ın teknik sorunlar yaşaması ve iç tüketimini karşılayamadığı gerekçesiyle ihraç ettiği doğal gazı kış aylarında kesmesi, yeterli depolama kapasitesine sahip olmayan Türkiye'nin boru hatlarından gelen doğal gazda arz sıkıntısı yaşamasına neden olmuş ve enerji arz güvenliğini tehdit etmiştir. Tedarikçi ve transit ülkelerden kaynaklanan nedenler ile teknik nedenler, özellikle kış aylarında günlük gaz sözleşme değerlerinin altında kalan doğal gaz arzının gerçekleşmesi ve bu nedenle günlük arz-talep dengesinin sağlanmasında sorunların yaşanmasına neden olmuştur. (EPDK, 2017)

Türk Akımı kapsamında sadece Türkiye'ye doğal gaz arz etmesi amacıyla inşa edilecek boru hattının devreye alınması ile birlikte Batı Hattı'ndan alınan yıllık toplam 14 bcm doğal gazın, mevcut sözleşmelerin şart ve koşulları değişmeksizin Türk Akım üzerinden Türkiye'ye teslim edilmesi planlanmaktadır.

Şekil 3: Türkiye Üzerinden Geçen Doğal Gaz Boru Hatları ve Projeleri



Enerji arz güvenliği açısından, ülke çeşitliliği kadar, enerji akışının güvenli bir şekilde sağlanması ve güvenli enerji nakil hatlarının varlığı da oldukça önemlidir. Türkiye, bu açıdan hem avantajlı hem de dezavantajlı konumdadır. Türkiye, hem Avrupa kıtası ile olan kara bağlantısı, hem de Kıbrıs'a ve bölgedeki doğal gaz rezerv alanlarına yakınlığı nedeniyle AB ülkeleri ve Doğu Akdeniz arasında enerji akışını sağlayabilecek en uygun güzergâh ve en önemli transit ülke olarak değerlendirilmektedir. (Kakışım, 2017) Türkiye, mevcut durumda, doğal gaz taşımacılığında, bölgesel doğal gaz merkezi olarak değerlendirilmektedir. (Smith, 2013)

Türkiye'nin, Avrupa'nın enerji arz güvenliği açısından önemi halihazırda belirtilmiştir. Avrupa Birliği'nin (AB) enerji çeşitlendirme politikası kapsamında, Türkiye, nakil ve transit ülke konumuyla, GGK'nin bir parçasıdır. Hazar Denizi ve Orta Doğu gazını Avrupa'ya taşımaktadır. TANAP, GGK'nun bir parçası olarak Rus doğal gazının Avrupa üzerindeki tekeli azaltmak adına önemli bir alternatiftir. (Grigoriadis, 2014) Ayrıca, Arap Gaz Boru Hattı'nın (AGP) da TANAP'a bağlanması düşünülmektedir.

Türkiye, doğal gaz talebi hızla artan büyük bir pazardır. Türkiye'nin, bölgenin en büyük doğal gaz piyasası olarak, artan enerji talebini karşılaması ve Rusya'ya olan doğal gaz bağımlılığını azaltarak enerji arzını çeşitlendirmesi gerekmektedir. (Winrow, 2016) Türkiye'nin doğal gaz tüketimi, arz kesintileri karşısında oldukça kırılgandır ve doğal gaz kesintileri karşısında sıkıntı yaşamaktadır. Özellikle, Rus uçağının düşürülmesinden sonraki süreçte Rusya'ya olan bağımlılığını azaltma kararı vermiştir. Rusya'nın Suriye'ye müdahalesi, Esad rejimine muhalif olan Türkiye'yi, IŞID'e destek vermesi nedeniyle rahatsız etmektedir. (Demir ve Tekir, 2017)

Boru hatlarının ülke sınırlarını aştığı her yerde, siyaset ve diplomasi, oldukça önemli bir role sahiptir. Türkiye'deki boru hatları ise siyaset ile doğrudan etkileşim halindedir. Rusya-Ukrayna; Rusya-AB; Rusya-Türkiye ilişkileri, Gazprom'un Türkiye ile ilgili boru hattı planlarında oldukça önemli bir yere sahiptir. Türkiye'nin Irak'la ilişkileri, Özerk Kürt Yönetimi ve PKK sorunu, boru hattı süreçlerini de etkilemektedir. (Caşın, 2015)

5. Sonuç

Türkiye, bölge ülkeleriyle enerji konusunda daha güçlü işbirliği ve enerji güvenliğinin sağlanması bağlamında, AB'nin önceliklerinden birisini oluşturan Güney Gaz Koridoru projesinin gerçekleşmesinde ve AB ile Türkiye'nin enerji güvenliğine katkı sağlamasında önemli bir role sahiptir. Türkiye'nin içerisinde olduğu gaz iletim ve bağlantı projelerinin tamamlanması, Türkiye'nin AB doğal gaz piyasası ile entegrasyonunu sağlarken, AB'nin enerji arz güvenliğine ve enerji kaynaklarını çeşitlendirme politikasına katkıda bulunacaktır.

Bu bağlamda, Türkiye ile Avrupa Birliği ülkeleri arasında doğal gaz taşımacılığına ilişkin faaliyetler devam etmekte, enerji kaynaklarının ticaretinin yapılabilmesi için yasal ve düzenleyici çerçevenin tamamlanmasına ilişkin çalışmalar sürmektedir. Türkiye'nin, batısında enerjide dışa bağımlı bir Avrupa ile doğusunda petrol ve doğal gaz kaynakları bakımından zengin ülkeler arasında bir köprü işlevi gören konumu, enerji arz güvenliği açısından ele alındığında Türkiye'nin jeopolitik önemini artırmaktadır.

Enerji arz güvenliği, bir ülkenin hem politik hem ekonomik faaliyetleri için en önemli dinamiklerinden birisidir. AB ülkelerinin bulunduğu önemli bir bölgenin enerji arz güvenliğinin sağlanması gerekmektedir. AB'nin enerji arz güvenliği, bu çalışmada, Türkiye'nin rolü ve Güney Gaz Koridoru ile değerlendirilmiştir.

AB ülkeleri, diğer bütün ülkelerde olduğu gibi yaşamsal fonksiyonlarının sürdürülebilirliği ve ekonomik büyüme için enerji kullanımına ihtiyaç duymaktadır. Ancak AB, petrol ve doğal gaz rezervleri açısından zengin değildir. Bu nedenle AB, bu çalışmada belirtildiği üzere doğal gaz tüketiminin önemli kısmını Rusya'dan ithal etmektedir.

Rusya, dünyanın en büyük doğal gaz üreticisi ve AB ülkelerinin ana doğal gaz tedarikçisidir. Ancak, Rusya'nın zaman zaman vanaları kapatarak Avrupa'ya giden doğal gaz akışını kesintiye

uğratması, AB'nin enerji arz güvenliğini olumsuz etkilemektedir. Bu nedenle, AB'nin, enerji arz güvenliğini sağlamak adına enerji kaynaklarını çeşitlendirmek ve enerji arz güvenliğini temin etmek için Güney Gaz Koridoru projesini hayata geçirdiği çalışmada belirtilmiştir.

Bu projede, Türkiye'nin önemi oldukça büyüktür. GGK kapsamında Hazar Denizi'nden Avrupa'ya taşınacak 6 bcm'lik doğal gaz, Türkiye gibi doğal gaz ithalatçısı olan bir ülke adına önemli bir miktardır ve ülkenin doğal gaz piyasasında fark yaratacaktır. GGK kapsamında taşınması planlanan yıllık 10 bcm doğal gaz, AB ülkelerinin tüm doğal gaz talebini karşılamayacak ancak enerji kaynaklarında çeşitlilik yaratma noktasına önemli bir farka neden olacaktır.

GGK'nin en önemli boru hatlarından birisi TANAP, bölgenin en büyük doğal gaz ithalatçılarında birisi olan Türkiye üzerinden geçmektedir. GGK kapsamında inşa edilen ve faaliyete başlayan TANAP, Türkiye'nin doğal gaz ithalatına gerçekleştirdiği büyük harcamaları dikkate değer bir oranda azaltacaktır. Çünkü TANAP, Hazar Denizi'nden, Türkiye'ye tedarik edeceği doğal gazı, diğer tedarikçilerden daha uygun fiyata taşımaktadır. Ayrıca, Ortadoğu'dan ya da Doğu Akdeniz'den inşa edilmesi planlanan doğal gaz boru hatlarının, TANAP'a bağlanarak Avrupa'ya taşınması sıklıkla gündemde yer almaktadır.

GGK'nin şu ana kadar başarılı olduğu ve olumlu sonuçlar verdiği görölmektedir. Ekonomik dinamikler, uluslararası arenada sıklıkla siyasi sorunların ve açmazların önüne geçebilmektedir. Bu nedenle, ekonomik çıkarların söz konusu olduğu noktada siyasi sorunlar ikinci planda kalabilmekte, bazen de politik sorunların çözölmesine yardımcı olmaktadır. Son yıllarda olumsuz seyreden Türkiye-AB ilişkileri, GGK projesini etkilemeyerek süreçten bağımsız seyretmiştir.

Özellikle enerji ilişkileri, hem ekonomik hem politik ilişkilerden oldukça farklı seyretmektedir ki bu uluslararası ilişkiler disiplini adına gözden kaçırılmaması gereken önemli bir noktadır. Örneğin, Gazze (Filistin), İsrail'den ithal ettiği elektriğe bağımlıdır. Başka bir ifadeyle, iki ülkenin sahip olduğu büyük çatışma ve savaş durumu, bu iki ülke arasındaki enerji akışını kesintiye uğratmamıştır. Bu nedenle, GGK, Türkiye ve AB'nin olumsuz seyreden ilişkilerinden etkilenmemiştir ve etkileneceği de öngörölmektedir. Hatta, GGK, AB ve Türkiye'nin diplomatik ilişkilerini olumlu yönde etkileyebilir. GGK'nin en önemli ayağından birisi olan TANAP, olumsuz diplomatik ilişkilere rağmen planlanan süreden daha önce tamamlanarak hayata geçmiştir. Boru hattı inşasının bitiminden sonra başlayan gaz akışı, kesintiye uğramadan sağlıklı bir biçimde devam etmektedir. Sonuç olarak, özetle, GGK, AB ve Türkiye'nin olumsuz seyreden diplomatik ilişkilerini kapsayan süreçten olumsuz etkilenmemiştir ve etkileneceği de öngörölmektedir.

Hayata geçen ve şimdiye kadar olumlu devam eden GGK projesinin aksine bütün enerji projeleri olumlu seyretmemektedir. Örneğin, Nabucco ve Güney Akım'ın iptal edildiğine çalışmada değinilmiştir. Bunun nedenleri, belirtildiği üzere doğal gaz piyasalarındaki düşük fiyatlar, projelerin yüksek maliyetinin karşılanamayacak olması ve ekonomik yetersizliklerdir. Buna eşlik eden sorunlu politik dinamikler de projelerin hayata geçmesi açısından belirleyici unsurlar olmaktadır. Örneğin, bu süreçte, Ukrayna Krizi ve AB'nin krize ilişkin Rusya ile yaşadığı uyuşmazlık, politik açıdan da projelerin iptal olmasına ilişkin önemli rol oynamıştır. Nabucco ve Güney Akım projeleri, ekonomik ve siyasi nedenlerle iptal edilmiştir ancak GGK, TANAP'ın açılması ve gaz akışının başlamasıyla net bir biçimde göröldüğu üzere oldukça başarılıdır.

Bir noktanın mutlaka altının çizilmesi gerekmektedir. Projelerin başarisının belirleyiciliğini yalnız bir parametre ile açıklamak oldukça yetersiz kalmaktadır. Projelerin başarısı, hem ekonomik hem politik hem de teknik parametrelere bağlıdır. Bu nedenle, bu parametreler birbirinden ayrılmadan değerlendirme yapılmaktadır. Bu durum GGK için de geçerlidir.

Türkiye'nin, AB ile yaşadığı siyasi ve diplomatik sorunların GGK'yi olumsuz etkilemediği göröldüğünden yaşanacak politik sorunların GGK'yi iptal etmesi ya da gaz akışını sonlandırması

gibi bir durum söz konusu değildir. Ele alınan bu tabloda, enerjiye ilişkin çıkarların ve ekonomik dinamiklerin, siyasi ve diplomatik sorunların üzerinde yer aldığı görülmektedir. Bu nedenle, özellikle enerjiye ilişkin konuların ekonomik ve politik açıdan değerlendirilmesi, özetle, ekonomi-politik perspektif ile analiz edilmesi gerekmektedir.

GGK ve TANAP ile birlikte Türkiye'nin stratejik ve jeopolitik önemi de artmaya devam edecektir. Türkiye, stratejik ve jeopolitik konumu ile bölgede enerji adına oldukça önemli bir transit ülkedir. Ayrıca, Türkiye, enerji koridoru olarak adlandırılmaktadır. GGK ve TANAP, Türkiye'nin ekonomik ve politik açıdan ulusal çıkarları adına pozitif etki yaratmaya devam edecektir.

Sonuç olarak, hayata geçen GGK projesi, AB'nin enerji politikasının hedeflerini gerçekleştirmeye devam edecektir. AB'nin, düşen doğal gaz üretimi, TANAP'ın faaliyetleri ve GGK'nin şimdiye kadar ki başarısı da göz önüne alındığında bu sürecin olumlu devam edeceği öngörülmektedir. GGK, önemli bir bölümünün TANAP ile Türkiye'de bulunması nedeniyle, Türkiye'nin AB adına önemini ve AB ile Türkiye'nin işbirliğini arttıracaktır.

GGK kapsamında, Türkiye'nin transit ülke ve enerji koridoru rolü, önemini arttırmaya devam edecektir. Buna ek olarak, Türkiye'nin ekonomik, politik ve stratejik açıdan ulusal ve bölgesel çıkarlarına katkı sağlamayı sürdürecektir. AB-Avrupa Komisyonu projesi olan GGK'nin başarılı olmaya devam edeceği ve AB ile Türkiye'nin enerji verilerine ve ekonomik göstergelerine önemli katkılar sağlayacağı öngörülmektedir.

KAYNAKÇA

- Arslan, T. (2017). Avrupa Birliği'nin Enerjide Rusya'ya Bağımlılığı Sorunsalında; Türkiye ve Doğu Akdeniz, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ufuk Üniversitesi SBE. Ankara.
- Bhattacharyya, S. C. (2011). *Energy Economics : Concepts, Issues, Markets and Governance*. London: Springer London.
- BP Statistical Review of World Energy 2019. (2019). BP. <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2019-full-report.pdf> (10 Ekim 2019)
- Carlson, S. (2016). Pivoting energy relations in the Eastern Mediterranean. *Turkish Policy Quarterly*, 15(1), 76.
- Caşın, M. H. (2015). A New Geopolitical Game in Mediterranean Hydrocarbons: Windows of Opportunities or New Challenges?. *Journal of Caspian Affairs*, 1(1), 52.
- Çelikpala, M. (2013). *Enerji Güvenliği: NATO'nun Yeni Tehdit Algısı*. İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Çeviköz, Ü. (2016). Could Turkey become a new energy trade hub in South East Europe. *Turkish Policy Quarterly*, 15(2), 67-76.
- Delivery Statistics. (2019). *Gazprom Export*. <http://www.gazpromexport.ru/en/statistics/> (1 Haziran 2019)
- Demir, N., & Tekir, O. (2017). Sharing Energy Resources of Eastern Mediterranean: Regional and Global Dynamics. *Economic and Environmental Studies*, 17(44), 651-674.
- Diversification of Gas Supply Sources And Routes. (25 Şubat 2015). European Union European Commission. <https://ec.europa.eu/energy/en/topics/energy-security/diversification-of-gas-supply-sources-and-routes> (1 Haziran 2019)
- Doğal Gaz Piyasası Sektör Raporu. (2017). EPDK. <https://www.epdk.org.tr/Detay/Icerik/3-0-94/dogal-gazyillik-sektor-raporu> (1 Haziran 2019)
- Eden, R. J. (1981). *Energy economics : growth, resources, and policies*. Cambridge University
- Georgopoulou, M. (2015). The Greek Turkish Relations in Terms of the Natural Gas Networks in Southeastern Europe and The Eastern Mediterranean. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Bilgi Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Grigoriadis, I. N. (2014). Energy discoveries in the Eastern Mediterranean: conflict or cooperation?. *Middle East Policy*, 21(3), 124-133.
- Güney Akım neden iptal edildi?. (3 Aralık 2014). *Enerji Enstitüsü*. <http://enerjiensitusu.de/2014/12/03/guney-akim-neden-iptal-edildi/> (1 Haziran 2019)
- Hakkımızda. (2019). TANAP. <https://www.tanap.com/kurumsal/hakkimizda/> (1 Haziran 2019)
- Hinrichs, R., & Kleinbach, M. H. (2013). *Energy : its use and the environment*. Brooks/Cole.
- INOGATE. (2019). *EU NEIGHBOURS*. <https://www.euneighbours.eu/en/east/stay-informed/projects/inogate> (1 Haziran 2019)
- Kakışım, C. (2017). Türkiye'nin Enerji Merkezi Ülke Olma Hedefi Açısından Bölgesel Riskler ve Bölgesel Fırsatlar. *Journal of Suleyman Demirel University Institute of Social Sciences*, 28(3).

- Kandiyoti, R. (2015). *Powering Europe : Russia, Ukraine, and the Energy Squeeze*. New York, NY; Houndmills, Basingstoke, Hampshire : Palgrave Macmillan.
- Khashan, H. (2014). The Energy Factor in Eastern Mediterranean Relations. *Études helléniques/Hellenic Studies*. 22(2), 159-177.
- Khatinoglu, D. ve İlham S. (2 Nisan 2019). Baku Cuts ADB Loan As SGC Costs Drop. *Natural Gas World*. <https://www.naturalgasworld.com/baku-cuts-adb-loan-as-sgc-costs-drop-69099> (1 Haziran 2019)
- Kontakos, P., & Zhelyazkova, V. (2015). Energy Infrastructure Projects of Common Interest in the SEE, Turkey, and Eastern Mediterranean and Their Investment Challenges. In *Energy Systems and Management* (pp. 261-267). Springer, Cham.
- Major Shareholder In The Project Of The Century!. (2019). TANAP. <https://www.tanap.com/media/press-releases/major-shareholder-in-the-project-of-the-century/> (1 Haziran 2019)
- Martinez, M., Murdock, H., & Schaeffer, F. (2013). Geopolitics of Gas in the Mediterranean. *Eurogroupconsulting/SciencesPo, June, 18*.
- Muller-Kraenner, S. (2015). *Energy security*. Routledge.
- Nabucco Projesi İptal Oldu. (27 Mayıs 2013). NTV. https://www.ntv.com.tr/ekonomi/nabucco-projesi-iptal-oldu,jFjrPgRHu06_MISYgc7OSw (1 Haziran 2019)
- Pamir, N. (2015). Enerjinin İktidarı Enerji Kaynaklarını Elinde Tutan, Dünyayı Elinde Tutar. *Istanbul: hayykitap*.
- Project Progress. (2019). *Trans Adriatic Pipeline (TAP)*. <https://www.tap-ag.com/pipeline-construction/project-progress> (1 Haziran 2019)
- Roberts, J. (Ekim 2018). Europe's Southern Gas Corridor: The Italian (Dis)connection. *Atlantic Council*. http://www.atlanticcouncil.org/images/publications/Europe_s_Southern_Gas_Corridor_10_1018.pdf (1 Haziran 2019)
- Smith, P. A. (2013). Turkey, the New Energy Hub of the Mediterranean. *Current Contents of Periodicals On The Middle East*. No. 443.
- Sotiriou, S. A. (2019). *Politics and International Relations in Eurasia*. Rowman & Littlefield.
- South Caucasus Pipeline (SCP), Georgia, Turkey, Azerbaijan. (2019). *Hydrocarbons Technology*. <https://www.hydrocarbons-technology.com/projects/south-caucasus-pipeline-scp-georgia-turkey-azerbaijan/> (1 Haziran 2019)
- South Caucasus Pipeline. (2019). *BP*. https://www.bp.com/en_az/caspian/operations/projects/pipelines/SCP.html (1 Haziran 2019)
- South Caucasus Pipeline. (2019). *Southern Gas Corridor*. <https://www.sgc.az/en/project/scp> (1 Haziran 2019)
- Southern Gas Corridor Project Attracts \$750 Mln Syndicated Loan. (2018). Reuters. <https://www.reuters.com/article/energy-azerbaijan-gas/southern-gas-corridor-project-attracts-750-mln-syndicated-loan-idUSL8N1TWOKA> (1 Haziran 2019)
- Sovacool, B. K. (Ed.). (2010). *The Routledge Handbook of Energy Security*. Routledge.
- Stergiou, A. (2017). Energy security in the Eastern Mediterranean. *International Journal of Global Energy Issues*, 40(5), 320-334.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı. (2019). Fasıl 15-Enerji. https://www.ab.gov.tr/fasil-15-enerji_80.html (20 Eylül 2019)

- T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, (2019) Doğal Gaz Boru Hatları ve Projeleri, <https://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Dogal-Gaz-Boru-Hatlari-ve-Projeleri> (1 Haziran 2019)
- TANAP Resmen Açılıyor. (11 Haziran 2018). *Enerji Günlüğü*. <https://www.enerjigunlugu.net/tanap-resmen-aciliyor-27656h.htm> (1 Haziran 2019)
- TANAP(1). (2019). *TANAP*. <https://www.tanap.com/> (1 Haziran 2019)
- TANAP(2). (2019). *TANAP*. http://www.tanap.com/content/file/TANAP_WEB_201812.pdf (1 Haziran 2019)
- TANAP'tan Bir Yılda 1,8 Milyar Metreküp Gaz Geldi. (11 Haziran 2019). *Bloomberg HT*. <https://www.bloomberght.com/tanap-tan-bir-yilda-1-8-milyar-metrekup-gaz-geldi-2224282> (13 Haziran 2019)
- TAP Project Schedule. (2019). *Trans Adriatic Pipeline (TAP)*. <https://www.tap-ag.com/the-pipeline/project-timeline> (1 Haziran 2019)
- TAP's Shareholders. (2019) *Trans Adriatic Pipeline (TAP)*. <https://www.tap-ag.com/about-us/our-shareholders> (1 Haziran 2019)
- The EU Status. (2019) *Trans Adriatic Pipeline (TAP)*. <https://www.tap-ag.com/the-pipeline/the-big-picture/the-eu-status> (1 Haziran 2019)
- The Southern Gas Corridor. (2019). *BP*. https://www.bp.com/en_az/caspian/operationsprojects/Shahdeniz/SouthernCorridor.html (1 Haziran 2019)
- Trans Adriatic Pipeline Route. (2019) *Trans Adriatic Pipeline (TAP)*. <https://www.tap-ag.com/the-pipeline/route-map> (1 Haziran 2019)
- Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline Project. (2019). *The World Bank*. <http://projects.worldbank.org/P157416?lang=en> (1 Haziran 2019)
- Türk Akımı Doğalgaz Boru Hattı. (Kasım 2018). *Sputnik News*. <https://tr.sputniknews.com/infografik/201811201036245122-turk-akimi-dogalgaz-gazprom-rusya-turkiye/> (1 Haziran 2019)
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. (2019). *Türkiye'nin Enerji Profili ve Stratejisi*. http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-enerji-stratejisi.tr.mfa (1 Haziran 2019)
- Türkiye Cumhuriyeti Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı. (2017). *Dünya ve Türkiye Enerji Ve Tabii Kaynaklar Görünümü*. https://www.enerji.gov.tr/File/?path=ROOT%2f1%2fDocuments%2fEnerji%20ve%20Tabii%20Kaynaklar%20G%C3%B6r%C3%BCn%C3%BCm%C3%BC%2fSayi_15.pdf (1 Haziran 2019)
- Türkiye Cumhuriyeti Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı. (2019). *Petrol*. <https://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Petrol> (1 Haziran 2019)
- Ward, Andrew. (8 Ocak 2018). Geopolitical Rivalries Cloud Prospects for Mediterranean Gas finds. *Financial Times*. <https://www.ft.com/content/f6adee5c-f126-11e7-b220-857e26d1aca4%20> (1 Haziran 2019)
- What is Southern Gas Corridor?. (2019). Southern Gas Corridor. <https://www.sgc.az/en> (1 Haziran 2019)

- Winrow, Gareth M. (2016). The Anatomy of a Possible Pipeline: The Case of Turkey and Leviathan and Gas Politics in the Eastern Mediterranean. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, Vol. 18, No. 5, 2016. ss.431-447.
- Yergin, D. (2011). *The quest: Energy, security, and the remaking of the modern world*. Penguin.
- Zeniewski, P. (2019). Commentary: A long-term view of natural gas security in the European Union. *IEA*. <https://www.iea.org/newsroom/news/2019/march/a-long-term-view-of-natural-gas-security-in-the-european-union.html> (1 Haziran 2019)
- Zweifel, P., Praktiknjo, A., & Erdmann, G. (2017). *Energy Economics Theory and Applications*. Springer Berlin Heidelberg.

ORTADOĞU'DA HELEN KÜLTÜRÜ VE İSLAM'IN İLK DEVİRLERİNDE TERCÜME FAALİYETLERİNE ETKİSİ

Mürsel Tekin¹

Öz

Tarihte birçok uygarlığa ev sahipliği yapmış olan Ortadoğu, yüzyıllar boyunca iki büyük güç olan Persler ile Yunanların mücadelelerine tanık olmuş bir coğrafyadır. M.Ö. IV. Yüzyılda Büyük İskender'in doğu seferiyle birlikte bu mücadele farklı bir karaktere büründüğü söylenebilir. Kral İskender'in Yunan kültürünü beraberinde getirmesi ve bunu sistemli bir şekilde yerel kültüre entegre etmesiyle Helenizm ortaya çıkmıştır. İskender'in Mısır'da kurduğu "İskenderiye Okulu" başta olmak üzere, birçok bilim merkezinin de etkisiyle antik Yunan kültürü ve felsefesi tüm Ortadoğu'ya hızla yayılmaya başlamıştır. Miladi VII. Yüzyılda Arap yarımadasında ortaya çıkan İslam dini, ortaya çıktığı coğrafya itibariyle kendisini yüzyıllardır süregelen Pers-Yunan mücadelesinin ortasında bulmuştur. İslam, özellikle ilk yüzyıllarda siyasi ve kültürel anlamda bu iki medeniyetin etkilerini üzerinde hissetmiştir. Yeni fetihler neticesinde farklı medeniyetleri bünyesinde barındırmaya başlayan İslam devleti, gerek siyasi gerekçelerle gerekse karşılaştığı yeni kültürleri tanımak amacıyla tercüme faaliyetlerine girişmiştir. İslam düşüncesinin oluşumunda büyük etkiye sahip olan bu tercüme, siyasi ilişkilerle paralel bir eğilim göstermiştir denilebilir. Yapılan çeviriler, bazı dönemlerde yönünü doğuya dönmekle beraber ekseriyette antik Yunan felsefe ve biliminin aktarımı şeklinde aksetmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ortadoğu, Helenizm, İslam Düşüncesi, Tercüme Faaliyetleri.

HELENISTIC CULTURE IN THE MIDDLE EAST AND ITS EFFECT ON THE TRANSLATION ACTIVITIES IN THE FIRST PERIOD OF ISLAM

Abstract

The Middle East, which hosted many civilizations in history, witnessed the fight of Persians and Greeks for centuries, the two great powers. It can be said that this fight gained a different dimension with the eastern expedition of Alexander the Great in the 4th century B.C. . Hellenism emerged when King Alexander brought Greek culture together with him and integrated it systematically into the local culture. The ancient Greek culture and philosophy began to spread rapidly throughout the Middle East due to the influence of many scientific centers, especially "The Alexandria School" founded by Alexander the Great in Egypt. The Islamic religion that emerged in the Arabic peninsula in the 7th century A.D. found itself in the middle of Persian-Greek fight that longed for centuries in terms of geographical location. Islam, especially in the first centuries, felt the effects of these two civilizations on political and cultural terms. The Islamic state, which started to host different civilizations as a result of the new conquests, started its translation activities for political reasons and in order to recognize the new cultures that it faced. These translations, which have a great influence on the formation of Islamic thought, could be said to show a parallelism with political relations. The translation, turned to East in some periods, was mostly seen in the form of the transfer of ancient Greek philosophy and science.

Key Words: Middle East, Hellenism, Islamic Thought, Translation Activities.

¹Araştırma Görevlisi, Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü.

Giriş

Ortadoğu kavramı XX. Yüzyılın başlarında İngilizler tarafından kullanılmaya başlanılan, günümüzde aynı adla anılan bir bölgenin ismidir. Coğrafi olarak, Türkiye, İran, Afganistan, Arap yarımadası, Irak, İsrail, Ürdün, Suriye, Lübnan ve Mısır'ı içine alan Ortadoğu bölgesi, yaklaşık üç yüz milyon insanın yaşadığı önemli bir yerleşim alanıdır. Sınırları içerisinde Mezopotamya ve Nil vadisi gibi verimli toprakları bulundurması ve zengin petrol rezervlerinin yer alması bölgenin jeopolitik konumunun ön plana çıkmasını sağlamıştır. Jeopolitik özelliklerinin yanı sıra Ortadoğu, Mısır, Sümer, Babil, Asur gibi uygarlıklara ev sahipliği yapmış aynı zamanda İslamiyet'in de dâhil olduğu birçok dinin beşiği olması hasebiyle önemli bir kültür mirasına ev sahipliği yapmaktadır(Turan; 2002,ss.15-18).

Ortadoğu'nun genel olarak dini yapısına bakıldığında, semavi dinlerin tamamının bu bölgeden çıktığı bilinmektedir. Kendisine kitap gönderilen tüm peygamberler bu coğrafyada doğmuş, tüm semavi dinlerde önemli yere sahip olan Hz. Âdem ve eşi Hz. Havva cennetten çıkarıldıktan sonra bu bölgeye indirilmiş, insanlığın ikinci babası olarak gösterilen Hz. Nuh tufandan kurtulmak için yaptığı yolculuğu bu coğrafyada sonlandırmıştır(Turan; 2002,s.37). Dinlerin beşiği olması hasebiyle Ortadoğu, yüzyıllar boyunca din eksenli mücadelelerin yaşandığı bölgelerin başında gelmiştir.

Bölgede mücadelenin yegâne sebebinin din kavgaları olduğunu söylemek yetersiz kalacaktır. Bereketli toprakların ve tarih boyunca önemli ticaret yollarının bu bölgede bulunması, son yüzyıllarda zengin petrol rezervlerinin bu bölgede yoğunlaşmış olduğu bilgisi, bölgede maddiyata dayalı savaşların ardı arkasının kesilmemesine neden olmuştur. Bu sebeple birçok uygarlığa ev sahipliği yapan Ortadoğu, birçok devlet arasında sık sık el değiştirmiştir. Burada üzerinde durulacak olan esas mesele Persler ile Yunanlılar arasında yaşanmış olan mücadelelerdir. Ortadoğu'da Pers-Yunan mücadelesi sadece askeri üstünlük kurma çabasından çok daha fazlasına işaret etmektedir. Özellikle Kral İskender'in doğu seferiyle birlikte bölgede önemli bir kültür empozisinin de kendisini gösterdiği, yerli ve yabancı kaynakların birçoğunun üzerinde durduğu önemli bir husustur.

Eski Mısır uygarlığı, Asurlular, Babilliler ve Sümerler gibi birçok büyük uygarlığın tarih sahnesinden silinmesinden sonra Persler ve Yunanlar dünya arenasının iki süper gücü olarak karşı karşıya kalmış; biri doğunun diğeri ise batının tek temsilcisi olarak döneme damgasını vurmuştur. Bölgedeki irili ufaklı birçok medeniyet bu iki büyük güç tarafından etkisi altına alınmış, bu hızlı büyümeyle birlikte Pers-Yunan sınırları birbirine dayanmıştır. Askeri anlamda daha güçlü bir yapıya sahip olan Perslere ile Yunanlar, M.Ö. başlayan mücadelelerini yüzyıllarca sürdürmüştür(Mansel, 2014;s.454). Aslına bakılırsa Yunanların Perslere oranla daha güçlü bir kültürel seviye de olmaları bir bakıma tarihçiler tarafından böyle aktarılmalarıyla ilişkili bir husustur. Dönem hakkında birçok tarihçinin referans aldığı Herodotos, yaptığı birçok karşılaştırmada Yunanları her yönden üstün göstermiştir.

Ortadoğu'nun büyük bölümünde etkisini gösteren Helen kültüründen İslam medeniyeti de payına düşeni almıştır. VII. Yüzyılın başlarında Arap yarımadasında Hz. Muhammed'e gelen ilk vahiyle ortaya çıkan İslam dini, semavi dinlerin sonuncusudur. Ortaya çıktığı yüzyıldan itibaren hızlı bir fetih politikası yürüten İslam dini kısa süre içerisinde yayılmış ve günümüzde bir buçuk milyondan fazla inananı olan büyük bir inanç sistemi halini almıştır. İslam dünyası Hz. Peygamber'in ölümünden sonra "Hulefa-i Raşidin" adı verilen ve uzlaşılı yoluyla başa geçen dört halife dönemini yaşamıştır. Özellikle Hz. Ömer döneminde hızla yayılmaya başlayan İslam dini, daha sonra kurulan Emevi ve Abbasi hanedanlıkları boyunca büyük bir İmparatorluk haline gelmiştir.

Kur'an'ın birçok ayetinde ilme ve ilim sahiplerine yapılan yüceltici referanslar ile birlikte İslam dini bilgiye ve ilme büyük ehemmiyet vermiştir. Örneğin Nisa Suresinde "Fakat içlerinde ilimde

derinleşmiş olanlar ve müminler, sana indirilene ve senden önce indirilene iman ederler, namazı kılanlar, zekâtı verenler; Allah'a ve ahret gününe inananlar var ya; işte onlara pek yakında büyük mükâfat vereceğiz." Diyerek, ilim peşinde koşanların ödüllendirileceği bildirilmiştir(Kuran, Nisa;162). Hızla genişleyen coğrafi yapısı ile birlikte farklı kültürlerle karşılaşan İslam, gerek kendi doğrularını savunmak gerekse yeni kültürlerle kaynaşmak amacıyla özellikle Abbasiler döneminde önemli ilim faaliyetlerine girişmiş ve tarihte önemli bir bilgi aktarımı olarak kabul edilen tercüme faaliyetlerini başlatmıştır. Pers-Yunan devletlerinin ve kültürlerinin arasında ortaya çıkmış olan İslam medeniyeti, sosyal ve toplumsal bir olgu olarak bu iki medeniyet arasındaki çekişmeye kayıtsız kalmamıştır. Bu doğrultuda İslam dünyası, zaman zaman bu kültürleri etkilemekle birlikte, bu medeniyetlerin kültürlerinden ve siyasi çekişmelerinden de etkilenmiştir.

1. Ortadoğu'da Pers-Yunan Mücadeleleri

Doğu ile batı arasındaki mücadeleler tarihin kadim dönemlerinde başlamış ve günümüzde de devam etmektedir. Eskiçağ'ın ilk dünya savaşı olarak gösterilen ilk doğu-batı karşılaşması, Akalar ile Troyalıların karşı karşıya geldiği ve yaklaşık olarak on yıl sürdüğü aktarılan Troya Savaşlarıdır(Memiş, 2001;s.51). Homeros'a dayandırılan bilgiler savaşın Troya kralının oğlu Paris'in Sparta kralının karısı Helena'yı kaçırmayı nedeniyle başladığını bize aktarır. Fakat savaşın görünen sebebi bu olmakla birlikte asıl nedenin ekonomik olduğu düşünülmektedir. Doğu Akdeniz devletleri ile yoğun bir deniz ticaretine sahip olan Akalar, özellikle XIII. Yüzyılın başlarında ticari anlamda sıkıntılar yaşamaya başlamışlardır. Akdeniz'de ortaya çıkan korsanlar nedeniyle deniz ticaretleri zor duruma düşen Akalar, bu sıkıntılı darboğazdan kurtulabilmek amacıyla, daha bakir bir alan olan Karadeniz sahillerinde yeni pazarlara yönelmek istemişlerdir. Karadeniz sahillerine açılmak isteyen Akaların Truvalıların elinde bulunan Çanakkale Boğazı'nı geçmek için Troyalılarından kurtulmaları gerekiyordu. Akalar ile Troyalıları arasındaki en temel anlaşmazlık ve mücadelenin sebebinin bu olduğu düşünülmektedir(Memiş, 2001;ss.50-51).

Doğu ile batı arasındaki ilk savaş olarak her ne kadar Troya savaşları gösterilse de, Ortadoğu'nun en kanlı ve en uzun süren mücadelesi Perslerle Yunanlılar arasında olmuştur. Pers-Yunan mücadelelerin sonuçları Troya savaşlarına oranla çok daha büyük ve yıkıcıdır. Bunun doğal bir göstergesi ve sonucu olarak Pers-Yunan savaşları, Ortadoğu'da bulunan irili ufaklı tüm devletleri ve kültürleri etkilemiştir.

Perslerin Ortadoğu'da siyasi bir varlık olarak ortaya çıkmaları M.Ö. VI. Yüzyılda Ahameniş İmparatorluğuyla beraber olmuştur. M.Ö. 560 yılında İran'da kurulan Ahameniş İmparatorluğu, dünya tarihinde o döneme kadar kurulmuş en büyük imparatorluklardan birisi olmuştur. En güçlü döneminde imparatorluğun sınırları Mısır, Kuzey Hindistan ve Orta Asya'da Kazakistan topraklarına kadar uzanmaktaydı(Ponting, 2017;ss.194-195). Pers Kralı II. Kyrus döneminde hızlı bir yayılma ve fetih politikasıyla birlikte VII. Yüzyılın başlarında Persler, bölgenin büyük bir bölümünün hâkimi durumuna gelmişlerdir. İlk olarak Lidyalılar üzerine yürüyen II. Kyrus daha sonra Anadolu'nun batısında bulunan İyonya şehirlerini bir bir zapt ederek ilerleyişini sürdürmüştür. M.Ö. 539 yılında Babil'i fetheden Kyrus Ortadoğu'da Mısır hariç birçok devleti ele geçirmiş ve kendisinden sonraki Pers yöneticilerinin de aynı politikayı devam ettirmesi neticesinde Persler Ortadoğu'nun en güçlü İmparatorluğu olarak tarih sahnesinde yerlerini almışlardır(Mansel, 2014;ss.265-266).

Tarih kayıtlarının bize verdiği bilgiler doğrultusunda Persler ile Yunan kuvvetleri arasındaki ilk savaş Maraton Savaşıdır(Herodotos, 2019;ss.490-497). Anadolu'nun büyük bölümünü ele geçiren Perslerin sınırları Avrupa'ya dayanmıştır. Bu aynı zamanda Avrupa'nın ve Balkanların güçlü uygarlığı durumunda olan Yunanlılarla da sınır komşusu olma anlamına gelmiştir. Persleri Balkanlar'a sefer yapmaya iten sebep, sınır komşularından ve boğazlardan gelebilecek herhangi bir saldırı tehlikesi olmuştur(Mansel, 2014;s.267). Bu tehlikeye karşı önlem almak isteyen Pers kuvvetlerinin harekete geçmesi neticesinde, Persler ile Yunan kuvvetleri M.Ö. 490 yılında Atina yakınlarındaki Maraton Ovası'nda karşı karşıya gelmişlerdir. Dönemin en güçlü ordusuna sahip

olan Pers kuvvetlerinin Yunan kuvvetlerine karşı sayıca üstünlüğü birçok tarihçi tarafından bize aktarılmaktadır. Örneğin dönem hakkındaki birçok bilgiye kaynaklık eden Herodotos, Persler karşısında Yunanları “bir avuç” olarak nitelendirmektedir(Herodotos, 2019;s.492). Herodot'un ve diğer kaynakların aktardığı haliyle Perslerin askeri anlamda sayıca üstün oldukları kabul edilebilir olmakla birlikte, aradaki farkın uçurum denilecek boyutta olması mantıklı gelmemektedir. Zira Yunanların farklı şehir devletlerinden müteşekkil bir orduya sahip olduğu düşünülürse, Yunan kuvvetlerinin “bir avuç” olarak nitelendirilmesi çok inandırıcı gelmemektedir. Aslen Yunan olan Herodotos'un Yunan güçlerini bu kadar az olarak göstermesinin altında yatan sebep, kazanılan zaferi daha anlamlı kılmak isteğinden doğmuş olabilir.

Maraton Savaşı'nda Yunan kuvvetlerini zafere götüren sebeplerin başında, Pers savaşçılarında kıyasla daha hızlı olan Yunan piyadelerinin etkisi olduğu düşünülmektedir. Pers askerlerinin daha hafif fakat dayanıksız kalkanları Yunan güçleri karşısında direnememiştir. Savaşı kazanan Yunan kuvvetlerinin yüz doksan iki kaybına karşılık Persler altı binden fazla askerini kaybetmiştir(Herodotos, 2014;s.180). Savaşın seyrini belirleyen bir diğer önemli etken de, idare ve sevk konusunda Perslere oranla çok daha becerikli davranan Yunan komutanlar olmuştur. Savaş meydanında ağır bir yenilgiye uğrayan Pers kuvvetleri, gemilere kaçarak Atina'ya hızlı bir ikinci saldırı yapmayı planlamış fakat zamanında Atina'ya dönen Yunanlar buna izin vermemiştir. Maraton savaşında aldığı yenilgiyle ülkesine dönen Dareios, öç alma duygusuyla tekrar saldırı hazırlıklarına başlamış, fakat ülkesinde çıkan ayaklanmalar neticesinde bu fikrini ertelemek zorunda kalmıştır. Çıkan ayaklanmaları bastıran Dareios, askerlerini Yunan topraklarına saldırmak üzere hazırlıklara tekrar girişmiş fakat sefere çıkmadan M.Ö. 486 yılında ölmüştür(Mansel, 2014;s.287).

Dareios'un ölümünden sonra yerine geçen Pers kralları Maraton savaşının yenilgisini unutmamıştır. Pers İmparatoru Kserkses, babasından devraldığı görevle Yunan topraklarına bir sefer düzenlemiştir. Babasından bir adım ileri gitmeyi düşünen Kserkses, sadece Maraton Savaşı'nın öcünü almayı değil tüm Yunan topraklarının da sahibi olma isteğiyle bu sefere çıkmıştır(Mansel, 2014;s.291). Yunan kuvvetleriyle Artemision ve Termopilai savaşlarında karşılaşan Persler, Yunan şehirlerine saldırmış ve büyük yıkımlar gerçekleştirmiştir. Kral İskender'in tarih sahnesine çıkışına kadar sık karşılaşan dünyanın iki büyük medeniyeti, bu dönemden sonra farklı bir mücadele içerisine girmiştir. İskender'in tüm Yunan şehirlerini örgütlemesiyle birlikte hızlı bir zafer elde etmesi, Ortadoğu'da yeni sınırların çizilmesinin yanı sıra etkisi uzun yıllar sürecek olan Helenizm kültürünün de ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

2. Büyük İskender'in Doğu Seferi ve Helenizmin Ortaya Çıkışı

Tarih sahnesine çıkmasıyla birlikte, yüzyıllardır devam eden doğu-batı mücadelesinin yeni bir hal aldığı Büyük İskender, M.Ö. 356 yılında dünyaya gelmiştir(Refik, 1931;s.5). Makedonya Kralı II. Philip'in oğlu olan İskender, henüz on üç yaşındayken dönemin en büyük filozoflarından birisi olarak kabul edilen Aristoteles'in özel öğrencisi olarak iyi bir eğitim almıştır. Aristoteles'in öğrencisi olması şüphesiz İskender'in düşünce dünyasında yeni ufukların açılmasına sebep olmuştur. İskender, Yunan kültürünü, şiiri, mantığı ve felsefeyi Aristoteles kanalıyla öğrenmiştir(Mansel, 2014;ss.451-452).

İskender'in dünyaya geldiği dönemde, Yunan devletleri arasında kargaşadan dolayı siyasi bir birlik yoktu. Yunan devletlerinin birbirleriyle girdikleri mücadeleler en çok Perslerin işine yaramaktaydı. Persler küçük Yunan devletlerini aralarındaki anlaşmazlıklardan ötürü sürekli kışkırtarak onların birleşmesinin önüne geçmiş oluyorlardı. Ünlü tarihçi Droysen'e göre, Pers siyasetinin en temel amaçlarından birisi, Helenlerin birleşmesini engellemektir. Bu amaçları doğrultusunda Persler, güçlü olan Yunan devletlerini güçsüzleştirmek ve kargaşa ortamını körüklemek için ellerinden gelen tüm siyasi hamleleri kullanmışlardır(Droysen, 2007;s.180). Bu

kargaşa ortamında henüz yirmi yaşında Makedonya tahtına oturan İskender, on üç yıl süren hükümdarlığı süresinde tarihte eşine az rastlanır zaferlere imza atmıştır.

İskender'in tahta çıkar çıkmaz ilk icraatı, Makedonya'daki iç karışıklıkları bastırmak olmuştur. Ülkesindeki siyasi durumu düzelterek İskender, doğu seferine çıkarak Persleri tamamen kontrol altına almak istemiştir. Aslında Perslerin üzerine yürümek ve onları yok etme fikri İskender'den önce babası II. Philip'in de en önemli planları arasındaydı. Fakat iç karışıklıklarla uzun yıllar mücadele eden Philip, bu hayalini gerçekleştiremeden ölmüştür. Asya seferine çıkmadan önce diğer Trak devletlerini de boyunduruğu altına alan İskender, doğu seferinin hazırlıklarına başlamıştır(Mansel 2014;s.452).

Tarih kayıtlarının bize verdiği bilgilere göre İskender'in Asya seferine çıktığında ordusunda 30000 bin piyade ve 5000 civarı süvari bulunmaktaydı. Buna karşın III. Dareios komutasındaki Pers ordusu bu sayıdan çok daha fazla askere sahipti(Chamoux, 2002;s.12). Batı Ege kıyılarından ilerleyerek Anadolu'ya giren İskender'in ordusuyla Pers ordusu M.Ö. 333 yılında şiddetli bir savaşa girmiştir. Savaşın sonucunda İskender Persleri ağır bir yenilgiye uğratmış, Pers kralı kaçarak canını kurtarmış fakat eşi ve çocukları İskender'e esir düşmüştür. Pers ordusuna ağır bir yenilgi yaşatan İskender, Fenike kıyıları ile Mısır ve bugünkü Suriye ve Gazze'nin olduğu bölgeleri almıştır.

Ortadoğu'nun büyük bölümünü ele geçiren İskender, halk tarafından kabul görmek için kendisini Pers İmparatorluğu'nun devamı olarak kabul ettirme çabası içerisine girmiştir. Birçok Yunan ve Makedon askerini Pers kızlarıyla evlendiren İskender'in kendisi de iki tane Pers prensesi ile evlenmiştir. Fethettiği topraklarda özellikle Perslerin ayaklanmasına engel olmak isteyen İskender'in böyle bir politika izlediği düşünülmektedir(Tanilli, 2015;s.317). İskender'in Pers topraklarında uyguladığı Yunanlaştırma politikası neticesinde, idarede ve yönetimin diğer kademelerinde Yunanlıların sayısı artmaya başlamış, Helen kültürü tüm kademelerde kendisini göstermeye başlamıştır.

Büyük İskender, doğu seferinde ele geçirdiği bölgelerde önemli şehirler kurmuş, buralarda kurduğu bilim merkezleriyle Yunan kültürünü ve mirasını yaymayı amaçlamıştır. Bu doğrultuda Mısır'da kendi ismiyle kurduğu "İskenderiye" şehri, Helenizmin bilim merkezi halini almıştır. Helenizm kavramını bilimsel bir terim olarak ilk kez Alman tarihçi Droysen kullanmıştır. Droysen'e göre İskender, ele geçirdiği bölgelerdeki, kültürü yok olmuş uluslara Yunan egemenliğini, kültürünü ve eğitim anlayışını kabul ettirerek Helenizmi başlatmıştır(Droysen, 2007;s.15). Helenizm terimi her ne kadar Yunan kültürünün doğu kültürüyle bir tür kaynaşması olarak ifade edilse de, bu kaynaşmada baskın tarafın Yunan kültürü olduğu birçok düşünür tarafından belirtilmektedir. Örneğin, Server Tanilli'ye göre Helenizm, Yunan köleci toplumunun doğunun birçok yerine yayılmış halidir(Tanilli, 2015;s.318).

Büyük İskender, ele geçirdiği topraklarda sistemli bir kültür asimilasyonu uygulama yolunu seçmiştir. Bu yönüyle o, Pers krallarından ayrılır. Pers hükümdarları ele geçirdiği topraklara *satrap* adını verdiği yöneticiler atamış, bir çeşit eyalet yönetimi kurmuşlardır. Bu doğrultuda zapt edilen yeni bölgelerde yaşayan halkın din, dil, kültür ve geleneklerine müdahalede bulunmamışlardır. Perslerin kültürel asimilasyona dayanmayan bu uygulamaları, kurdukları hâkimiyetin yüzeysel olmaktan öte geçememesinin de yegâne sebebi olmuştur(Memiş, 2001;s.93). Perslerin aksine kral İskender'in doğu seferi yalnızca bir askeri başarı olmanın ötesinde Yunan kültürünün bir taşıyıcısı rolünü de üstlenmiştir. İskender'in Asya seferiyle birlikte Yunan kültürü Akdeniz, Asya içleri ve Ortadoğu'da kendisini güçlü bir şekilde hissettirmiştir. Ele geçirilen bölgelerde Yunanca resmi yönetim dili haline gelmiş, yöneticilerin çoğu Yunanlardan oluşturulmuştur.

Büyük İskender'in ele geçirdiği topraklarda mevcut bilimsel kültüre de önemli zararlar verdiği aktarılmaktadır. "Kitabu'l Mevalid" adıyla VIII. Yüzyılda Arapçaya çevrilen "Denkard" adlı eserde, Kral İskender'in Dara krallığını ele geçirdikten sonra ülkede bulunan bilimsel eserleri

Yunancaya çevirttiği ve ardından yaktırdığı belirtilmektedir. Bununla da yetinmeyen İskender, astronomi, tıp ve felsefe gibi alanlarda alanında yetkin bilginleri de öldürttüğü aynı eserde aktarılan bilgiler arasındadır(Türker, 2003;s.224). İslam dünyasında bibliyografya tarzında kaleme aldığı “Fihrist” adlı eserle ön plana çıkmış olan el-Nedim, İskender'in tahripleriyle ilgili şöyle demektedir:

Neticede İskender, Kral Dara b. Dara'yı öldürdü, krallığını ele geçirdi, şehirlerini yıktı. Şeytanlar ve güçlü adamlarla inşa ettiği su kanallarını tahrip etti. Kayalara ve ahşap malzemeye nakşettiği çeşitli ilimleri barındıran pek çok bina türünü yıkıma uğrattı. Bunları yıkarak, yakarak ve uyumlu düzenini bozarak yok etti. İstahr şehrinin Divanlarında ve hazinelerinde bulunan pek çok şeyin kopyasını çıkarttı ve onları Rumca ve Kıpticeye çevirtti. İhtiyaç duyduklarını istinsah ettikten sonra Farsça yazılı olan her şeyi ve “el-Kuştic” adı verilen bir kitabı da yaktırdı. Ayrıca astronomi, tıp ve tabiat ilimlerine ilişkin ihtiyaç duyduğu şeylere el koydu. Bu kitapları, ele geçirdiği ilimleri, malları, hazineleri ve âlimleri Mısır'a gönderdi(el-Nedim, 2017;s.613).

Nedim'in belirttiği gibi, İskender'in doğu seferi sırasında yaptığı ilmi ve kültürel tahribat konusunda birçok tarihçi hem fikirdir. Önemli bir nokta ise, İskender'in bunları yaparken orijinal eserlerden Yunancaya birer tercüme yaptırmış olmasıdır.

3. Ortadoğu'da İslam'dan Önce İlim ve Tercüme Faaliyetleri

Tarihte büyük medeniyetlere ev sahipliği yapmış, büyük düşünürleri yetiştirmiş olan Ortadoğu, ilmi anlamda büyük bir geleneğe sahip olmasının yanı sıra İskender'in bölgeyi ele geçirmesiyle birlikte Helenizm etkisiyle bu geleneği daha da ileriye taşımıştır. İskender, Mısır'da kendi adıyla kurduğu “İskenderiye” şehrinde önemli bir bilim merkezi oluşturmuştur. Düşünce tarihine önemli katkıları olarak “İskenderiye Okulu”, M.Ö. 331 yılında bizzat İskender'in isteği üzerine kurulmuş bir bilim merkezidir. Eğitim dili Yunanca olan okulda antik Yunan felsefesi baskın eğitim sistemini oluşturmuştur. Okulda, felsefe, tıp, astronomi gibi alanlarda birçok düşünür yetişmiştir(Bayrakdar, 2009;s.32).

Helenizmin en önemli temsilcisi olan İskenderiye Okulu, İskender'in kumandanlarından Ptolemy döneminde asıl ününe kavuşmuştur. Bu dönemde İskenderiye Okulu'nda Mısır'ın kadim teorik bilgisiyle kaynaşan Yunan kültürü ve bilimi Helenizmin ortaya çıkmasının en büyük tetikleyici olmuştur(Vural, 2016;s.30). İskenderiye Okulu'nun ve Helenistik düşüncenin etkileri M.S. VIII. Yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. Atina'dan sonra Yunan felsefesinin izleri kendisini en çok İskenderiye okulunda hissettirmiştir. Helenistik düşüncenin etkisiyle ortaya çıkan tüm felsefi akımların temelinde Yunan felsefesinin izlerinin olduğu yadsınamaz bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır(Bayrakdar, 2009;s.31). İslam felsefesinde çok sayıda filozofu etkileyen, kendisine önemli ölçüde taraftar bulan “Yeni Plâtonculuk” akımı İskenderiye'de ortaya çıkmış ve sistemli bir hal almıştır. Suriyeli Numenius olarak da tanınan “Ammanios Saccas” tarafından ortaya atılan “Yeni Plâtonculuk”, İskenderiye Okulunda Platon'un düşüncelerinin Pisagorculuk ve Hıristiyanlık inancının harmanlanmasıyla oluşturulan bir felsefi akım olmuştur. Böyle bir harmanlamaya ihtiyaç duyulmasının en büyük sebebinin, yeni Plâtonculuğun dönemin dinsel taleplerine en uygun düşen çözüm olmuş olabileceği düşüncesidir(Kurtoğlu, 2000;s.32).

İslam düşüncesinin oluşumunda İskenderiye okulunda yapılan tercümelerin büyük payı olmuştur. Özellikle Aristoteles'in eserleri ve bunlara yapılan şerhler, Öklid, Hipokrat, Galenos, Plotinos ve Batlamyus'un düşüncelerinin İslam düşüncesine girişinde en büyük kaynak İskenderiye okulu ve burada yetişen düşünürler olmuştur(Ülken, 1997;s.38).

Ortadoğu'da İskenderiye okulundan ayrı açılan bir diğer önemli bilim merkezi Cundişapur Okulu'dur. İlmi faaliyetler açısından zengin bir bölge olan İran'ın Huzistan bölgesinde kurulmuş olan okulun tarihi oldukça eskilere dayanmaktadır. Okul, Sasani Hükümdarı I. Şapur tarafından

Hamedan yakınlarında kurulmuştur. Sasani-Roma mücadelelerinin yoğun yaşandığı miladi 259 yılında Sasaniler bugünkü Urfa yakınlarında Roma ordusunu mağlup etmiş ve yaklaşık yetmiş bine yakın Roma askerini esir almıştır(Söylemez, 2017;s.27). Sasani hükümdarı Şapur'un esir aldığı askerlerin yanı sıra birçok bilgin ve işçiyi de Cundişapur bölgesine yerleştiği bilinmektedir. Ayrıca Urfa'daki mezhep çatışmalarından kaçan birçok Nesturi papaz ile Atina'dan gelen sekiz filozofun da buraya yerleşmesiyle şehirde düşünsel bir hareketlilik başlamıştır(Vural, 2016;s.31).

Üç yıllık bir eğitim programı uygulayan Cundişapur okulunda, matematik, Öklid hendesesi, Aristoteles mantığı ve felsefesinin yanında üst düzey bir tıp eğitimi de verilmekteydi(Söylemez, 2017;ss.89-90). Eğitim ve yazı dilinin büyük ölçüde Yunanca olduğu okulda, aynı zamanda Süryanice ve Pehlevince de eğitim dili olarak kullanılmıştır. Nesturi bilginlerin çokluğu ve bölgeye yerleştirilen Yunanca konuşan bilginler sayesinde okul, özellikle Yunanca ve Süryanice tercüme konusunda önemli adımlar atmıştır. Okul yerleşkesi içerisinde, medrese, hastane ve kütüphanenin yanı sıra bir de tercüme odası bulunmaktaydı. I. Şapur'un Hindistan, Bizans, Suriye gibi bölgelere elçiler göndererek buradaki önemli eserleri toplatıp Pehlevince'ye tercüme ettirmesi, Cundişapur okulunun tercümeyle olan ilişkisini gözler önüne sermektedir(Söylemez, 2017;s.97). Yapılan tercümelemlerin çoğunluğu felsefe ve tıp alanlarında olmuştur. Grekçeden "İskender Tarihi" ve Hintçeden "Kelile ve Dimne" çevirileri bu dönemde Pehlevi diline aktarılmıştır.

İslam öncesi dönemde ilmin önemli bir diğer merkezi, Arapların "Diyaru'r Rebia" diye isimlendirdikleri ve günümüzde Türkiye sınırları içerisinde yer alan Nusaybin olmuştur. Asur-Med-Babil mücadeleleri sırasında tahrip edilmiş olan şehir, İskender'in doğu sefer[in]den sonra tekrar imar edilmiş ve eski önemine kavuşmuştur(Cöhce, 2009;s.93). Nusaybin, İskender'in fethinden çok önceleri bir bilim merkezi olarak faaliyet göstermiştir. Burada yaşayan pagan Süryaniler, Hıristiyanlık dini gelmeden çok önce burada bilimsel faaliyetlerini sürdürmüşlerdir(Doru, 2009;s.186). İskender'in bölgeyi ele geçirmesiyle birlikte okulda genel olarak Süryani Hıristiyanlar yetişmiştir. Okulda Helenizm ve Grek kültürünün etkisinin ağır şekilde hissedilmesine rağmen bazı Süryani düşünürler tarafından Helenizmin öz kültürlerini yozlaştırdığı gerekçesiyle eleştirileri de olmuştur. Bu çerçevede Süryani düşünce okulunda Grek düşüncesinin taşıyıcısı konumunda olan Helenizm taraftarı düşünürler ile Helenleştirilmiş Grek düşüncesi savunucusu Süryani bilginler arasında sürekli devam eden bir mücadelenin olduğu savunulmuştur(Doru, 2017;s.870).

Süryani düşünürlerin ve mütercimlerin Nusaybin okulunda yaptıkları tercümelemler İslam düşüncesine etkileri bakımından başat rol oynamışlardır. Antik Yunan düşüncesinin İslam düşüncesine tercümesinde Grekçe orijinal kaynaklardan çok Süryanilerin yaptıkları çeviriler kullanılmıştır. Bu açıdan bakıldığında özellikle yazılan şerhler, Hıristiyan ve pagan Süryanilerin kendi etkilerini de İslam düşüncesine taşımıştır. Nusaybin okulunda gayet verimli bir tercüme faaliyeti yürüten Süryaniler başta teoloji olmak üzere felsefe, mantık, astronomi, geometri, edebiyat ve tıba dair eserlerin tercümelemlerini yapmışlardır(Gutas, 2015;s.33; Abat, 2009;s.207; O'leary, 2003;s.17).

Süryanileri çeviri etkinliğine iten sebep yalnızca farklı medeniyetlerin düşüncelerini bilme isteği olmamıştır. Hıristiyan dünyasında miladi IV. Yüzyılda yaşanan teolojik problemler sonucunda Hıristiyanlık doğu ve batı Hıristiyanları olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bu ayrılık beraberinde her grubun kendi düşüncesinin doğruluğunu kanıtlamaya olan inancı beraberinde getirmiştir. Süryaniler kendi kiliselerinin öğretilerini, dini metinleri yorumlamak suretiyle ortaya koymaya çabalamışlardır. Bu aşamada Süryani düşünürler Yunan felsefesine ve mantığına ihtiyaç duymuş ve Yunan felsefesiyle ilgili eserlerin tercümesiyle ilgilenmişlerdir(Doru, 2017;s.872).

Fırat nehrinin kuzeydoğusunda bugün Türkiye sınırlarında içerisinde kalan Urfa şehri, hem İslam öncesi dönemlerde hem de Müslümanların fethinden sonra önemli bir bilim merkezi olarak varlığını sürdürmüştür. Kent, pagan kültürü, Sabiilik, Hıristiyanlık ve İslam medeniyeti

açısından birçok önemli düşünürü yetiştiren bir bilim-kültür merkezidir(Ekinci, 2006;s.199). Yakın dönemde yapılan kazılar şehrin neolitik çağa kadar götürülen tarihiyle birlikte, İskender'in doğu seferiyle Helenizmin önemli kültür merkezlerinden birisi haline geldiği göstermektedir(Keklik, 1969;s.19). İskender'in fethinden önce özellikle pagan kültürünün hâkim olduğu kent, İskender ile birlikte tıpkı Nusaybin'de olduğu gibi özellikle Süryani düşünürlerin yoğun etkisi altında kalmıştır(Ekinci, 2006;s.199).

İslam düşüncesinin oluşumunda, "Hıristiyanlaştırılmış" ya da "Yahudileştirilmiş" Yunan düşüncesinin kaynağı konumundaki Nusaybin, Antakya ve Urfa okulları etkili olmuştur. İskender'in fethinden önce de pagan kültürünün ve Yahudiliğin etkisi altında bir bilim merkezi olan Urfa ve çevresi, bu yönüyle felsefi ve düşünsel alt yapıya hazırlıklı bir bölgedir. Bölgedeki Nesturi ve Yahudi bilginler, Helenizm etkisiyle aldıkları antik Yunan düşüncesini çeviriler yoluyla aktarmakla kalmamış aynı zamanda kendi mezhepsel akidelerinin yayılması amacıyla bir araç olarak da kullanmışlardır diyebiliriz. Bu amaçlarla kurulmuş elliden fazla Süryani mektebinin varlığı bilinmektedir(Keklik, 1969;s.20). Urfa Akademisi'nin bir başka misyonunun da, Hıristiyanlaştırılan İranlılara Yunanca öğretmeyi bir amaç edinmesi olduğu aktarılmaktadır(Bayrakdar, 2009;s.33).

Urfa okulunda yapılan eğitimde felsefenin rolü şüphesiz büyüktür fakat yalnızca felsefe eğitimi verilmemektedir. Okulda, tıp ve ilahiyat gibi konularda da önemli çalışmalar yürütülmüştür. Özellikle Hıristiyan mezheplerinin etkisiyle felsefeye olan ilgi daha da artmıştır. Nesturi Mezhebi'nin etkisiyle şehirde özellikle Meşşai felsefesi ön plana çıkmıştır. Miladi 431 yılından itibaren yayılmaya başlayan bu mezhebin adı Aristoteles felsefesiyle birlikte anılır duruma gelmiştir. Nesturilere göre dini problemlerin çözümü, Aristoteles diyalektiğinin dini problemlere uygulanmasından geçiyordu. Bu açıdan değerlendirildiğinde, Antik Yunan felsefesinin en önemli savunucuları Ortadoğu'da Nesturiler olmuştur. Nesturiler Urfa okulunda hem Grekçe öğrenmiş hem de özellikle Aristoteles olmak üzere Yunan felsefesiyle ilgilenmişlerdir(Ekinci, 2006;s.202).

4. Ortadoğu'da Yeni Bir Medeniyet Olarak İslam Dünyası

VII. yüzyılın başlarında Arap yarımadasında Hz. Muhammet'e gelen ilk vahiyyle birlikte ortaya çıkan İslam dini, semavi dinlerin sonuncusu olarak yüz yıl gibi kısa bir sürede hızla yayılmaya başlamış ve günümüzde dünya üzerinde yaklaşık bir buçuk milyon inanana olan bir din haline gelmiştir. Hz. Muhammet'in vefatından sonra erken İslam dönemi olarak adlandırılabilir dört halife döneminde İslam orduları hızlı bir fetih politikasıyla hareket ederek kısa sürede İslam dininin yayılmasına zemin hazırlamışlardır.

Ortaya çıktığı coğrafya itibariyle İslam medeniyeti, kendisini yüzyıllardır süregelen Pers-Yunan çekişmelerinin tam ortasında bulmuştur. VII. Yüzyılda İslam'ın doğuşu, bölgedeki dengeler için önemli bir parametre olmuştur. İslam'ın doğuşundan hemen önce VI. Yüzyıl, Pers-Yunan mücadelelerinin tekrar alevlendiği, bu doğrultuda her iki medeniyetin bölgedeki şehirleri ve kabileleri kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaya istekli görüldüğü bir yüzyıl olmuştur(Türker, 2012;s.197). Bizans İmparatorluğu, yüzyıllardır atalarından miras aldığı politikaları devam ettirmiş, Sasanilerden gelebilecek saldırılara karşı güçlü Arap kabilelerini kendi saflarına çekebilmek adına çeşitli ittifak antlaşmaları yapmıştır(Avcı, 2015;ss.20-21).

Ortadoğu'da bulunan Arap kabileleri arasında Mekke'nin Kureyş kabilesinin özel bir yeri vardı. Mekke şehri, Arabistan'ın en önemli ticaret merkezi konumundaydı. Hz. Muhammed'in de mensubu olduğu Kureyş kabilesi, bu doğrultuda yıllardır özellikle ticari alanda gösterdikleri başarılar neticesinde hem zenginleşmiş hem de Mekke'de söz sahibi bir konuma gelmişlerdi(Hodgson, 1995;s.93).

Coğrafi konumu itibariyle kendisini Sasani-Bizans ikilemi arasında bulan İslam siyasetinin önünde üç farklı seçenek olduğu görülmektedir. İslam ya doğulu ya da batılı olmak arasında bir seçenek yapacaktı ya da kendisine özgün bir yol haritası çizmesi gerekecekti(Türker,

2012;s.201). Kureyş kabilesi, İslam gelmeden önce ve İslam'ın ilk yıllarında tarafsız kalmaya özen göstermiştir. Geçim kaynaklarının büyük bölümü kervan ticaretine bağlı olan Kureyşliler, tarafsız kalarak hem Bizanslılarla hem de Sasanilerle ticaretlerini güven içerisinde devam ettirmeye çabalamışlardır. Bununla birlikte zaman zaman siyasi güç elde edebilmek için bu tarafsızlığın rafa kaldırıldığı da olmuştur. İbn Kuteybe'ye dayandırılan bilgilere göre, Hz. Muhammet'in dedelerinde Kusayy b. Kilab, Mekke'deki gücünü artırmak için Bizans İmparatoru'nun desteğini almıştır(Avcı, 2015;s.29).

İslam devletinin komşu devletlerle siyasi ve ticari ilişkiler içerisinde olması gayet doğal hatta zorunlu bir durum olarak kabul edilebilir. Bu doğrultuda büyük ihtimal Hz. Muhammet de dönemin Sasani-Bizans çatışmasının farkındaydı. İslam'ın bu iki devlet söz konusu olduğunda hangi tarafta yer alacağı ya da tarafsız kalmayı tercih edeceği farklı parametrelere bağlı bir durumdur. Hıristiyan Bizanslılarla Müslümanlar arasında doğal bir bağ vardır. Her ne kadar İslam'ın gelmesi Hıristiyanlığın özünden sapmasıyla yakından ilintili olsa da İslam ile Hıristiyanlık aynı kaynaktan geldiğine inanılan dinlerdir. İslam'ın ilk yıllarında Habeş kralının Hz. Muhammet'in elçilerini hoş karşılaması ve Müslüman mültecileri ülkesine kabul etmesi, Müslümanların zihninde Hıristiyanlara karşı bir müsamaha doğurmuştur(Türker, 2012;s.197).

VII. yüzyılda Sasaniler ile Bizans arasında yapılan savaş, Sasanilerin zaferiyle sonuçlanınca İslam bu duruma ilgisiz kalmamıştır. Savaş sonunda Sasanilerden barış talep eden Bizans kralının teklifi reddedilmiş; Hıristiyan inançlarından vazgeçene dek barışın olmayacağı Sasani hükümdarı tarafından belirtilmiştir(Türker, 2012;s.197). İslam dünyası bu savaşı yalnızca iki devlet arasında olan bir mücadelede olarak görmemiş; semavi bir dine inanan Bizans ile putperest Persler arasında süregelen bir mücadele olarak yorumlamıştır. Bu açıdan Bizans ordularının Persler karşısında yenilgiye uğraması Müslümanları üzmüştür denilebilir. İslam'ın ana kaynağı olan Kuran ayetleri bile bu mücadeleye yer vermiştir. İslam dininin teolojik sınırlarını çizen Kuran, aynı zamanda Müslümanların gündelik hayatlarıyla ilgili muhtevayı da içermektedir. Sasani-Bizans savaşıyla ilgili olarak Rum Suresi'nin ayetleri konuya ışık tutmaktadır:

(1)Elif Lam Mim (2)Rumlar yakın bir yerde Mağlup oldu. (3) Mamafih onlar galip geleceklerdir. (4) Birkaç sene içinde.. Daha önce olduğu gibi sonunda emir Allah'a aittir ve o gün müminler sevinecektir.(5) Allahın yardımıyla... O, dilediğine yardım eder. O, güçlüdür ve merhametlidir! (6) Bu, Allah'ın sözüdür. Allah sözünden dönmez, fakat insanların çoğu bilmezler. (Kuran, Rum;1-6)

Rum Suresi'nin yukarıda aktarılan ilk altı ayetinde, Rumların Persler karşısında aldıkları yenilginin geçici olduğu, Bizans'ın yakın bir zamanda galip geleceği bildirilmektedir. Rum Suresinin zikrolunan ayetleri Müslümanlar arasında sevince sebep olmuştur. Müslümanların Bizans'a ve [dolayısıyla] Yunan kültürüne gösterdiği toleransın örneklerini çoğaltmak mümkündür. İskender'e yapılan "Zülkarneyn" güzellemesi bu konuda ayrı bir örnek teşkil etmektedir. Kuran'da ismi geçen "Zülkarneyn", Müslümanlar arasında peygamber ya da veli bir kul olarak kabul edilmektedir(Kuran, Kefh;83-89). İslam dünyasında tarih ve hadis alanında önemli bir yere sahip olan Ebu Cafer Muhammed b. Cerir'üt Taberi, dört ciltlik tarih eserinin II. cildinde İskender'e Zülkarneyn dendiğini ve bunun sebeplerini bize aktarmaktadır(Taberi, 2007; s. 289).

4.1. İslam'ın Klasik Döneminde İlim ve Tercüme Faaliyetleri

Bilim, düşünce ya da felsefe herhangi bir toplumun ya da medeniyetin tekelinde olan, yalnızca o coğrafyaya ait bir hazine değildir. İnsanlığın tarih sahnesine çıktığı ilk günden beri gelişerek artan bilimsel miras, her medeniyetin kendi özünden bir şeyler eklemesiyle ilerlemektedir. Matematiği yalnızca Hint düşüncesine mal etmek, geometrinin kökenlerinin sadece Mısır'da var olduğuna inanmak ne kadar gerçekçi olmazsa; felsefeyi de bir tür Yunan mucizesi olarak kabul etmek de bilimin birikerek ilerleyen yapısını o denli göz ardı etmek olacaktır.

Miladi VII. Yüzyılda ortaya çıkan İslam dini ve bunu takip eden İslam düşüncesi, farklı kültürlerin düşüncelerinden etkilenmiş ve başka medeniyetleri etkilemiştir. Özellikle batılı oryantalistlerin birçoğunun belirttiği gibi İslam düşüncesi, Arapların gözüyle aktarılmış *pür Yunan* felsefesi değildir(Nasr-Leaman, 2011;s.49). Fakat özeld e İslam düşüncesi genelde ise herhangi bir düşünce sisteminin kaynağını pür aktarım olarak göstermek bilim tarihi açısından sığ bir yaklaşım olacaktır. Kaldı ki, birikimiyle birçok batılı düşünürü etkilemiş olan İslam düşüncesi için bu benzetmeyi yapmak gerçekleri göz ardı etmek olur.

İslam düşüncesi ya da İslam felsefesi denildiğinde, felsefeyi yapan ister Arap olsun, ister Türk olsun, ister İranlı olsun ve kullanılan dil ister Arapça, ister Türkçe ya da Farsça olsun hepsini aynı çatı altında toplayan husus "İslam" kavramıdır. Bu açıdan denilebilir ki İslam düşüncesi, İslam coğrafyası içerisinde icra edilen felsefe ve bilimin tümünü ihtiva etmektedir. İslam düşüncesinin oluşmasında Kuran ve hadis gibi yerli kaynakların yanı sıra, tercüme vasıtasıyla elde edilen farklı kültürlerden geçen bilim ve felsefenin rolü dikkate değerdir.

İslam düşüncesinin temel kaynakları olan Kuran ve hadislerin ışığında Müslüman düşünürler, yabancı kaynaklardan öğrendikleri birçok felsefi problemin İslam'ın temel prensipleriyle çatışması durumunda bunları İslamileştirme yoluna gitmişlerdir. Örneğin, Farabi ve İbn Sina âlemin yaratılışı hususunda, Yeni Eflatunculuktan etkilendikleri Sudur teorisinde tüm âlemin kendisinden çıktığı ilk prensibi Allah kavramıyla aynileştirmişlerdir(Bayrakdar, 2009;s.9). Bu örnekte olduğu gibi, İslam düşünürleri farklı kültürlerden geçen düşüncelere yaptıkları yorumlarla özgün bir düşünce ortaya koyma gayreti içerisinde olmuşlardır.

Ortaya çıkışından kısa bir süre sonra hızla yayılmaya başlayan İslam dini, yeni coğrafyalarda birçok farklı kültürle karşılaşmıştır. Bu karşılaşma beraberinde yeni sorunlar ve bu sorunlara karşı üretilen çözümleri beraberinde getirmiştir. Yeni bir din olarak İslam, kendi teolojik akidelerini farklı kültürlerden ve dinlerden gelen etkilere karşı korumak maksadıyla ilmi yönde yeni atılımlar yapmak durumunda kalmıştır. Bu bağlamda önce kendi içerisinde nakli ilimler olarak adlandırılan kelim, fıkıh, hadis gibi ilimler gelişmiştir. Daha sonra farklı kültürlerden geçen yeni düşünceler İslam düşünürlerinin eleğinden geçirilerek yeni bir kimliğ e bürünmüştür.

İslam düşüncesi gerek ortaya çıktığı coğrafya itibariyle gerekse fethedilen yeni bölgelerde karşılaştığı kültürlerden dolayı hem doğu hem batı medeniyetleriyle etkileşim içerisinde olmuştur. Bu bağlamda, antik Yunan felsefesi ve Helenizm, Hint düşüncesi, Pers-İran düşüncesi, Hıristiyanlık ve Yahudilik gibi din kaynaklı düşünce sistemleri İslam düşüncesinin oluşumunda dikkate değer bir yere sahiptirler. İskender'in doğu seferiyle birlikte bölgenin büyük bir bölümünü etkisi altına alan Helenizm etkisine karşın, Pers-İran etkisi daha sınırlı, Hint düşüncesinin etkisi ise oldukça azdır(Bayrakdar, 2009;s.10).

Müslümanların diğer kültürlerden ve düşüncelerden etkilenmelerinin en önemli kanallarından biri tercüme faaliyetleridir. İslam düşüncesinde ilk tercüme örnekleri Emeviler döneminde görülmeye başlanmıştır. Emevilerle birlikte İslam devleti eski sınırlarının çok ötesine geçmeye başlamıştır. İslam devleti artık küçük bir kabile devleti olmaktan çıkmış, dönemin büyük güçleriyle siyasi ilişkiler yürüten, hızlı fetih politikalarıyla sınırlarını sürekli genişleten büyük bir güç haline gelmiştir. Bünyesinde birçok farklı kültürü barındıran Emevi hanedanlığı, farklı kültürleri hem tanımak, hem yönetmek hem de kaynaştırmak gibi önemli bir sorumluluğa sahip olmuştur. Bu unsurlar çeviri hareketlerinin zorunlu bir hal almasına neden olmuştur denilebilir.

Emeviler döneminde Müslümanlar arasında yapılan ilk çeviriler, bilimsel ilgi ve kaygılardan daha çok pratik amaçlarla yapılmıştır(Şeşen, 1979;s.6). Hızla büyüyen devlet yapısı itibariyle ilk çeviriler daha ziyade yönetim yapısıyla alakalı divanların çevirileri olmuştur. Şam'ı başkent olarak kullanan Emevi hanedanlığında özellikle ilk yıllarda, eğitim ve yönetim dili Yunancaydı. Şam yönetimi büyük ölçüde eski Bizans uygulamalarını devam ettirmekteydi. Emeviler Abdülmelik dönemine kadar bu uygulamaları devam ettirmiş, yönetim dili Yunanca olarak

sürmüştür. Aynı zamanda üst düzey idari kadroların çoğu ya Yunan ya da Yunanlıların eğittiği Araplardan oluşmaktaydı(Gutas, 2015;29). Bu doğrultuda yapılan ilk tercüme, devletin işleyişi ile ilgili bu divan kayıtlarının Yunanca ve Farsçadan çevirilerinden oluşmaktadır(Suçin, 2012;s.28).

İslam dünyasında ilk bilimsel çevirilerin Emevi veliahtlarından Halid b. Yezid b. Muaviye tarafından yaptırılan çeviriler olduğu konusunda birçok kaynak hem fikirdir. Tercüme ve mütercimler hakkında geniş bilgi verdiği eseri “Fihrist”de el-Nedim konuyu şöyle dile getirmektedir:

Halid b. Yezid b. Muaviye, “Mervan ailesinin bilgisi” diye adlandırılırdı. Kendisi bir gönül adamıydı. İlimlere destekleri ve muhabbeti vardı. Bir ara “san’at”(Simya) aklına geldi. Bunun üzerine Mısır şehrine yerleşmiş ve Arapçayı mükemmel bir şekilde öğrenmiş olan pek çok Yunanlı felsefecinin huzuruna getirilmesini emretmiş ve onlara, Yunanca ve Kıptice ile yazılmış bulunan Simya ile ilgili kitapları Arapçaya nakletmelerini emir buyurmuştu. İşte bu çeviriler İslam’da, bir dilden başka bir dile yapılan ilk çevirilerdir(el-Nedim, 2017;ss.618-619).

İbn Nedim’in aktardığına göre, Halid b. Yezid’in ilme olan sevdasında, halifelik umudunun kalmaması da etkili olmuştur. Halife olamayan Halid, tüm enerjisini başta simya olmak üzere pozitif bilimlere ve tercümelere aktarmıştır(el-Nedim, 2017;s.888). Emeviler döneminde tercüme yapan en önemli isim İbn el-Mukaffa olmuştur. Aslen İranlı olan Mukaffa, Arapça ve Farsçaya son derece hakim olmasıyla hem Emeviler döneminde hem de Abbasilerin ilk dönemlerinde çok sayıda tercüme yapmıştır.(Şeşen, 1979;s.9) Mukaffa’nın Farsçadan, “Hüdayinâme”, “Ainame”, “Kelile ve Dimne”, et-Tac fi Sireti Enürşivan”, “el-Edebü’l Kebir” gibi eserlerin tercümesini yaptığı İbn Nedim tarafından aktarılmaktadır(el-Nedim, 2017;ss.307-308).

Emeviler dönemi tercüme faaliyetlerinde yukarıda zikredilen eserlerin haricinde özellikle tıp alanında Yunancadan ve kısmen Farsçadan eserlerin çevrildiği görülmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde Emeviler döneminde Halid. b. Yezid’in yaptırdığı bilimsel eser tercüme hâricinde tutulursa, çoğunluk yönetsel ihtiyaçlardan doğan pratik kaygılarla yaptırılan çevirilerin varlığını görmüş oluruz. Gutas’ın vurguladığı gibi bu dönem yapılan çevirilerde Farsça ve Pehlevicenin ön planda olmasının sebebi ideolojik kaygılardan dolayı olmuştur. Toplum nüfusunun ve Farsça konuşan Müslüman sayısının artmasından dolayı Farsça ve Pehlevice tercümelere ihtiyaç duyulmuştur(Gutas, 2015;ss.36-37).

İslam düşüncesinde çeviri faaliyetlerinin en yoğun yaşandığı dönem şüphesiz Abbasiler devridir. Emevi halifeliğinin uyguladığı politikalar, kabilecilik [siyaseti] gütmeleri gibi sebeplerden ötürü ortaya çıkan halkın hoşnutsuzluğu beraberinde bir iktidar değişimini kaçınılmaz kılmıştır. Emeviler döneminde Müslümanlar arasında yaşanan siyasi sorunlar, Peygamber’in torununun şehit edilmesi gibi sıkıntılar, Müslümanlar arasında Emevilere karşı bir kinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Tüm bu olumsuz durumların neticesinde Hz. Peygamber’in amcası Abbas’ın soyundan gelen Müslümanların başkaldırısı sonucu iktidar ve halifelik Emevilerden Abbasilere geçmiştir. Devrim niteliğindeki bu değişimin başını İranlı Ebu Müslim çekmiş ve ihtilalde İran asıllı Müslümanların etkisi büyük olmuştur. Ebu Müslim’in etrafında topladığı Müslümanlarla Küfe’de birleşen Ebu Abbas, miladi 749 yılında kendisini İslam halifesi ilan etmiş ve “Es-Saffah” unvanını almıştır(Clout, 2007;s.7). Abbasi devrimi, Lewis’in de vurguladığı gibi aslında Suriye yönetimine karşı yapılmış bir darbedir. Bu mücadelenin sonunda her ne kadar Mekkeli bir Arap başa geçmiş olsa da İranlıların hem devrimde hem de kurulan yeni yönetimde etkileri oldukça fazladır(Lewis, 2016;s.97). Abbasi halifelerin birçoğunun Pers kökenli annelerden doğmuş olması ve yönetim kadrosunun büyük bölümünün de Perslerden oluşması bunu destekler niteliktedir(Türker, 2012; sf.203). İbn Haldun’un aktardığına göre özellikle Bermeki ailesi bu hususta ün salmıştır. Abbasi devletinde üst düzey bürokrasiye ait yirmi beş kadronun tamamı bu

aileye mensup Pers kökenli Müslümanlardan doldurulmuş ve onlar başkalarını bu mevkilerden uzak tutmaya çalışmışlardır(İbn Haldun, 1997; ss.33-34).

Abbasi hanedanlığının iktidarı ele alma noktasında çok yardım gördüğü Perslerin halifelik üzerindeki etkisi uzun sürmemiştir. İmparatorluk içerisinde etkisini hızla artıran Perslerin, bağımsız bir kanat gibi hareket etmeye başlaması Abbasiler arasında Perslere karşı gösterilen hoşgörünün tersine dönmesine yol açmıştır. Perslere karşı takınılan bu tavır kendisini bilimsel faaliyetler alanında da hissettirmiş ve Helenleştirilmiş Hıristiyan ve Yahudi etkisi Arap literatürü üzerindeki eski etkisini tekrar göstermeye başlamıştır(Türker, 2012;s.203).

Abbasi hanedanlığı döneminde kurulan Beytü'l Hikme'nin İslam düşüncesi açısından etkisi önemlidir. Abbasilerin halifeliği ele geçirmeleriyle birlikte başkenti taşıdıkları Bağdat'da kurulan Beytü'l Hikme, tercüme faaliyetlerinin en hızlı dönemlerinin yaşanmasını sağlamıştır. Gutas'a göre Abbasi devrimi başarılı olmamış ve başkent Bağdat'a taşınmamış olsaydı, Şam'da Yunanca-Arapça tercüme hareketi diye bir durum olmayacaktı(Gutas, 2015;s.30). Bu açıdan değerlendirildiğinde özellikle antik Yunan felsefesinin İslam düşüncesine aktarılmasında Beytü'l Hikme'nin yeri önemlidir.

Abbasi hanedanlığının ilk dönemlerinden itibaren İslam dünyası ilim, kültür ve sanat alanında hareketli bir dönem yaşamıştır. Yüzyıllardır Ortadoğu'da yaşayan kadim doğu kültürü ve İskender'in Asya seferiyle birlikte oluşan Helen kültürden etkilenen bölge, İslam fetihleriyle ve özellikle Abbasilerin yönetimi ele almalarıyla birlikte içerisindeki enerjiyi adeta dışa vurmaya başlamıştır. Abbasiler döneminde yapılan çeviriler de Felsefe ve pozitif bilimler alanında Yunancadan beslenirken edebiyat alanında Farsça ve doğu kültürünün izlerini taşımaktadır. Goldziher, yapılan tercümelerin sebebinin Arap literatürünü geliştirmek gibi bir amaçla yapıldığını aktarmaktadır(Goldziher, 2016;s.133). Tercüme hareketlerinin sebebinin yalnızca ilmi ilgi ve literatürü geliştirme isteğine indirgemek bizi sığılğa düşürebilir. Olaya bu açıdan bakarsak, tercümelelerde seçici davranıldığı gerçeğini de göz ardı etmememiz gerekir. Örneğin, yapılan çevirilerde Yunan şiirinden ya da tiyatrosundan örneklere neredeyse hiç rastlanmamaktadır.

Abbasiler döneminde çeviri faaliyetleri Beytü'l Hikme'nin kuruluşundan önce başlamıştır. Özellikle Halife Mansur'un döneminde çeviri faaliyetlerine önem verilmiş ve birçok çeviri yaptırılmıştır. Mansur döneminde yapılan çevirilerin daha ziyade Farsça ve Hintçe gibi doğu kültüründen yapılan çeviriler olduğu görülmektedir. Çevirilerde Farsçanın ön planda olmasının iki farklı nedeni olduğu söylenilebilir. Abbasilerin iktidarı ele geçirmesinde siyasi olarak önemli rol oynayan İranlıları hoşnut etmek ve tekrar canlandırılmak istenen Sasani-Pers ideolojisinden kaynaklanacak bir isyanın önüne geçme fikri, tercümelelerdeki yönelimi etkileyen sebeplerden olmuştur(Gutas, 2015;ss.54-57). Mansur döneminde özellikle tıp alanında yapılan tercümele ön planda olmuştur. Bu çevirilerin büyük kısmını halifenin de hekimi olan ve Cundişapur akademisinden yetişen Curcis b. Cebrail Buhtişu yapmıştır(Demirci, 2016;s.56).

Mansur döneminde tercümele sadece tıp alanıyla sınırlı kalmamıştır. İlme önem veren halife Mansur, değişik coğrafyalardan matematik, astronomi, tıp gibi alanlarda ün yapmış önemli bilginleri Bağdat'a davet ederek, Yunanca, Hintçe ve Farsça yazılmış birçok eserin tercümesini yaptırmıştır. Özellikle Bizans imparatoruna elçiler gönderen Mansur, matematik ve mantıkla ilgili eserlerin gönderilmesini istemiştir(Demirci, 2016;s.56).

Tercüme faaliyetlerinin en yoğun yaşandığı dönem Beytü'l Hikme'nin de kurulduğu Me'mün dönemidir. Halife Me'mün'ün hilafeti ile birlikte Abbasiler eski Sasani ideolojisine sırt çevirmeye başlamışlardır. Geçen zaman içerisinde İslam İranlılar arasında yayılmış, halifeliğin sınırları genişlemiş ve buna bağlı olarak yönetimin Merv şehrinde bulunan seçkin İranlılara ihtiyacı kalmamıştır. Saydığımız bu nedenlerden ötürü Me'mün'ün yalnızca İranlı Müslümanlara karşı tolerans göstermesi işlevsellik açısından gereksiz olmuştur(Gutas, 2015;s.82).

Kendinden önceki halifelerden farklı bir zihin yapısıyla yetişen Me'mün'ün, yetiştiği Mutezile çevrenin de etkisiyle akla ve felsefeye meraklı bir yapısı vardır(Demirci, 2016;s.63). Halife el-Me'mün'ün felsefeye olan ilişkisinin en somut örneği, onun Aristoteles rüyasıdır. Nedim, "Fihrist"inde Me'mün'ün gördüğü Aristoteles rüyasından bahseder ve bunu bir ülkede felsefe ve diğer ilimlere olan yönelimin sebepleri arasında gösterir(el-Nedim, 2017;ss.620-621). İbn Nedim'in aktardığı bu rüyanın doğru mu yoksa uydurma mı olduğu konusu farklı düşünürler tarafından tartışılır olmakla beraber, verdiği mesaj gayet açıktır: Bundan sonra eksen Perslerden Bizans'a doğru kaymıştır. Yunanca eserlerin çevirisine ağırlık veren Me'mün'ün bu görüşünü destekleyen bir başka örnek, onun Bizans İmparatorundan ülkesinde bulunan kitapları göndermesini istemesidir. İbn Nedim'in aktardığına göre Me'mün ile Rum kralı arasında geçen yazışmalarda, önceleri bu fikre sıcak bakmayan kralın sonradan ikna olduğunu bildirmektedir. Me'mün bu iş için, el-Haccac b. Matar, İbnu'l Bitrik, Beyt'l Hikme sorumlusu Selm ve diğer bazı kimseleri görevlendirmiş ve onlar da seçtikleri kitapları alıp getirmişlerdir(el-Nedim, 2017;s.621).

Me'mün döneminde özellikle miladi 830 yılında Beytül Hikme'nin kurulmasıyla birlikte, çoğunluğu Hıristiyan ve Süryani çevirmenler vasıtasıyla tıp alanında 149, felsefe alanında 114 ve matematik alanında 123 eserin tercümesi yapılmıştır(Suçin, 2012;s.48). Yunancadan özellikle Platon, Aristoteles, Hipokrat, Öklid, Arşimet, Calinus gibi önemli düşünürlerin eserleri çevrilmiştir. Çevirilerin sayısının çok olması hasebiyle burada hepsini zikredemsek de önemli olanların isimlerine değinilmeye çalışılacaktır. Platon'un "Devlet", "Timaios", "Kriton" ve "Yasalar" adlı eserleri çoğunlukla Huneyn b. İshak ve ekibi tarafından tercüme edilmiştir. Aristoteles'in "Kategoriler", "Analitikler", "Sofistika", "Retorik", "Fizik", "Etik" gibi eserleri başta olmak üzere mantık ve felsefeye dair eserleri birçoğu Beytül Hikme'de görevli mütercimler tarafından çevrilmiştir(Demirci, 2016;ss.128-132).

Beytül Hikme'de Batlamyus ve Hipokrat'ın eserlerinin tercümeleri de oldukça rağbet görmüştür. Batlamyus'un "Almagest"i Yunancadan Selm, Ebu Hasan, Haccac b. Matar, Sabit ve Huneyn b. İshak'tan oluşan kalabalık bir grup tarafından tercüme edilmiştir. Bu eserin dışında Batlamyus'un 14 eseri daha Beytül Hikme mütercimleri tarafından Arapçaya çevrilmiştir(Demirci, 2016;ss.136-138). Huneyn b. İshak'ın başı çektiği mütercimler tarafından Hipokrat'ın tıp hakkında yazdığı 5 eseri Yunanca ve Süryaniceden Arapçaya aktarılmıştır(Demirci, 2016;s.139).

Yunancadan felsefe, mantık, astronomi, tıp ve matematik alanında yapılan çevirilere karşın Farsçadan çoğunlukla edebiyat, ahlak ve siyasete dair eserler çevrilmiştir. Farsçadan tercüme yapan İbn Mukaffa, Nevbaht ailesi, et-Temimi, el-Hasan b. Sehl, el-Belazuri, Cebele b. Salim, İshak b. Yezid, Muhammed b. el-Cehm el Bermeki, Hişam b. el-Kasım, Musa b. İsa el-Kısrevi, Daduveyh b. Şahuveyh el-Asbehani, Muhamed b. Behram b. Mihyar el-Asbehani, Behram b. Merdan şah, Umar b. Ferruhan gibi isimleri İbn Nedim'in "Fihrist"inden öğrenmekteyiz(el-Nedim, ss.626-628).

Mansur döneminde başlayan ve Beytül Hikme ile en üst düzeye çıkan çeviri faaliyetleri başta kısa bir dönem Farsça ve Hintçe gibi doğu kültürlerinin kaynaklık ettiği bir eğilim gösterse de, daha sonraki dönemlerde özellikle Yunan bilim ve felsefesinin aktarımı şeklinde devam etmiştir. Bunun en büyük nedeninin aynı dönemde değişen siyasi eksen kayması olarak gösterilmektedir. Halifeliğin Abbasilere geçmesinde önemli bir yere sahip olan İran Müslümanlarının etkisiyle ilk dönemlerde İran ve Hint bölgesiyle her anlamda ilişkiler daha sıcak tutulmuştur. Daha sonra büyüyen İmparatorluk, kendisini daha kapsayıcı bir güç olarak görmüş ve Pers-Sasani ideolojisine olan bağlılığı da azalmıştır. Sasani ideolojisinin gözden düşmesi kendisini ilim ve çeviri faaliyetlerinde de açık şekilde göstermiştir.

Abbasilerin başa geçmesiyle bir ilim ve tercüme merkezi haline gelen Bağdat'da Beytül Hikme'nin yanı sıra farklı kütüphaneler, rasathaneler ve özel ilim ve bilim meclisleri uzun yıllar varlığını sürdürmüştür. Yapılan çeviriler, yüzyıllar boyunca İslam düşüncesinin yanı sıra Batı

düşüncesinin de renklenmesine ve ilerlemesine yardımcı olmuştur. 1258 yılında Hülagü komutasındaki Moğolların Bağdat'ı ele geçirip Halifelige son vermesine kadar Bağdat ilim alanındaki tüm ihtişamını korumuştur(Vural, 2016;s.189).

5. Sonuç

Tarihin büyük medeniyetlerine ev sahipliği yapan Ortadoğu, özellikle Pers-Yunan mücadeleleri sonucunda sık sık siyasi ve kültürel olarak el değiştirmiştir. Milattan önce başlayan çekişmeler Büyük İskender'in doğu seferiyle birlikte farklı bir anlam kazanmıştır. İskender'in seferleri sırasında beraberinde taşıdığı Yunan kültürü, Ortadoğu'nun büyük bölümünü etkisi altına almış ve yüzyıllarca sürecek olan Helenizm dalgasını başlatmıştır. Bölgede daha önce bulunan medeniyetlerin aksine Helenizm, dil, din, felsefe, bilim ve kültür alanında yerli dinamikler üzerinde oldukça kuvvetli bir etki bırakmıştır. Ele geçirdiği topraklarda ilk olarak yerel kültüre özgü hareket eden İskender, bir ara kendisini dini anlamda tanrılaştırma düşüncesine girişmişse de Yunanlılar ve Makedonyalıların alaya alınmasından dolayı bu düşüncesinden vazgeçmiştir(Kaya, 2000; s.556). Etkisi uzun yıllar süren Helenizm ve Yunan kültürü, Roma İmparatorluğunun Hıristiyanlığı kabulüyle birlikte Ortadoğu halkları üzerinde Hıristiyanlaştırılmış bir felsefenin de oluşmasına sebep olmuştur. Özellikle Miladi II. Yüzyıldan itibaren Hıristiyanlığın kabul edilmesiyle, daha sonraları İslam düşüncesini etkileyecek olan ilim merkezlerinde oluşan ilmi atmosfer bir tür "kilise edebiyatı" olarak adlandırılmaktadır(Ekinci, 2006; s.200).

Miladi VII. Yüzyılda ortaya çıkan İslam dini, tarihin iki büyük süper gücü arasında doğması hasebiyle bu medeniyetlerle siyasi ve kültürel anlamda etkileşim içerisinde olmuştur. Bizans ile dini köken itibarıyla kurduğu doğal ünsiyet sebebiyle İslam dini ve buna bağlı olarak siyaset ve İslam düşüncesi, antik Yunan bilgeliğini tercüme yoluyla tevarüs etmiştir. İslam düşüncesinin oluşumunda antik Yunan düşüncesinin etkisini yadsımamakla birlikte iki düşünce sisteminin birbirinin aynısı olduğu yaklaşımının doğru olmadığını düşünüyoruz. Teolojik prensipleri doğrultusunda farklı bir bakış açısıyla ele aldıkları yeni düşünceleri özgün biçimde şekillendiren İslam düşünürleri, kendi dönemlerinde bıraktıkları etkinin yanı sıra, Batı Rönesans'ına [ve hatta günümüze] kadar birçok düşünür üzerinde etkilerini göstermişlerdir.

KAYNAKÇA

- Abat, R. (2009). “İslam Düşüncesi Ve Medeniyetinin Gelişiminde Tercüme Hareketleri Ve Nusaybin Medresesinin Etkisi”. (Ed.) Taş, K.Z., Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyum Bildirileri, Sf.205, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım.
- Avcı, C. (2015). İslam-Bizans İlişkileri, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bayraktar, M. (2009). İslam Felsefesine Giriş, Ankara, Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Chamoux, F. (2002). Hellenistic Civilization, Cornwall, Blackwell Publishing.
- Clot, A. (2007). Harun Reşid Ve Abbasiler Dönemi, (Çev.) Demirtaş, N., İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Cöğce, S. (2009). “İslam Hakimiyeti Dönemine Kadar Ana Hatlarıyla Nusaybin Ve Çevresi”. (Ed.) Taş, K.Z., Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyum Bildirileri, Sf.93, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım.
- Demirci, M. (2016). Beytü'l Hikme, İstanbul, İnsan Yayınları.
- Doru, N. (2017). “Süryaniler Ve Felsefe”. (Ed.) Çetinkaya, B.A., Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni, C.I, Sf.869, İstanbul, İnsan Yayınları.
- Droysen, G.J. (2007). Büyük İskender Tarihi, (Çev.) Baykal, B.S., İstanbul, Dharma Yayınları.
- Ekinci, A. (2006). Ortaçağ'da Urfa Efsane, Tarih, İnanç, İlim Ve Felsefe Kenti, Ankara, Gazi Kitabevi.
- Goldziher, I. (2016). Klasik Arap Literatürü, (Çev.) Yüksel, A.-Er, R., İstanbul, Vadi Yayınları.
- Gutas, D. (2015). Yunanca Düşünce Arapça Kültür, (Çev.) Şimşek, L., İstanbul, Kitap Yayınevi.
- Herodotos. (2014). Herodot Pers-Yunan Savaşları, (Haz.) Gezik, H., İstanbul, Parola Yayınları.
- Herodotos. (2019). Tarih, (Çev.) Ökmen, M., İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Hodgson, M.G.S. (1995). İslam'ın Serüveni, (Çev.) Karabaşoğlu, M., İstanbul, İz Yayıncılık.
- İbn Haldun. (1997). Mukaddime, C.I., (Çev.) Ugan, Z.K., İstanbul, Milli Eğitim Basımevi.
- Keklik, N. (1969). İslam Mantık Tarihi Ve Farabi Mantığı, C.I, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Kaya, M. (2000). “İskender” , Tdv İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kur'an., (Sad.) Yılmaz, S., İstanbul, Ayfa Basımevi.
- Kurtoğlu, Z. (2000). Plotinos'un Aşk Kuramı, Bursa, Asa Kitabevi.
- Lewis, B. (2016). Ortadoğu İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi, (Çev.) Kölay, S., Ankara, Arkadaş Yayınları.
- Mansel, A.M. (2014). Ege Ve Yunan Tarihi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Memiş, E. (2001). Eski Çağ Tarihinde Doğu-Batı Mücadelesi, Konya, Çizgi Kitabevi.
- Nasr, S.H.-Leaman, O. (2011). İslam Felsefesi Tarihi, C.I, (Çev.) Öçal, Ş.-Başoğlu, T., İstanbul, Açılım Kitap Yayınları.
- Nedim, M.İ. (2017). El-Fihrist, (Ed.) Yolcu, M., İstanbul, Ravza Yayıncılık.
- O'leary, D.L. (2003). İslam Düşüncesi Ve Tarihteki Yeri, (Çev.) Kutluay, Y.-Yurdaydın, H., İstanbul, Pınar Yayınları.

- Ponting, C. (2017). Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi, (Çev.) Özbilen, E.B., İstanbul, Alfa Basımevi.
- Refik, A. (1931). Büyük İskender, İstanbul, Kanaat Kütüphanesi.
- Söylemez, M.M. (2017). Bilimin Yitik Şehri Cundişapur, Ankara, Ankara Okulu Yayınları.
- Suçin, M.H. (2012). Dünden Bugüne Arapça Çevirinin Serüveni, Ankara, Kurgan Edebiyat Yayınları.
- Şeşen, R. (1979). "İslam Dünyasındaki İlk Tercüme Faaliyetlerine Umumi Bir Bakış (Başlangıç-M. X. Asırlar)". İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, C.7, Sf.3.
- Taberi, M. (2007). Tarih-İ Taberi, C.I, (Çev.) Gürtunca, F., İstanbul, Sağlam Yayınevi.
- Tanilli, S. (2015). Yüzyılların Gerçeği Ve Mirası, C.I, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Turan, Ö. (2002). Tarihin Başladığı Nokta Ortadoğu, İstanbul, Step Ajans.
- Türker, S. (2003). "İslam Düşüncesinin Gelişiminde Tercüme Faaliyetlerinin Rolü". Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi, S.3, Sf.223.
- Türker, S. (2012). "İslam Siyasetinde Ana Etken Olarak Roma Eğilimi". Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi, S.21, Sf.195.
- Ülken, H.Z. (1997). Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü, İstanbul, Ülken Yayınları.
- Vural, M. (2016). İslam Felsefesi Tarihi, Ankara, Elis Yayınları.

MALEZYA’NIN GÜNEY ÇİN DENİZİ STRATEJİSİ VE MAHATHİR DOKTRİNİ*

Muharrem Gürkaynak¹

Diren Doğan²

Öz

Bu çalışma, dünya üzerindeki sıcak çatışma alanlarından biri olan Güney Çin Denizi’ne odaklanmakta ve Malezya tarafından bu bölgedeki ihtilafların barışçıl yoldan çözümüne yönelik oluşturulan Mahathir Doktrini’ni incelemektedir. Bu amaçla genelden özele doğru bir seyir izlenen çalışmada öncelikle Güney Çin Denizi olarak nitelenen coğrafi bölge tanımlanmış, ardından bölgedeki ihtilafın nedenlerine ve taraflarına değinilmiş ve son olarak Mahathir Doktrini ’nin kapsamı açıklanmıştır. Bölgedeki çatışma potansiyellerine getirilen önleyici bir çözüm olan bu doktrinin güncel gelişmeler ışığındaki muhtemel gelişimi sonuç kısmında ele alınmış, Malezya’nın bu doğrultudaki destekleyici politikalarına yine aynı kısımda yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Asya-Pasifik Bölgesi, Güney Çin Denizi, Malezya Devleti, Mahathir Doktrini

MALAYSIA’S SOUTH CHINA SEA STRATEGY AND MAHATHIR DOCTRINE

Abstract

This study focuses on the South China Sea which is one of the hottest areas of conflict in the world, and examines the Mahathir doctrine created by Malaysia for the peaceful resolution of conflicts in this region. For this purpose, from general to special method was followed in this study. First The South China Sea region was identified, and then the causes and sides of the conflict in the region were addressed. Finally, the scope of the Mahathir doctrine was explained. The likely development of this doctrine, which is a preventive solution to the potential of conflict in the region, in the light of current developments, is discussed in the conclusion section. The supporting policies of Malaysia in this direction are also included in the same section.

Keywords: Asia-Pacific Region, South China Sea, Malaysia, Mahathir Doctrine

Jel Codes: F5, F51

* Bu çalışma Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü’nün 10245998 referans numaralı “Bölgesel İhtilaflar Bağlamında Güney Çin Denizi ve Çin Halk Cumhuriyeti’nin Bölge Politikaları” başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

¹ Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, muharremgurkaynak@sdu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-5371-0474>

² Süleyman Demirel Üniversitesi, Avrupa Birliği Çalışmaları ABD, dirensahinn@gmail.com <https://orcid.org/0000-0002-6021-2828>

Giriş

İçinde bulunduğumuz uluslararası sistem, bünyesinde farklı çatışma potansiyellerini barındıran, uzaması halinde uluslararası barış ve güvenliği tehdit eden ihtilafları barındırmaktadır. Domino etkisiyle birbirini etkileyebilecek süreçlerin merkezlerinde gerçekleşen mikro değişimler, sistemdeki ihtilafların hangi yöne evrileceği noktasında etkin bir rol üstlenmektedir. Bunlardan birini oluşturan Güney Çin Denizi, içerisinde en az altı hak talebini barındıran ve çözümü noktasında bölgesel sınırının dışına taşan ihtilaflara sahiptir. Özellikle Çin'in baskınlığı ve ABD'nin müdahale potansiyeli gölgesinde sürdürülen bu ihtilaf, deniz üzerinde sınırları birbirine girmiş irili ufaklı sayısız yapıların; Çin, Tayvan, Vietnam, Filipinler, Malezya ve Bruney devletleri tarafından egemenliğinin talep edilmesi neticesiyle ortaya çıkmaktadır. İhtilaf yaşayan devletlerin, bölgedeki menfaatlerini koruma stratejileri bazı ülkeler tarafından yaşamsal çıkar olarak değerlendirilirken; özellikle askeri kapasite ve ekonomik gelişmişlik açısından sınırlı ve bağımlı konumda bulunan bazı ülkeler için ise bu stratejiler göz ardı edilebilme potansiyellerini üzerinde taşımaktadır.

İkinci sınıflandırmaya dahil edilen ülkelerden biri olan Malezya Devleti, gelişmekte olan bir ülke olarak Güney Çin Denizi meselesinde *ad hoc* diplomasiyi ve pragmatist faaliyetleri öngören soft bir politika izlemektedir. Bölgedeki pek çok ülkenin aksine Güney Çin Denizi ihtilafında Çin'e karşı net bir duruş sergilemekten imtina eden Malezya'nın, bu noktada Çin'in kanat çırpışlarının getirdiği ivmeyle kendi ekonomisini ilerletmeyi amaçladığı, diğer taraftan ABD ile geçmişten gelen uzun süreli ilişkileri dolayısıyla askerî açıdan da kendini ABD'nin rüzgarına bıraktığı gözlenmektedir. Bölgedeki bu tutumu dolayısıyla "sessiz iddiacı" olarak da adlandırılan Malezya'nın bölge stratejilerinde 2018 yılında iktidara gelen Mahathir Muhammed ile birlikte bir revizyon havası yaşanmıştır. On beş yıllık bir aranın ardından ikinci defa Başkanlık koltuğuna oturduğu Malezya'nın yeni stratejisini "Doğu'ya Bak" olarak belirten Mahathir, bu stratejiyle Çin'in kalkınma stratejisini takdir edip onun örnek alınması gerektiğini belirtirken; aynı zamanda Çin'in "Bir Kuşak Bir Yol" inisiyatifi ile Malezya'da yapılması konusunda uzlaşma sağlanan devasa projelerinin tekrardan gözden geçirileceğini vurgulayarak aslında Çin'e güven duymadığını ve ülkesinin Çin'in müşteri devleti olmadığını vurgulamaktan da çekinmemiştir. Güney Çin Denizi'nin çatışma potansiyelinden uzakta olması için savaş gemilerinden arındırılması gerektiğini çünkü savaş gemilerinin tabiatı gereği savaşın öncüsü olduğunu ve gerekli olan şeyin bölgeyi korsanlardan korumak için donatılmış küçük tekneler olduğunu belirtmektedir. Ayrıca diplomatik istişarelerin ülkelerin birbirlerini askerî açıdan donatması için değil, devletlerarasındaki ihtilafların çözülmesi için bir anahtar olduğunu vurgulamakta, bölgedeki ekonomik paylaşımında küçük ülkelerin de göz önünde tutulmasının gerekliliğini savunmaktadır. İşte Malezya'nın bu kaos karşıtı yeni stratejisi "Mahathir Doktrini" olarak anılmaktadır.

Bölgedeki diğer ülkelere de referans niteliğinde olan bu doktrin, özelde Güney Çin Denizi'nde genelde ise tüm dünyada ortaya çıkan uyuşmazlıkların barışçıl yollardan çözülmesinin ve ülkelerin farklı iş birlikleri kurarak kendilerini kalkındırmalarının gerekliliğini vurgulamaktadır. Bu doğrultuda çalışmada öncelikle Güney Çin Denizine ve bölgedeki ihtilafa sahip olan devletlere değinilecek, ardından Malezya'nın bölge diplomasisinin Mahathir Doktrinine doğru gelişimine yer verilip, bu doktrinın uygulamaya geçirildiği takdirde bölgede gerçekleşebilecek gelişmelere yönelik barışçıl bir öngöründe bulunulacaktır.

1. Güney Çin Denizi İhtilafı ve Taraf Olan Ülkeler

Dünyanın hemen hemen her bölgesinde egemenliği ihtilafli durumda olan toprak parçalarına rastlanması mümkündür. Türkiye ile Yunanistan arasında bulunan Kardak Kayalıkları; İngiltere ile Arjantin arasındaki Falkland Adaları, Çin ile Japonya arasında yaşanan Senkaku ve Diaouyu Adaları uyuşmazlıkları bu yargıya verilebilecek örnekler arasındadır (Tüysüzoğlu, 2011:20-21). Bahsedilen örnekler içerisinde Güney Çin Denizi'nin farklı bir özelliği bulunmaktadır. Dünya üzerinde örneklerinin de verildiği bu ihtilafli oluşumların neredeyse tamamı yalnızca iki devlet

arasında var olmakta ve çözümlenmeye çalışılmaktadır. Bu ihtilafların hiçbiri en az altı hak talebini içeren Güney Çin Denizi ihtilafı kadar fazla aktörlü ve dolayısıyla karmaşık değildir (Storey ve Fellow, 2014:10). Bu doğrultuda Polling Güney Çin Denizi'ni tanımlarken, "Dünya'nın en çekişmeli ve muhtemelen en karmaşık egemenlik ihtilaflarının bulunduğu bölge" ifadelerini kullanmaktadır (Polling, 2013:1-2).

Yarı kapalı bir deniz olan Güney Çin Denizine coğrafi açıdan bakıldığı zaman kuzeyde Tayvan Boğazından, Güneyde Malakka ve Singapur Boğazına kadar uzanan ve Çin, Tayvan, Filipinler, Malezya, Brunei, Endonezya ve Vietnam ülkeleri tarafından çevrelenen 3,5 milyon karelik alana sahip bir deniz ile karşılaşmaktadır. Sayıları yüzleri aşan ada, adacık, takımada, kayalık vb. deniz seviyesinin altında ya da üstünde görülebilen oluşumlara ev sahipliği yapan bu deniz, yüzeyinde yaklaşık on kilometrekarelik bir alanı kaplayan oluşumların %95'inin insan yaşamına uygun olmaması nedeniyle yerleşim alanı olarak kullanılamamaktadır (Ohnesorge, 2016:27). Bölgenin kuzeydoğu tarafındaki "Pratas Adaları", kuzeyindeki "Paracell Adaları", güney kısmında bulunan "Spratly Adaları", orta kısmına denk gelen Scarborough Shoal (sığılık) ve onun hemen yanında yer alan "Macclesfield Bank"³ ise bölgedeki ihtilaflara neden olan oluşumların başlıcalarıdır (Bader vd., 2014:4). Gerek bölgenin kıymetli özelliklerinden gerek ise Asya-Pasifik bölgesinin tarihsel deneyimlerinin karmaşıklığından ötürü Güney Çin Denizi olarak adlandırılan su kütleleri üzerinde anlaşmazlığı oluşturan aktörler sınıflandırılırken; Güney Çin Denizi'ne bitişik acil durum talep eden devletler ve Güney Çin Denizi'nin sularına bitişik olmayan "dış" devletler olarak kabaca iki ayrıma başvurulması doğru bulunmuştur (Ohnesorge, 2016:29). Bu ayrımın ilk kısmındaki bölgeye bitişik sınırı olan ülkeler arasından en az altı aktör birbiriyle örtüşen toprak iddialarına sahiptir (Peace Palace Library, 2018). Bu aktörler Çin Halk Cumhuriyeti, Çin Cumhuriyeti (Tayvan), Vietnam, Filipinler, Malezya ve Brunei ülkelerini kapsamaktadır (Consil on Foreign Relations, 2018). Bu aktörler kendi aralarında sınıflandırıldığı zaman; ASEAN üyesi olan Vietnam, Filipinler, Malezya, Brunei ülkeleri bir tarafa, diğer beş ülke tarafından egemen bir devlet olarak tanınmayan, iddialar açısından Çin ile benzer taleplere sahip olan Tayvan ile Çin Halk Cumhuriyeti ise diğer tarafa gruplandırılmak üzere iki temel başlığa ayrılabilir (Storey ve Fellow, 2014:10; Güney Çin Denizi Tabloları ve Haritaları, 2018; ASEAN Örgüt Künyesi, 2018).

2. Malezya Devleti'nin İddiaları

Bir önceki başlıkta yer alan gruplandırmanın ilk basamağında yer alan Malezya devleti, Güney Çin Denizi'ndeki toprak iddialarında diğer iddia sahibi ülkelere, özellikle de Filipinler ve Vietnam'a nazaran *ad hoc* diplomasiyi ve pragmatist öngörülerini içeren daha soft bir politika izlemektedir. Kendi kapasitesinin farkında olan bir ülke olarak Malezya, merkez ülke konumundaki Çin ile mücadele edebilecek pozisyonda değildir, ki zaten bunu deneme eğilimi de göstermemektedir (Sebastian, 2018:6). Ancak son yıllarda özellikle Çin ile Malezya arasında yaşanan bazı olumsuz gelişmeler Malezya'nın "sessiz diplomasi"sinden ağır ağır sıyrılmaya başladığının belirtilerini göstermektedir. Malezya'nın bölgeye yönelik uyguladığı politikalarının ana unsuru olan Güney Çin Denizi'ndeki iddialarına odaklanıldığı zaman, günümüzde Malezya⁴, bölgedeki beş yapıyı kontrolü altında tutmaktadır (Weatherbee, 2014:147). Bu yapılara yönelik iddialarının geneli Spratly Ada Grubu'nu kapsamakla birlikte, burada ikisi Vietnam ve biri Filipinler tarafından işgal edilmek üzere toplamda yedi özellik üzerinde egemenlik hakkı

³ Güney Çin Denizi'nin merkezinde tamamen batık bir resiftir.

⁴ Malezya coğrafi açıdan Güney Çin Denizi'nde birbirinden ayrı iki toprak kütleleri bulundurmaktadır. Bunlar "Yarımada veya Batı Malezya" ve "Doğu Malezya" olarak belirtilir. Aralarındaki mesafe, yalnızca ülkenin askeri ve sahil güvenlik varlıkları üzerinde değil, aynı zamanda Doğu ve Batı arasındaki mevcut kabotaj politikası nedeniyle ulusal pazarlara erişimde sıkıntı yaratmaktadır. Sular arasında sosyal entegrasyon ve ulus inşa etmek de Malezya için zorlu bir mücadeledir. Buna ek olarak, doğudaki iki büyük Malezya eyaleti olan Sabah ve Sarawak eyaletleri politik açıdan büyük önem taşımaktadır. Bu zorluklar, ülkenin Güney Çin Denizi'ne olan ilgisinin savunulması için temel olarak önemlidir ve resmi politikaya yansıtılır. Malezya'nın ulusal savunma politikası, Sabah ve Sarawak yarımadasının deniz yolları ve hava sahasında meydana gelebilecek herhangi bir tehdidin veya bozulmanın, bu toprakların bütünlüğünü zararlı bir şekilde etkileyebileceği konusuna hassasiyetle yaklaşmaktadır.

olduğunu savunmaktadır. Bu yapılara ek olarak kendi kıta sahanlığında bulunan iki yarı batık ve üç tamamen batık resif olduğunu iddia etmektedir (Roach, 2017:1). İddiaların Malezya tarafından ilan edilmesi, 21 Aralık 1979 yılında “Malezya'nın Suları ve Kıta Sahanlıkları Sınırları” adıyla yayınladığı bir haritaya dayanmaktadır (National Archives of Singapore, 2018). Haritanın oluşum süreci, Malezya'nın 31 Ağustos 1957 tarihinde bağımsız olmasıyla ve üç yıl sonra 21 Aralık 1960 tarihinde Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'ne taraf olması ile başlamıştır (Proclamation of independence of Malaysia , 2018; Chapter XXI-Law Of The Sea, 2018). 1964 yılında, 1958 tarihli BM Kıta Sahanlığı Sözleşmesi'ni onaylayan Malezya Devleti, 1966 yılında bu sözleşme doğrultusunda bir kıta sahanlığı yasası yayınlamış, 1969 yılında bu yasayı düzenlemiş ve ardından 1979 yılında Malezya'nın bölgesel iddialarının ilk ifadesi olan *Peta Baru* isimli haritayı gün yüzüne çıkarmıştır (International Boundary Study Series A: Limits in the Seas, 2018; Sallah vd., 2009:108). Ortaya atılan bu iddia, diğer devletleri değimi yerinde ise hazırlıksız yakalamıştır. Çünkü bölgedeki diğer devletlerin Güney Çin Denizi'ne yönelik ifade ettikleri egemenlik iddiaları karşısında Malezya'dan daha önce herhangi bir tepki ya da iddia sahibi devlet tutumunun bulunmayışı nedeniyle Malezya'ya yönelik bu tür beklentilerin de önünü kapatmıştır. Örneğin; 1975 yılındaki Çin'in sınırlarını Sarawak ve Sabah sahillerine uzatacağına dair söylemleri ve iddia ettiği Dokuz Çizgili Haritası Malezya tarafından ardi getirilmeyen cılız bir tepki ile karşılanmıştır. Aynı şekilde Malezya'nın egemenlik iddiasında bulunduğu olduğu Ambona Cay, 1975 yılında Güney Vietnam tarafından işgal edildiğinde Malezya'nın herhangi bir tepkisi görülmemiştir. Bir başka örnek olarak Filipinler'in “Kalayaan Adaları Grubu” (Freedomland) üzerindeki Filipin egemenliğini ilan eden 1955 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi imzalandığında yine Malezya tarafından herhangi bir tepki ile verilmemiştir (Lo, 1989:156). Ancak kabından taşma belirtisi göstermeye başlayan Malezya; 1979 yılında yayınladığı haritanın ardından bu sefer öncekiler kadar silik bir duruş göstermemiştir. Bu doğrultuda 1980 yılından itibaren Swallow Resifi başta olmak üzere çeşitli yapılarda anıtlar kurmuş ve askeri birlikler göndermeye başlamıştır (Nasir, 2017:10-15). Malezya'nın bu faaliyetlerine en net tepki Vietnam tarafından verilmiştir. 1982'den itibaren Peta Baru'yu kabul etmediğini belirten Vietnam 1982 yılında bu haritaya karşı bir protesto metni yayınlamış ve kendi karasularının yenilenmiş sınırını belirterek iddiasını Swallow Resifine kadar taşımıştır. Ardından Malezya, Vietnam'ın bu adımını reddettiğini belirten bir nota yollamıştır. 1983 yılında Vietnam'ın Malezya'ya cevabı karasularının sınırlarının hukuka uygun olduğu yönündeki ifadesi olmuştur (Sallah, 2009:113). Aynı yıl Malezya'nın hukuki meselelerden sorumlu Bakan Yardımcısının, Malezya'nın Amboyna Cay ve Swallow Resifi'ndeki haklarının basit bir coğrafya meselesi olduğunu belirten ifadesi ve Malezya Dışişleri Bakanlığı'nın Swallow Resifi'nin daima Malezya topraklarının bir parçası olduğunu iddia eden bir bildirisini, Malezya'nın iddialarının dayanağının hukuki gerekçeler mi yoksa tarihsel gerekçeler mi olduğu sorusunu gündeme getirmiştir (Lo, 1989:157). Hukuki çerçeveli iddiaların tarihsel iddialardan daha geçerli olduğunun bilincinde olan Malezya bölgedeki iddialarını daha çok hukuki iddialar temeline oturtmaya gayret etmiştir. Bu doğrultuda, 1988 yılında Malezya Dışişleri Bakan Yardımcısı Abdullah Che Wan, iddialarının yasal ve uluslararası hukuka uygun olduğunu vurgulayıp 1988 yılında Amboyna Cay üzerindeki egemenlik haklarında ısrar etmiştir (Sallah, 2009:113).

20. yüzyılın sonuna gelindiğinde, 1992 yılında Manila'da düzenlenen “ASEAN Bakanlar Toplantısı”nda çevre ülkeler Güney Çin Denizi'ndeki olumsuz gelişmelerin bölgedeki barış ve güvenliği direkt olarak etkilediğinin fikir birliğiyle, bölgedeki faaliyetlerini sınırlamayı ve bu konuda ilerleyen süreçte ortak bir deklarasyon yayınlamayı uygun görmüşlerdir (Association of Southeast Asian Nations, 2018). Ancak 1997-1998 yılları arasındaki Asya Krizi, Malezya'nın diğer ASEAN ülkeleriyle arasının açılmasına neden olmuştur ve Spratly Adaları meselesinde Malezya kendi stratejisini belirleme kararlılığına bürünmüştür (Tonnesson, 2002:590-591). Bu doğrultuda Spratly'deki Investigator Sığılığı ve Erica Resifi üzerinde; iskele, helikopter pisti ve radar anteni gibi çeşitli yapılar inşa etmeye faaliyetlerine girişen Malezya'nın bu davranışı çevre ülkelerin protestolarına neden olmuştur. Ayrıca bu durum, Malezya'nın Güney Çin Denizi'ndeki 1992 ASEAN Deklarasyonu'nu ihlal ettiğini belirten diplomatik bir protestonun Filipinler

tarafından yayınlamasına da yol açmıştır (Philippines Hands Protest Note to Malaysia, 2018). Protestonun ardından; ASEAN tarafından, Malezya'nın ASEAN dayanışması ve işbirliği ruhuyla, bölgesel barış ve istikrara yönelik hareketlerini yeniden gözden geçirmesi istenmiştir (Ganesan ve Amer, 2010, 244). Filipinler ve Malezya arasındaki, Malezya'nın tek taraflı işgalinin doğurduğu gerginlik sürecinin ardından Malezya 1999 yılından itibaren ilişkilerde düşük profilli bir seyir izlemiştir; bu doğrultuda bölgedeki herhangi bir özellik üzerinde işgal girişiminde bulunmamış ve böylece ASEAN içindeki huzursuzluğun yatışmasını sağlamıştır (Chung, 2009:99). Güney Çin Denizi'ndeki ülkelerin sükuneti, Manila'da hedeflenen deklarasyon beklentisinin; ortak çalışmalar ve fikir alışverişleri neticesinde "Güney Çin Denizi'nde Tarafların Davranışları Bildirisi (DOC)" şeklinde vücut bularak 4 Kasım 2002 tarihinde imzalanmasına vesile olmuştur (Centre For International Law, 2018). Bölgedeki ihtilafların barışçıl yollarla çözülmesi, BMDHS'nin uzlaşmazlıklarda çözüm mercii olarak kullanılması, diyalog ve istişareler yoluyla görüş alışverişlerinin yapılması gibi bölgedeki gerilimin oluşmasını engelleyen 10 maddeyi barındıran bu bildiri ASEAN ülkeleri ile Çin tarafından imzalanarak bölgedeki ihtilaflar üzerinde olumlu bir havanın yaşanmasını sağlamıştır (Thayer, 2015:2-3). DOC'un imzalanması bölgedeki iddialarını yüksek sesle dile getiren ülkelerin "bir müddet" geri plana çekilmelerini sağlarken; Malezya açısından kendi gibi iddialarını kısık sesle dile getiren, hatta bu konuda Malezya'dan daha geri planda kalan bir ülke olan Brunei'in Malezya ile kozlarını bu durgun ortamda paylaşmasına vesile olmuştur.⁵ 1994'den itibaren başlayan iki ülke arasındaki deniz sınırları sorunu 2003-2008 yılları arasında masaya yatırılarak, her iki ülkenin de hidrokarbon kaynaklarının araştırılması ve kullanılması yönünde işbirliğini yapmayı kabul etmesiyle yumuşamış ve kıta sahanlığı ile her iki ülkenin münhasır ekonomik bölgesi üzerindeki egemenlik hakları konusunda bir garanti anlaşmasına varılmasıyla sonuçlanmıştır (Minister Of Foreign Affairs, 2018).

Genel olarak 2002 yılında imzalanan DOC sonrası süreç (Brunei ile yaşananlar bir kenara bırakılırsa) Malezya açısından diplomasinin ve ekonomik iş birliğinin daha ön plana çıktığı, özellikle ABD ve Çin ile zengin bağlantıların kurulduğu bir dönemi yansıtmıştır. Malezya için verimli geçen bu süreç; ülkeye, bölgedeki iddialarına dair kararlı bir adımın kapısını aralayacak kuvveti vermiştir. Bu kuvvetle 6 Mayıs 2009 tarihinde Malezya Devleti, Vietnam Sosyalist Cumhuriyeti ile birlikte Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi (BMDHS)'nin 76. maddesinin 8. fıkrası uyarınca, Birleşmiş Milletler Kıta Sahanlığı Sınırları Komisyonu (BMKSK)'na Güney Çin Denizi'nin güney kısmına göre karasal deniz genişliğinin ölçüldüğü esas taban hatlarından 200 deniz milinin ötesini talep eden "genişletilmiş kıta sahanlıkları"⁶ ile ilgili başvuru yapmışlardır (United Nation Oceans & Law of the Sea, 2018). Malezya ve Vietnam'ın bu girişimine bölgedeki diğer ülkelerden tepki gecikmemiştir. Aynı zamanda bu ülkeler bir yandan tepkilerini ifade ederlerken (Çin hariç) diğer yandan kendi iddialarını Vietnam ve Malezya gibi BMDHS ile uyumlandırma çalışmalarını hızlandırmışlardır (Hayton, 2014:263). Bunun yanında çevre ülkelerden gelen tepkiler arasında BMKSK'da yapılan sunuma en net cevap Çin'den gelmiştir. Çin, bu sunumun ardından Malezya ve Vietnam'ın iddiaların dikkate alınmaması gerektiğini belirten, kendi iddialarının kapsamını vurgulayan bir notayı ve notanın ek kısmında da U Şekilli Harita olarak nitelendirilen haritayı 7 Mayıs 2009 tarihinde yayınlamıştır

⁵ "Kozlarını paylaşmak" deyimi kullanılmış olsa da Brunei ile Malezya arasındaki ilişkiler genellikle pozitif eksende ilerlemiştir. Hatta Malezya, geçmişte Louisa Reef'i de iddia etmiştir, ancak komşusunun gerekçesinin kendisiyle özdeş olduğu düşüncesiyle bu iddiayı sessizce reddetmiştir. Malezya'nın bu adımın diğer bir yönü de kendi iddialarını kapsayan bölgelerin Spratly Adalarının bir parçası olmadığını vurgulama stratejisidir. Louisa Reef'in Malezya'nın bu stratejisine ters düşecek derecede bilinen Spratly'e ait bir resif olduğu için de Malezya pek üstüne düşmemiştir.

⁶ BMDHS kapsamında, bir kıyı devleti karasularını 12 deniz mili, bitişik bölgesini 24 deniz mili, Münhasır Ekonomik Bölgesini 200 deniz mili ve kıta sahanlığını 200 deniz mili olarak belirleme hakkına sahiptir. 200 mil kıta sahanlığının ötesine uzanan kıtasal yapıya sahip olan bir kıyı devletine; BMDHS, kıyı devletinin kıta sahanlığının dış sınırlarını 350 deniz miline veya 2500 metreden 100 deniz miline kadar talep etmesine izin vermektedir. Uzatılmış kıta sahanlığı (ECS) denilen bu iddia, temel olarak teknik ve bilimsel verilerle birlikte, Birleşmiş Milletler altında oluşturulan bir birim olan Kıta Sahanlığı Sınırları Komisyonuna (CLCS) sunulmalıdır.)

(Çin'in 7 Mayıs 2009 tarihli notası, 2018). Bu sürecin ardından 20 Mayıs 2009 tarihinde Malezya, Çin'in notasına istinaden Vietnam ile yaptıkları ortak sunumun geçerliliğini koruduğunu ve bu sunumun diğer ülkelerin iddialarından bağımsız bir şekilde önyargısız olarak yapıldığını belirtmiş, aynı zamanda BMKSK'ya bu sunum yapılmadan önce Çin Halk Cumhuriyeti'nin bilgilendirildiğini ifade etmiştir (Malezya'nın 20 Mayıs 2009 tarihli bildirisi, 2018). Malezya'nın bu bildirisinin ardından bir sonraki Çin yanıtı, Filipinlerin 2011 yılında BMKSK'ya sunduğu bildiriye cevaben yazılmıştır (Filipinlerin 5 Nisan 2011 tarihli bildirisi, 2018; Çin'in 14 Nisan 2011 tarihli bildirisi, 2018). Malezya ise iddialarını yasal zemine oturttuğu 2009 yılından itibaren Spratly Adaları civarındaki beş yapıyı kontrolü altına almış ve özellikle Çin ile olan ilişkilerini, Güney Çin Denizi'ndeki sorunlarını gündeme getirilmeden sürdürmeye gayret göstermiştir (Stirring Up The South China Sea, 2012:38).

3. Mahathir Doktrini

Vietnam ve Filipinler'e nazaran neredeyse taban tabana zıt denilebilecek bir stratejiyi uygulamaya koyan Malezya'nın Güney Çin Denizi stratejisi incelendiği zaman Çin'in artan ekonomik kapasitesinin farkındalığıyla pragmatist bir politika izlediği görülmektedir (Finkbeiner, 2013:9). Bu politikanın en net kanıtı Malezya'nın 2009 yılındaki sunumundan bir ay sonra Malezya Başbakanı Najib Rezak'ın⁷ Çin ziyaretine çıkması ve burada iki ülkenin gelecekte işbirliğine yönelik on üç temel alanı içeren "Stratejik İşbirliği ve Ortak Eylem Planı"nın hazırlanmasıdır (Kuwait News Agency, 2018). Bu eylem planından kısa bir süre sonra; 22 Haziran 2009 tarihinde Başbakan Najib'in ülkenin dış politikasına yönelik üst düzey Bakanlarla yaptığı konferansın açılış konuşmasında yer alan: "ASEAN olmayan bir ülkeye ilk resmi ziyaretimi gerçekleştirdim, çünkü Çin'le ilişkimiz ulusal çıkarlarımız için esastır, aynı zamanda ülkelerimiz arasında öğrenilecek ve paylaşılacak birçok ortak ders bulunmaktadır." ifadeleri ile aynı konuşmada yer alan: "Fakat bizim en yakın geleneksel ortaklarımız olan Amerika Birleşik Devletleri, Avrupa, Japonya, Güney Kore, Avustralya ve ASEAN ile ilişkimizi azaltmak bizim için doğru bir adım olamaz... Enerji ve çevre konusunda; halkların hareketi konusunda; afet yardımı ve rahatlama konusunda; sınır ötesi suç ve terörizmle mücadelede; insan haklarının korunmasında ve diğer istikrarsızlık kaynaklarına karşı gelecek günlerde yapacağımız çok şeyler olacak." ifadeleri Malezya'nın dış politikasını özetleyen en net ifadelerdir (Malaysian Foreign Policy:Future Direction For 2009-2015, 2018).

Bu noktada Malezya bir bakıma ABD ile yıllardır sürdürdüğü diplomatik stratejisinin aynısını Çin ile de uygulamaya çalışmakta ve bu sayede hem siyasi hem ekonomik ve hem de askeri açıdan kendini beslemeye çalışmaktadır. Bu stratejide başarılı olduğu da aşikârdır zira, Malezya-Çin toplam ticaret hacmi 2008 yılında 130 milyar RM'den (Malezya Ringgiti), 2010'da 147 milyar RM'ye (Çin'in Malezya'nın en büyük ticaret ortağı olduğunda), 2012'de 181 milyar RM'ye çıkmıştır ve 2017'de bu rakam 230 milyar RM'ye ulaşmış, aynı zamanda aynı yıl Malezya son 13 yılın en büyük büyüme rakamına ulaşarak ekonomisinde iyi bir ivme yakalamıştır (Trade Map , 2018; The Official Portal of Malaysia External Trade Development Corporation, 2018). Ek olarak, Çin'in geçtiğimiz yıllarda gündeme getirdiği "bir kuşak bir yol" inisiyatifi de, Malezya'ya 10 milyar dolarlık "Malezya Geçidi" isimli devasa liman projesinin yatırımını getirmiştir.⁸

Bu gelişmelerin yanı sıra, Çin ile Malezya arasındaki ekonomi odaklı pragmatist politikanın dengeleyici kutbunu şüphesiz ABD oluşturmaktadır. Malezya, Çin 'in Güneydoğu Asya'daki giderek artan varlığını göz önüne alarak, Çin ile olan dengelerini sürdürmek için ABD ile kuvvetli askeri bağlara sahip olmayı önemsemektedir (Finkbeiner, 2013:25). Bu doğrultuda

⁷ Malezya'da; Çin ile yıldızları pek tutmayan Başbakan Mahathir'in 22 yıllık görev süresinin ardından, Başbakan Abdullah Badawi (2003-09) ve Najib Rezak (2009'dan beri) hükümetleri, Çin ile istikrarlı olarak olumlu bir ilişki süreci yaşamıştır.

⁸ Her ne kadar bu yatırım onaylanmış olsa da Malezya'nın Najib'den sonraki başbakanı olan Mahathir Muhammet, bu tür yatırımların Çin'in planlı bir borç tuzağı olabileceğinden şüphe duyduğu için, Çin'in Malezya'ya olan finansal akışını kesme niyetinde görünmektedir.

Malezya ABD'nin Obama dönemi stratejisi olan, Asya-Pasifikteki yeniden dengeleme stratejisini kullanarak yaptığı askeri işbirliklerini sürdürmeyi amaçlamaktadır (Montemalo, 2018:8-9). İki ülke arasındaki bu askeri iş birliğine 2012 tarihli "ABD-Malezya Ortaklığı" gösterilebilecek en net kanıtlardan biridir (U.S.-Malaysia Partnership, 2018). Malezya, bir bakıma heybesine Çin'in gelişen ekonomisini, ABD'nin askeri ve ekonomik desteğini ve ASEAN'ın bölgedeki sorunları çözmedeki yetkisini katarak, Güney Çin Denizi ihtilafına taraf olan devletlerden biri olarak varlığını sürdürmeye çalışmaktadır. Bu noktada Malezya'nın Vietnam ve Filipinler'den ayrılan bu yumuşak stratejisi yalnızca dış politikasında değil iç politikasında da kendini göstermektedir (Sebastian, 2018:3). Malezya dışındaki iddia sahibi devletlerin hemen hemen hepsi Güney Çin Denizi meselesini iç siyasetlerine yansıtarak milliyetçi unsurları tetiklemek yoluyla oy potansiyellerini artırma stratejisi yürütmektedir (Kaplan, 2014: %83). Ancak Malezya'nın bu noktada tam ters bir yol izleyerek Çin ile ilişkileri sarsabilecek kendi iç tepkisini engellemeyi amaçladığı ve ülke medyasında ihtilafa dair haberleri sınırlı tutup, meselelerin üst düzey bürokratlarla kapalı kapılar arkasında çözülmesini sağlayarak milliyetçi duyguları tetiklemekten kaçındığı görülebilmektedir. (Hiebert vd., 2015:22). Aynı zamanda Malezya hükümeti toplumda Çin'e yönelik yükselen aşırı milliyetçi hareketlerin olması durumunda bu durumun hükümet seçeneklerini azaltabileceğine ve hayati bir ilişkiye zarar verme riskine inandığı için sık sık Pekin'e rapor etmektedir (Parameswaran, 2016:6). Pekin ise Malezya'nın ikili ilişkilerine yönelik bu "sessiz diplomasi" yaklaşımından duyduğu memnuniyeti pek çok mecrada açıkça dile getirmektedir (The Institute for Maritime and Ocean Affairs, 2018).

Malezya'nın bölgeye yönelik söz edilen yumuşak yaklaşımının bir tercih mi yoksa bir zorunluluk mu olduğu sorusu içerisinde çelişkiler barındırabilecek bir sorudur. Çünkü Malezya'nın istese de iddialarını askeri yollardan savunma ihtimali görünüşe göre çok düşüktür. 2009 yılında BMKSK'ya sunduğu iddiasının ardından gerek askeri harcamaları incelendiğinde gerekse bu harcamaların ülkenin GSYİH'ndeki payına bakıldığında; Malezya'nın herhangi bir tehdit durumu için kendisini askeri olarak hazırlamadığı görülebilmektedir (The World Bank, 2018). Bu tabloya ek olarak Güney Çin Denizi ihtilafı diğer ülkelere nazaran Malezya için Çin ile karşı karşıya gelebilecek kadar hayati bir mesele olarak görülmemektedir. Bu açıdan bakıldığında Malezya'nın Endonezya ile Borneo'nun doğu yakası ya da Malakka Boğazı'nın henüz sınırlandırma yapılmamış kuzey bölümü ile ilgili uyuşmazlıkları halk nezdinde daha fazla endişe yaratmaktadır (Raine ve Le Mièrè, 2013:121).

Son dönemlerde ise, Malezya için bazı dengelerin değişmekte olduğu açıkça hissedilmektedir. Daha önce de vurgulandığı gibi; Malezya'nın Çin ile kurmuş olduğu kuvvetli ekonomik bağlar, bu ülkeyi Güney Çin Denizi'nde uzlaşmacı politikalar uygulamaya itmektir ya da itmekteydi. Yani bir bakıma Malezya Çin'in bölgedeki hemen hemen her davranışını iç politikaya yansıtmadan kendi üst tabakasında sessiz bir şekilde çözmeye, alttan almaya çalışmaktaydı. Çin'in bölgedeki yapay ada çalışmalarının, Malezyalı balıkçıların rahatsız edilmelerinin veya bölgedeki devriye faaliyetlerinin neticesinde Malezya'nın verdiği en net tepki bu gelişmelerden haberdar olduklarını belirten dikkatli bir bakış ya da nüktedan birkaç cümleden öteye geçmemekteydi (Noor ve Daniel, 2016:8). Bu pasif durumu açıklayan en net olayda; 2014 yılının Ocak ayında Çin Halk Kurtuluş Ordusu Donanması'nın deniz tatbikatları sırasında James Shoal'da devriye gezdiği ve burada yemin töreni düzenlediği Çinli haber siteleri tarafından basına duyurulmuştur (China Claims Its Vessels Patrolled James Shoal, 2018). Bu gelişmeyi Çin basınından öğrenen Malezyalı vatandaşların trajikliğinin yanı sıra, Malezya'nın durumu yatıştırmaya ve daha masum bir gelişme olduğunu vurgulamaya yönelik açıklamaları dikkat çekmiştir. Bu doğrultuda Malezya Kraliyet Donanma Komutanı Amiral Abdul Aziz Cafafar, söz konusu tatbikatın Malezya'nın MEB(Münhasır Ekonomik Bölge)'inin 1000 deniz mili uzağında Spratly adalarının kuzeybatı kısmında yürütüldüğünü ve James Shoal'a bir ilhakın söz konusu olmadığını belirtmiştir (China's envoy to Malaysia makes courtesy call on Defence Minister Hishammuddin, 2018). Aynı yıl yapılan APEC (Asya-Pasifik Ekonomik İşbirliği) toplantısında konuşan Çin Cumhurbaşkanı Xi Jinping, Malezya'nın bu gerginlikleri hafifleten sessiz

diplomasisini överek, bu ekseninde devam etmesi yönündeki beklentisini hissettirmiştir (Kuok, 2014:5). Ancak 2011 yılından itibaren ivmeli bir artışla Malezya tarafından katlanılamayacak hale gelen; Çin Donanmasının ve Çinli balıkçı teknelerinin Malezya'nın sularına girerek devriye gezmesi veya avlanması durumu, özellikle Malezya Parlamentosundaki tarafların da dikkatini çekmiştir; 2016 yılının ilk yarısında, Güney Çin Denizi anlaşmazlığı Nisan ayından Haziran ayına kadar her ay Meclis'te tartışılmak üzere gündeme getirilmiş ve Malezya parlamentosunda bu konuda sıkça yapılan araştırma önergelerinden birinin sonucunda çıkarılan raporda yalnızca 2013-2014 yılları arasında Çin Halk Kurtuluş Ordusu Donanması'na ve Çin Denizcilik Gözetimine (CMS) ait on altı varlığı içeren yedi saldırının tespit edildiğini belirtilmiştir (Noor, 2015:27; Hiebert vd., 2015:24). Bu durumla paralel olarak Malezya Denizcilik İcra Kurumu (MMEA) ve Kraliyet Malezya Donanması (RMN), 2014'ten 2015'e kadar, devriyelerin sıklığını yüzde 30 civarında arttırmış aynı zamanda denizcilik alanında ABD gibi ortaklarla sessizce artan istihbarat işbirliğini geliştirmiştir (Minister Shahidan Kassim, 2016:9; Parameswaran, 2016:8). Çin'in bu faaliyetleriyle birlikte büyüyen hayal kırıklığının en çarpıcı göstergelerinden biri, Dışişleri Bakanlığı'nın Çin'e yönelik ifadelerinde görülen belirgin değişiklik olmuştur. Normalde Hükümet tarafından James Shoal'ın çevresindeki sularda tekrarlanan saldırıları protesto etmek ve çözmek için neredeyse her hafta diplomatik notalar yayınlamıştır. Ancak 2015 yılının Mart'ında yayınlanan bir bildiri ile; Dışişleri Bakanlığı Malezya'ya ait sularda çok sayıda yabancı geminin varlığını kamuoyuna açıklamış⁹, Malezya ile Çin arasındaki yakın, geniş ve köklü dostluğun, egemenlik ve toprak bütünlüğüne karşılıklı saygıya bağlı olduğu fikrinin altını çizip iki ülke arasındaki sorunlara dostane bir çözüm bulunacağına olan inancını vurgulamıştır (Ministry of Foreign Affairs Malaysia, 2016). Aynı zamanda Malezya Güney Çin Denizi'ndeki gerginliklerin artmasıyla birlikte farklılıkları daraltmak ve zorlamalara karşı birleşik bir cephe oluşturmak için diğer ASEAN ülkeleriyle tek tek ve özel olarak, ASEAN'ın uluslararası hukuku ihlal eden herhangi bir fiile karşı bir sesle konuşması konusunda görüşmeler gerçekleştirmiştir (Parameswaran, 2016:7). Bu çabaların ve ASEAN'a iletilen çağrının ardından aynı yılın Ağustos ayında ASEAN Dışişleri Bakanları Güney Çin Denizi'ndeki gerginliği arttıran son gelişmeler hakkında “ciddi endişelerini” vurgulayan ortak bir bildiri yayınlamışlardır (Chairman's Statement of The 5th East Asia Summit Foreign Ministers, 2015:5). Bu tür diplomatik yanıtların yanında, 2016 yılının Mart ayında Çin tarafından yinelenen işgale yönelik adımların haberleri Malezya'daki bazı basılı ve çevrimiçi medya kuruluşlarında daha da yaygınlaştırılmıştır (Kepulauan Sparty berada berhampiran kawasan EEZ negara Asean, 2018). 12 Temmuz 2016 tarihindeki Filipinler ile Çin arasındaki tahkim kararının ardından Malezya Dışişleri Bakanlığı, kararı değerlendiren ve dikkatlice hazırlanmış bir basın açıklaması yayınlamış; açıklamada, bütünüyle ve etkili bir şekilde Davranış Kurallarının (DOC) uygulanmasının gerekliliği vurgulanarak, Çin'e "diplomatik ve hukuki süreçlere tam saygıyı" desteklemeye devam etmeye yönlendiren ASEAN açıklamaları hatırlatılmıştır (Malaysia Ministry of Foreign Affairs, 2016).

Bütün bu gelişmelere ek olarak 2018 yılının Mayıs ayında Malezya'da gerçekleşen iktidar değişikliği, Malezya'nın sessiz diplomasisinin ömrünün dolduğunun en ciddi işareti olmuştur. İktidara gelen Başbakan Mahathir Mohamad BBC'ye yaptığı 2 Ekim 2018 tarihli konuşmasında; Güney Çin Denizi'ndeki ülkelerin savaş gemilerini bölgeye kaydırmaları durumunda çatışmanın kaçınılmaz olduğunu belirtmiş ve aynı zamanda Çin'in bölgede seyr-ü sefer özgürlüğünü ve bölgenin barışını engellemediği sürece gemilerini istediği yere götürmekte özgür olduğunu belirtmiştir (South China Sea: Battleships May Lead To War, 2018). On beş yıllık bir aranın ardından ikinci defa Başkanlık koltuğuna oturduğu Malezya'nın yeni stratejisinin “Doğu'ya Bak” olduğunu belirten Mahathir, bu stratejiyle Çin'in kalkınma stratejisini takdir edip onun örnek alınması gerektiğini belirtirken; aynı zamanda Çin'in “Bir Kuşak Bir Yol” inisiyatifi ile

⁹ Dışişleri Bakanlığı'nın başı başına bu adımı dahi Malezya'nın Çin'e yönelik tavrındaki değişikliğin göstergesi sayılabilir; bilindiği üzere daha önceleri Çin'in bölgedeki herhangi zarar verici bir hareketi durumunda hükümet bunun bildiri ile vatandaşlara duyurulması bir yana dursun, haber kaynaklarında yayınlanmasını dahi engelleyen önlemler almaktaydı. O nedenle bu adım önemli bir adım konumundadır.

Malezya'da da yapılması konusunda uzlaşma sağlanan devasa projelerin tekrardan gözden geçirileceğini vurgulayarak da koşulsuz şartsız Çin'e güven duymadığını vurgulamaktan çekinmemiştir (Malaysia Looks to Chinese Leadership, But Not on South China Sea, 2018). Bölgedeki huzur ve istikrarın sağlanması açısından çarpıcı tespitlerde bulunan Mahathir, Güney Çin Denizi'nin çatışma bölgesinden uzakta olması ve savaş gemilerinden arındırılması gerektiğini çünkü savaş gemilerinin tabiatı gereği savaşın öncüsü olduğunu ve gerekli olan şeyin bölgeyi korsanlardan korumak için donatılmış küçük tekneler olduğunu belirtmiştir. Aynı zamanda diplomatik istişarelerin ülkelerin birbirlerini askeri açıdan donatması için değil, devletlerarasındaki ihtilafların çözülmesi için bir anahtar olduğunu vurgulamış, bölgedeki ekonomik pasta payında küçük ülkelerin de göz önünde tutulmasının gerekliliğini savunmuş ve bölgenin çatışma denizi olmanın ötesinde işbirliği ve bağlantılar kurma denizi olması gerektiğine vurgu yaparak kendi adıyla sembolleştirilen "Mahathir Doktrini"ne imza atmıştır (Kuik ve Liew, 2018). Malezya'nın dış politikası açısından da argümanlar barındıran bu doktrin, ilk olarak Malezya dış politikasının tarafsızlık esaslı olduğunu, herhangi bir işbirliği durumunda karşılıklı kazanç için aynı zamanda karşılıklı saygının da arandığını belirtmekte, gelişmiş komşuluk politikasının önemini ve anlamını vurgulamakta ve son olarak BM Güvenlik Konseyi kararları hakkında daha adaletli bir bakış açısının sağlanması için reformize edilmesinin gerekliliğini savunmaktadır (Malaysia - Prime Minister Addresses General Debate, 73rd Session, 2018). Mahathir'in doktrinini kuvvetlendirirken kullandığı ifadelerde ABD'nin hala küresel ölçekteki en güçlü ülke olmasına rağmen faaliyetleri öngörülemeyen Başkan Donald Trump nedeniyle güvenilirliğinin artan ivmeyle aşındığını ve bu nedenle Çin'in daha güçlü ve iddialı hale gelmeye başladığını belirtmiş, Çin'in bu durumu da Kemer ve Yol ekonomik projesiyle pekiştirdiğini açıklamıştır. Ek olarak ABD-Çin ilişkilerini çevreleyen belirsizliklerin etrafındaki Japonya, Hindistan ve Avustralya gibi bölgesel oyuncuların "Hint-Pasifik" stratejisindeki adımlarını kuvvetlendirmek mecburiyetinde kalırlarken, bu durumun Malezya gibi daha zayıf devletler için hem fırsatlar hem de zorluklar barındırdığını belirtmiştir (Abdülkadir, 2018). Kısaca Mahathir'in stratejik doktrinini, herhangi bir büyük bölgesel gücün kaprislerine ve diktalarına aşırı bağımlılıktan ve kırılganlıktan kaçınarak, Malezya'nın stratejik özerkliğini titizlikle koruyan "dinamik dengeleme" çerçevesinde bölgede ihtilafların diplomasi ve işbirliği yoluyla çözülmesini amaçlamakta bu sayede bölge ülkelerin ticari-ekonomik kapasitelerinin karşılıklı olarak arttırılmasını hedeflemektedir (Heydarian, 2018).

4. Sonuç

Çalışmada değinilmiş olan tarafların ifadeleri ve gelişmeler yanı sıra 2018 yılında iktidara gelen Mahathir Mohamad'ın lider kişiliği de göz önüne konulursa¹⁰; Malezya'nın bölgedeki pragmatizm kokan soft politikasının, ilerleyen yıllarda yine benzer özelliklere sahip ancak; ülke otonomisi ve karar alma mekanizması açısından daha serbest adımların atılabileceği politikalara evrileceğini belirtmek yerinde bir öngörü olacaktır. Malakka Boğazı gibi dünya ekonomisinin döndüğü stratejik noktalardan birinde konumlanmış gelişmekte olan bir ülke olarak Malezya'nın Çin ile karşı karşıya gelebilecek pozisyonlara girmesi ihtimali çok düşük görülürken, ABD ve Çin arasında yakaladığı ekonomik-politik-askeri öncelikli dengeleme stratejisini sürdürmek ve bunu yaparken kendi sesinin ve bölgesel çıkarlarının bastırılmasına imkan tanımamak, ek olarak da bölgesel iddiaları hukuki düzlemde sürdürmeye devam etmek Malezya için Güney Çin Denizi'nde uygulayacağı en doğru strateji gibi görünmektedir. Tarafsız bir dış politika çerçevesinde geliştirdiği doktriniyle görece zayıf bir ülke olması nedeniyle Çin politikalarından bağımsız politika sürdürmekten çekinen Malezya, aynı zamanda tamamen ABD liderliğindeki ekonomik ve güvenlik şemsiyesinin altına girmeyi de göze almaktan çekinmektedir. Bu noktada bölgede istikrarın hakim olmasını, bölgenin savaş gemilerinden arındırılarak ekonomik avantajının ön plana çıkarılmasını, Güney Çin Denizi'ndeki uyuşmazlıkların diplomatik

¹⁰ İniş- çıkışlı ifadeleriyle tanınan Mahathir, şimdiye dek ABD Başkanı Donald Trump'ın adımlarını "uluslararası kabadayılık" olarak adlandırmış ve aynı derecede Çin'e karşı şüpheyle yaklaşarak, Çin'in ülkeye yönelik tüm projelerini de mercek altına alınacağını vurgulamıştır.

kanallarla çözümlenmesini ön gören Mahathir Doktrininin, özellikle Asya-Pasifik ülkeleri arasında yüksek sesle yankılanmış olmasına rağmen; bilhassa ABD-Çin ticaret savaşları, ABD'nin Güney Çin Denizine taraf olan ülkelere sağladığı silah yardımları, Tayvan-Çin-ABD gerilimi, Çin'in Hong Kong huzursuzluğu ve bölgedeki tansiyonu yükselten diğer parametreler göz önüne konulduğunda uygulamaya geçilme ihtimalinin kısa ve orta vadede zayıf olduğu değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

- Association of Southeast Asian Nations, “Joint Communique 25th ASEAN Ministerial Meeting Manila, Philippines, 21-22 July 1992”, Madde-17. https://asean.org/?static_post=joint-communique-25th-asean-ministerial-meeting-manila-philippines-21-22-july-1992 (13.11.2018)
- Bader, J. vd. (2014). “Keeping the South China Sea in Perspective”, The Foreign Policy Brief. <https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/south-china-sea-perspective-bader-lieberthal-mcdevitt.pdf> (29.08.2019)
- Centre For International Law, “2002 Declaration On The Conduct Of Parties In The South China Sea”, Adopted In Phnom Penh, Cambodia On 4 November 2002. <https://cil.nus.edu.sg/wp-content/uploads/2017/07/2002-Declaration-on-the-Conduct-of-Parties-in-the-South-China-Sea.pdf> (13.11.2018)
- Chairman’s Statement Of The 5th East Asia Summit Foreign Ministers’ Meeting Kuala Lumpur “Our People, Our Community, Our Vision”, Final Report, 6 August 2015. https://asean.org/wp-content/uploads/images/2015/August/chairman_statement/Chairmans%20Statement%20of%20the%205th%20East%20Asia%20Summit%20Foreign%20Ministers%20Meeting%20-%206%20August%202015.pdf (19.11.2018)
- Chapter XXI- Law Of The Sea, https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=XXI-2&chapter=21&clang=_en (12.11.2018)
- China Claims Its Vessels Patrolled James Shoal, 31 January 2014 <https://www.thestar.com.my/news/nation/2014/01/31/china-claims-its-vessels-patrolled-james-shoal/> (18.11.2018).
- China's Envoy To Malaysia Makes Courtesy Call On Defence Minister Hishammuddin, 30 Jan 2014, <https://www.thestar.com.my/news/nation/2014/01/30/china-ambassador-courtesy-call-on-malaysia-defence-ministry/> (18.11.2018).
- Chung, C. (2009). “Southeast Asia and the South China Sea dispute”, (içinde) Ed.Sam Bateman-Ralf Emmers, Security And International Politics In The South China Sea Towards A Cooperative Management Regime, Routledge.
- Çin’in 14 Nisan 2011 tarihli bildirisi; http://www.un.org/Depts/los/clcs_new/submissions_files/mysvnm33_09/chn_2011_re_phl_e.pdf (17.11.2018)
- Çin’in 7 Mayıs 2009 tarihli notası; http://www.un.org/Depts/los/clcs_new/submissions_files/mysvnm33_09/chn_2009re_mys_vnm_e.pdf (16.11.2018)
- Filipinler’in 5 Nisan 2011 tarihli bildirisi; http://www.un.org/Depts/los/clcs_new/submissions_files/mysvnm33_09/phl_re_chn_2011.pdf (17.11.2018)
- Finkbeiner, J. M. (2013). “Malaysia’s Great Power Balance and the South China Sea Disputes”, United States Army War College. <https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a589214.pdf> (29.09.2019)
- Ganesan, N. ve Amer, R. (2010). “International Relations in Southeast Asia: Between Bilateralism and Multilateralism”, ISEAS, 2010.

- Güney Çin Denizi Bölgesel Uyuşmazlıkları, Peace Palace Library, <https://www.peacepalacelibrary.nl/library-special/south-china-sea-territorial-disputes/> (01.09.2018)
- Güney Çin Denizi Tabloları ve Haritaları - ABD ÇED, Eylül 2003, <http://www.southchinasea.org/south-china-sea-tables-and-maps-us-eia/> (01.09.2018)
- Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği (ASEAN), Uluslararası Örgüt Künyesi, <http://www.mfa.gov.tr/guneydogu-asya-ulkeleri-birligi.tr.mfa> (09.01.2018)
- Hayton, B. (2014). The South China Sea The Struggle For Power In Asia, Yale University Press.
- Heydarian, R. J. (2018). "China's 'New' Map Aims to Extend South China Sea Claims", Asia Times. <http://www.atimes.com/article/for-weekend-chinas-new-map-aims-to-extend-south-china-sea-claims/> (29.08.2019).
- Heydarian, R. J. (2019). "Malaysia As A New Vortex Of Regional Resistance Against China", <https://amti.csis.org/malaysia-new-vortex-regional-resistance-china/> (03.09.2019)
- Hiebert, M.vd. (2015). South China Sea Disputes: Papers From the Fifth Annual CSIS South China Sea Conference, Rowman&Littlefield, September. http://www.un.org/Depts/los/clcs_new/submissions_files/submission_mysvnm_33_2009.htm (16.11.2018)
- International Boundary Study Series A: Limits in the Seas, "Territorial Sea Boundary Indonesia-Malaysia", 10 January 1973. <https://www.state.gov/documents/organization/61516.pdf> (12.11.2018)
- Kaplan, R. D. (2005). Asia's Cauldron: The South China Sea and the end of The Stable Pasific, eBook Chapter I: The Humanist Dilemma, Random House, New York.
- Kepulauan Spartyly berada berhampiran kawasan EEZ negara Asean, <http://www.utusan.com.my/rencana/agama/pertahan-beting-serupai-1.73199> (19.11.2018)
- Kuik, C. C. (2019). What Malaysia's 'Mahathir doctrine' means for China-US rivalry" <https://www.scmp.com/week-asia/geopolitics/article/2160552/what-malaysias-mahathir-doctrine-means-china-us-rivalry> (03.09.2019)
- Kuik, C. C. ve Liew, C. T. (2019). "Decoding the Mahathir Doctrine" <https://www.lowyinstitute.org/the-interpreter/decoding-mahathir-doctrine> (03.09.2019)
- Kuok, L. (2014). Overcoming the Impasse in the South China Sea: Jointly Defining EEZ Claims", East Asia Policy Paper. <https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/overcoming-impasse-south-china-sea-kuok.pdf> (18.11.2018)
- Kuwait News Agency, "China, Malaysia agree joint action plan on strategic cooperation", 04 Jun 2009, <https://www.kuna.net.kw/ArticlePrintPage.aspx?id=2004672&language=en> (17.11.2018)
- Lo, C. (1989). China's Policy Towards Territorial Disputes-The Case of the South China Sea Islands, International Politics in Asia Series, Routledge.
- Malaysian Foreign Policy: Future Direction For 2009-2015, 22 Jun 2009, Putrajaya. <http://www.pmo.gov.my/ucapan/?m=p&p=najib&id=3925> (17.11.2018)
- Malaysia - Prime Minister Addresses General Debate, 73rd Session, <http://webtv.un.org/watch/malaysia-prime-minister-addresses-general-debate-73rd-session/5841676707001/> (03.09.2019)

- Malaysia Looks To Chinese Leadership, But Not on South China Sea, 11 October 2018, <https://www.scmp.com/week-asia/geopolitics/article/2168119/malaysia-looks-chinese-leadership-not-south-china-sea> (19.11.2018)
- Malaysia Ministry of Foreign Affairs, “Press Release: Statement By Malaysia - Following The Decision of The Arbitral Tribunal On The South China Sea Issue” 12 July 2016. http://www.kln.gov.my/web/ukr_kiev/ps2016/-/asset_publisher/ME2g/blog/statement-by-malaysia-following-the-decision-of-the-arbitral-tribunal-on-the-south-china-sea-issue?redirect=%2Fweb%2Fukr_kiev%2Fps2016 (19.11.2018)
- Malezya'nın 20 Mayıs 2009 tarihli bildirisi; http://www.un.org/Depts/los/clcs_new/submissions_files/mysvnm33_09/mys_re_chn_2009re_mys_vnm_e.pdf (16.11.2018)
- Menteri Shahidan Kassim Menjawab Liew Chin Tong (MP-Kluang) di Parlimen, 17 Mac 2014, (akt.), Hiebert vd., a.g.e., 2015.
- Minister Of Foreign Affairs, “Press Statement: Prime Minister’s Working Visit To Brunei Darussalam And The Republic Of Indonesia From 15 To 17 March 2009”. <https://www.kln.gov.my/archive/content.php?t=3&articleId=422666> (15.11.2018)
- Minister Shahidan Kassim, “Hansard”, Parliament of Malaysia (Senate), D.N.14.12.2015. (akt.) Noor-Daniel, a.g.e.,2016.
- Ministry of Foreign Affairs Malaysia, “Press Release: Recent Development in Malaysia’s Maritime Areas in the South China Sea”, 31 March 2016. http://www.kln.gov.my/web/kor_seoul/ps2016/-/asset_publisher/ME2g/blog/press-release-:recent-development-in-malaysia%E2%80%99s-maritime-areas-in-the-south-china-sea?redirect=%2Fweb%2Fkor_seoul%2Fps2016 (19.11.2018)
- Montemalo, M.S. (2016).“United States Asia Strategy: Policy, Power, Pivot”, The Review: A Journal of Undergraduate Student Research, 17(13). <https://fisherpub.sjfc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1165&context=ur> (29.08.2019)
- Nasir, M. (2017). Wan SitiAdibah Wan Dahalan, “The Islands Claimed By Malaysia In The Spratly Islands: A Review Based On United Nations Convention On The Law Of The Sea 1982”, IOSR Journal Of Humanities And Social Science (IOSR-JHSS) C.22, September.
- National Archives of Singapore, “Solving Bilateral Dispute Diplomatically-Pedra Blanca/Pulau Batu Puteh”, http://www.nas.gov.sg/1stCab/7585/Panels/sec3_2_opt.pdf (12.11.2018)
- Noor, E. (2015). “Chapter 2: Understanding Malaysia’s Approach to the South China Sea Dispute”, (içinde), Murray, Hiebert vd., South China Sea Disputes: Papers From the Fifth Annual CSIS South China Sea Confrence, Rowman&Littlefield, September.
- Noor, E. ve Daniel, T. (2016). “Key Issues and Dilemmas for Brunei and Malaysia in the South China Sea Dispute”, National Asian Security Studies Program, 2(1).
- Ohnesorge, H.W. (2016). “Chapter 2: A Sea of Troubles: International Law and the Spitsbergen Plus Approach to Conflict Management in the South China Sea”,(içinde) Ed.Enrico Fels Truong-Minh Vu “Power Politics in Asia’s Contested Waters Territorial Disputes in the South China Sea”, Springer Publishing.
- Philippines Hands Protest Note to Malaysia, Associated Press, 20 August 1999. <https://academic.oup.com/cjip/article-pdf/9/3/239/6935045/pow008.pdf> (13.11.2018)
- Polling, G. B. (2013). “The South China Sea in Focus: Clarifying Limits the Maritime Dispute”, A report of CSIS Sumitro Chair for Southeast Asia Studies.

- Proclamation of Independence of Malaya (Kuala Lumpur, 31 August 1957), https://www.cvce.eu/en/obj/proclamation_of_independence_of_malaya_kuala_lumpur_31_august_1957-en-51eb6525-30ef-4078-8f83-27deee5e8072.html (12.11.2018)
- Raine, S. ve Le Mièrè, C. (2013). Regional Disorder: The South China Sea Disputes, ed. Stein Tonnesson, Global Asia Studies, (8).
- Rızal, Abdülkadir, “Mahathir Doctrine keeps South China Sea peaceful” <https://www.nst.com.my/opinion/columnists/2019/05/485931/mahathir-doctrine-keeps-south-china-sea-peaceful> (03.09.2019)
- RM43bil investment in Malacca Gateway a boost to Malaysia, <https://www.thestar.com.my/news/nation/2015/11/08/china-to-spur-growth-of-ports-rm43bil-investment-in-malacca-gateway-a-boost-to-malaysia-says-liow/> (17.11.2018)
- Roach, J.A. (2014). “Malaysia and Brunei: An Analysis of their Claims in the South China Sea”, A CNA Occasional Paper, August.
- Sallah, A. vd., (2009). “Malaysia’s policy towards its 1963 - 2008 territorial disputes”, Journal of Law and Conflict Resolution, 1(5).
- Sebastian, M. A. “Strategic Management for South China Sea: Defence and Security Options for Malaysia”, Centre for Maritime Security & Diplomacy Draft Report. http://www.mima.gov.my/images/page/research/Strategic_management_in_the_South_China_Sea.pdf (29.08.2019)
- South China Sea: Battleships may lead to war - Malaysia PM, 02 October 2018, <https://www.bbc.com/news/av/world-asia-45719090/south-china-sea-battleships-may-lead-to-war-malaysia-pm> (19.11.2018)
- Stirring Up The South China Sea (II): Regional Responses, Asia Report, S.29, 24 July 2012. <https://www.crisisgroup.org/asia/south-east-asia/south-china-sea/stirring-south-china-sea-ii-regional-responses> (17.11.2018)
- Storey, I. ve Fellow, S. (2014). “The South China Sea Dispute: How Geopolitics Impedes Dispute Resolution and Conflict Management”, Institute of Southeast Asian Studies. <http://web.isanet.org/Web/Conferences/FLACSO-ISA%20BuenosAires%202014/Archive/b1d7cb3a-0487-493a-92e5-4c85727ba1b9.pdf> (29.08.2019).
- Territorial Disputes in the South China Sea, Consil on Foreign Relations, <https://www.cfr.org/interactives/global-conflict-tracker#!/conflict/territorial-disputes-in-the-south-china-sea> (01.09.2018)
- Thayer, C. (2015). “Review of the Implementation of the 2002 ASEAN-China DOC and COC and Challenges”, Presentation to Seminar-Workshop on the Implementation of the 2002 ASEAN-China Declaration on the Conduct of Parties in the South China Sea (DOC-SCS). <https://auschamvn.org/wp-content/uploads/2015/05/Review-of-Implementation-of-2002-ASEAN-China-Declaration-on-conduct-of-parties-in-South-China-Sea.pdf> (13.11.2018)
- The Institute for Maritime and Ocean Affairs, “China Appreciates Malaysia’s ‘Quiet’ Diplomacy Approach In Handling South China Sea Issue”. <http://www.imoa.ph/china-appreciates-malysias-quiet-diplomacy-approach-in-handling-south-china-sea-issue/> (17.11.2018)
- The Official Portal Of Malaysia External Trade Development Corporation The National Trade Promotion Agency of Malaysia, “Malaysia’s Trade Performance : December 2017 and January - December 2017”. <http://www.matrade.gov.my/en/malaysia-trade-performance/158-malaysian-exporters/trade-performance-2017> (17.11.2018)

- The World Bank, “Military expenditure (% of central government expenditure)”, <https://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.XPND.ZS?locations=MY&view=chart> ; Malaysia - Military expenditure, <https://www.indexmundi.com/facts/malaysia/military-expenditure> (17.11.2018)
- Tonnesson, S. (2002). “Why are the Disputes in the South China Sea So Intractable? A Historical Approach”, Asian Journal of Social Science, 30(3). <http://www.jstor.org/stable/23654607> (06.02.2019)
- Trade Map, https://www.trademap.org/Bilateral_TS.aspx?nvpm=1|458||156||TOTAL||2|1|1|1|2|1|1|1|1 (17.11.2018)
- Tüysüzoğlu, G. (2011). “İkinci Dünya Savaşı Sonrası İngiliz Dış Politikası: İmparatorluk Yaşıyor Mu?”, Akademik Bakış Dergisi, (21). <https://docplayer.biz.tr/1578958-Ikinci-dunya-savasi-sonrasi-ingiliz-dis-politikasi-imparatorluk-yasiyor-mu.html> (29.08.2019)
- U.S.-Malaysia Partnership, 15 February 2012, <https://2009-2017.state.gov/t/pm/rls/rm/184846.htm> (17.11.2018)
- United Nation Oceans&Law of the Sea, “Commission on the Limits of the Continental Shelf (CLCS) Outer limits of the continental shelf beyond 200 nautical miles from the baselines: Submissions to the Commission: Joint submission by Malaysia and the Socialist Republic of Vietnam”.
- Weatherbee, D.E. (2014). “International Relations in Southeast Asia : The Struggle for Autonomy, Chapter 6: The South China Sea Conflict Zone”, Rowman & Littlefield Publishers, Asia in World Politics.

SELÇUKLU ANADOLUSUNDA KÖLELİK*

Nazlı Altunsoy¹

Öz

Ortaçağ dünyasının önemli kavramlarından biri de köleliktir. Ancak kölelik kavramı, doğu ve batı dünyasında oldukça farklı anlamlar ifade etmekte ve uygulamalar göstermektedir. Geçmiş çok erken dönemlere uzanan kölelik, İslamiyet ile birlikte hukuksal bir çerçeve ve önemli ilerlemeler kaydetmekle beraber varlığını korumuştur. Ekonomik, siyasî, sosyal vb. çok yönlü boyutları olan kölelik, Ortaçağ İslam devletleri için de vazgeçilmez bir unsurdur. Bu devletlerden biri olan Türkiye Selçuklularının uygulamaları ise dönem için oldukça dikkat çekicidir. Bu makalede, Türkiye Selçuklu toplumunda köleliğin ne ifade ettiği, köle yapma veya özgürleştirme uygulamalarının nasıl gerçekleştiği, dış görünüşleri ve çalıştırıldıkları işlerin neler olduğu ve kölelikten gelip Selçuklu toplum ve saray hayatında önemli yer edinen devlet adamları incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Selçukluları, İslam hukuku, kölelik, gayrimüslimler.

SLAVERY IN THE PERIOD OF ANATOLIAN SELJUKS

Abstract

Slavery is one of the important concepts of the Mediaeval Ages. However the term slavery makes a sense very different meanings and applications in Eastern and Western World. The slavery whose origin goes back to the very early periods, although gained legal structure and important humanistic changes after birth of the Islam, also still continued to be practised. Slavery which has many aspects like economical, political, cultural, was quite important element also in the mediaeval Islamic states. Slavery practises in time of the The Anatolian Seljuks which was one of these states, were quite remarkable for the period. In this article will be studied how slavery was perceived in the society of Seljuks, practises of enslaving and emancipation, perspective of the society to slavery, apperances of the slaves, the works were they supposed to do and the statesmen whom used to be a slavery but later gain an important position in the Seljuk society and the palace.

Keywords: The Anatolian Seljuks, Islamic law, slavery, non-muslims.

*Bu çalışma, 09.07.2019 tarihinde Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı tarafından kabul edilen “Türkiye Selçukluları Döneminde Gayrimüslimler” başlıklı doktora tezinden elde edilmiştir.

¹Arş. Gör. Dr., Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi ABD; ORCID İD: 0000 0002 7433 4401, e-posta: nazli.altunsoy@klu.edu.tr

Giriş

İnanç konusuna yaklaşımda çağına göre oldukça  zg rl k ci ve günümüz terminolojisiyle ‐laik‐ bir uygulama  rneği sergileyen Türkiye Selçukluları, bu tutumlarını acaba kölelik mevzusunda da s rd rebilmişler midir? Veya çağdaşları gibi onlar da köleleri statüsü kolay kolay değişmeyen, özgürlük sınırları adeta  elik ağlarla örülmüş, değersiz bir ticari meta olarak mı görmüşlerdir? Selçuklu Türklerinin kölelik konusundaki uygulamalarını şekillendiren önemli bir hukuki dayanak, kuşkusuz kendilerinin de tabi oldukları İslamiyet'tir. Varlığı çok erken, hemen hemen insanlık tarihi kadar eski olan kölelik mefhumu, İslam tarihi ve hukukunda da mevcuttur. Bu durum İslamiyet'in köleliği tamamen ortadan kaldırmadığının ispatıdır. Hal böyle olmakla birlikte İslam, köleleştirmenin yegâne yolunun savaş olduğunu ifade etmiş, ticar  veya diğer yollarla köle temin etmeyi uygun görmemiştir. Ayrıca, köle azat etmek Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde sürekli tavsiye edilmiş ve kölelere oldukça önemli haklar verilmiştir. Bazı günahların kefareti olarak da köle azat etme sürekli teşvik edilmiştir (Kur'an-ı Kerim, s. 5-89, 58-3, 4-25, 47-4).

Savaş, İslami uygulamada köleleştirmenin yegâne yolu ise de bu durum sert kurallara bağlıydı. şöyle ki; savaş sonrasında Müslüman kişiler köle yapılamazdı, gayrimüslimler ise devletin verdiği karara göre karşılıksız veya fidye ödemek şartıyla ya da karşı devletteki Müslüman esirlerin değiş tokuşuyla salıverilebilirlerdi. Yine h r zımmiler² de köle yapılamazdı. Ancak böyle olmadığı durumlarda, savaşla alınan yerlerde, doğrudan köle olarak alınıp, beşte biri devlet hazinesine, dördü de savaşa katılan gazilere verilirdi (Aydın ve Hamidullah, 2002: s. 238-239). Ortaçağ İslam dünyası için kölelik Avrupa'dan daha fazla kullanılan ve kalıcı olan bir kavramdı. Ancak bu kölelik Avrupa'daki gibi toprağa bağlı değildi. şehirlerde zanaata ve eve ilişkindi. Asker  kölelik ise apayrı bir konu olup doğuda askerî kölelerin hemen tamamı Türkler arasından devşiriliyordu. Sivil köleler ise daha çok Slav ve zenciydi. Bu kişiler Müslüman batıda askerî makamları da ellerinde tutuyorlardı (Cahen, 2013: s. 28, 247).

1. Türkiye Selçuklu Toplumunda Kölelik

Köle elde etmenin ilk yolu İslam hukuku itibariyle savaştı. Bir yer fethedildiğinde eğer yönetici, topraklarını anlaşma yoluyla teslim ettiyse halk özgürlüğünü koruyor, yaşam eski akışını sürdürüyordu. Ancak direnişle karşılaşılır ve ilgili yer savaş yoluyla fethedilirse, Antalya'da olduğu gibi, belirli bir süre yağma vuku bulur ve halk köle olarak alınabilirdi. Fakat süre dolunca eman verilir ve sağ kalanlar evlerine dönebilirdi (Gordlevski, 1988: s. 166, 170-171). Kaynak yazarlardan Süryani Patrik Mihail, Selahaddin Eyy bi'nin Kudüs fethinden sonra yaptıklarına dair verdiği bilgilerde önemli detaylar kaydetmiştir. şöyle ki; Selahaddin Eyy bi Kudüs'  alınca her gayrimüslim kişinin on dinar verip  zg r olmasını sağlamış, ancak bunu veremeyen yirmi bin kişiyi esir etmiş, bunlardan da dört bin yaşlı olan kişiyi serbest bırakmış, beş bin kişiyi köle olarak askerlere dağıtmış, beş bin kişiyi surların inşası için tuğla yapmak üzere Mısır'a göndermişti. Sultan, beş bin kişiyi de sur inşası için Kudüs'te bırakmıştı (Süryani Patrik Mihail, 1944: s. 280). Bu bilgi dönemin diğer bir İslam devletindeki team l  göstermesi açısından oldukça değerlidir ve bu, esasında İslam savaş

²S zl kte bir kimsenin yüklendiği borç, ahitname ve eman gibi anlamlara gelen zımm  kelimesi, İslam devleti h kimiyetini tanıma şartıyla, gayrimüslim kişiler ile devlet arasında yapılan, süresiz olarak yürürlükte kalan sözleşmedir. Bu kişiler devlet ile karşılıklı bir anlaşma yapmışlardır. Bu anlaşma ile gayrimüslim reaya can ve mal güvenliğini, din ve vicdan hürriyetini, kanun önünde eşitliği, İslam ibadetlerinden muaf tutulmayı ve kendi iç hukuklarında özgürlük haklarını elde etmektedir. Devlet ise bunun karşılığında tebaasından kabaca cizye (baş vergisi) ve haraç (arazi) vergilerini almaktadır (Maverdi, 2015: s. 277; Fayda, ‐Zimm ‐, s. 428; Bozkurt, 1987: s. 123-126).

hukukunun bir uygulamasıdır.

İnsanları öldürmek yerine onların emek ve iş gücünden faydalanmak, vergiye bağlamak ve hatta iktalar vermek Selçuklular açısından da daha karlı bir iş olarak yorumlanmıştır. Buna bağlı olarak Selçuklularda kölelere iktaların verildiği görülmektedir. Örneğin Sultan Alâeddin Keykubat'ın Şam seferinden sonra bütün köle ve esirlere ikta verdiği bilinmektedir (Anonim Selçuknâme, 2014: s. 42).

Dış görünüş, tarih boyunca insanlar arasında konumların ve makamların ifade edilmesinde belirleyici bir araç olmuştur. Bu, bir kıyafetle veya bunun hammaddesiyle olabildiği gibi bir renk ve hatta bir takı ile de ifade edilebilmiştir. O dönemin dünyasında olduğu gibi Selçuklu Anadolu'sunda da köleler dış görünüşünden hemen belli oluyorlardı. Onlar, kulaklarında halka, saçları usturaya vurulmuş, kıyafet olarak çul veya benzeri bir bez parçası giymiş kişilerdi. Bu kişiler kaçsa bile dış görünüşünden hemen anlaşılıp sahipleri aranıyordu (Gordlevski, 1988: s. 167). Sultan Alparslan Gürcistan seferinden sonra esirler arasında yer alan *Bişkin* isimli kişinin kulağına at nalı gibi bir *kölelik küpesi* takmıştı. O, Malazgirt Zaferi'nde Romanos Diogenes'i yendiği zaman da yine aynı uygulamayı gerçekleştirmişti (Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, 2015: s. 34; Gordlevski, 1988: s. 143). Sayıları çoğaltılacak bu örneklerden hareketle, kölelerin daha ilk bakışta diğer insanlardan ayrılacak bir dış görünüşe dönüştürüldüklerini söyleyebiliriz.

Her ne kadar İslamiyet kölenin bir ticari meta olarak alım satımını uygun görmese de, İslam hukukunun cari olduğu diğer devletlerde olduğu gibi Türkiye Selçuklularında da köle ticareti yapılmaktaydı. Ticari bir mal şeklinde alım satımı yapılan kölelerin fiyatları konusunda kaynakların verdiği bilgiler farklılık arz etmektedir. Özellikle savaşlardan sonra köle fiyatları oldukça düşüyordu. Ermeni kralı II. Leon'a karşı yapılan savaş sonunda çokça ganimet elde edilmiş, ganimetlerin getirildiği Kayseri'de Ermeni bir erkek veya kadın köle 50 akçeye satılmıştı. Bu, kış aylarındaki bir keklikten daha pahalı değildi. Hatta bazen bir parça ipek, insandan daha değerli olabiliyordu (İbni Bibi, 2014: s. 195; Başkumandan Simbat, s. 77-79; Merçil, 2000: s. 182; Gordlevski, 1988: s. 169, 235; Gökhan, 2012: s. 97). Antakya, Haçlılardan alındıktan sonra da çocuk ve genç esirler o kadar ucuzlamıştı ki kölelerin bile kölesi olmuştu (Baybars el-Mansûrî, 2016: 55). Özellikle kazanılan bir savaş sonrası artan köle sayısı ile birlikte fiyatların düşmesi, ticari bir maldaki arz talep dengesine bağlı fiyat hareketleri ile aynı yönde paralellik göstermektedir. Bu dönemde Anadolu'daki kölelerin sayısını bilmek mümkün değildir. Ancak, El-Ömerî, Sahib-Ata Fahreddin Ali'nin 200 adet kölesinin varlığından bahsettiğine göre Selçuklu devrinde emirlerin oldukça fazla sayıda kölesinin var olduğunu söylemek mümkündür (El-Ömerî, 1991: s. 141; Turan, 2005: 367).

İslam ülkelerinde kölelik Avrupa'daki gibi toprağa bağlı olmayıp daha çok zanaata ve eve ilişkindi. Selçuklular devrinde Anadolu'da üretim gücünde kölelerin yeri büyüktü. Ev işlerinde kullanılan, bugünkü anlamda hizmetli sınıfına giren ancak o dönem için köle denilen kişiler özellikle Rum ve Ermenilerden oluşmakla birlikte Rumlar daha çok tercih edilmekteydiler. Bunda Rumların kültürel üstünlüğü etkili bir neden gibi gözükmektedir. Rum kadınlarla evlenen Selçuklu Türkleri, çocuklarının Rum kültürü etkisinde yetişmelerini tercih etmekte, yani Rumları Ermenilerden yüksek bir medeniyete sahip olarak görmekteydiler (Ahmed Eflâkî, 2011: s. 145). Selçuklu şehirlerindeki köleliğe dair değerli bilgileri Mevlana vasıtasıyla görebilmekteyiz. Mevlana'nın eş ve çocuklarının bakıcıları Rum'du, onlara Rumca lakaplar veriyorlardı, Mevlana'nın kızının adı *Efendipulo*, torunu Amir Arif'in kızının adı *Despina* idi. Mevlana'nın müridi Bahaeddin-i Bahrî de Rum hizmetçisiyle Rumca konuşuyordu (Ahmed Eflâkî, 2011: s. 295, 428; Turan, 2003: 404; Merçil, 2000: s. 76; Gordlevski, 1988: s. 330-331). Kuşkusuz köleler daha çok ev hizmetlerinde kullanılmakla birlikte, dönemin bir yansıması olarak ağır işlerde de çalıştırılabilir, sahibinin malı sayıldığı için de istenildiği gibi alınıp satılabilir veya hediye edilebiliyordu (Gordlevski, 1988: s.

167). Savaşla elde edilenler haricinde Orta Asya'dan da köleler geliyordu. Bunlar özellikle sultanın hassa birliğine giriyor ve yüksek mevkilere kadar y kselebiliyorlardı (Sümer, 1985: 17; Gordlevski, 1988: s. 168).

Kölelerin belki de en güzel ve maharetli olanlarının bolca istihdam edildiği yer saray haremiydi. Sultanların haremeleri esirlerle doluydu. II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in diğer bir eşi ve IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın annesi de Rum asıllı bir köleydi. Sultan eşlerinin Hıristiyan kadınlardan oluşan kendi halayık ve köle kadrosu bulunuyordu. Dışarıdan getirilen veya yerli olan kölelerden güzelleri seçiliyor, saray hizmetine alınıyordu. Bu ihtiyaşlı giydirilmiş Hıristiyan köleler törenlerde konuklara iki ve yiyecek de sunuyorlardı (Gordlevski, 1988: s. 104, 168, 303; ş k rov, 2016: s. 140-141; Rice, 2015: s. 89).

Selçuklularda köle sahibi olma veya bu sisteme köle temin etme yolları ne kadar kolay ise kölelerin h r bireylere dönüşmesi de bir o kadar kolaydı. Kölelerin özgürlüklerine kavuşması Türkiye Selçuklularında olağan bir durumdu. Münferiden  zg rl kler para veya hizmet karşılığı elde edilebildiği gibi bazen de efendisine sadık ve iyi ahlaklı olması o kişinin özgürlüğünü elde etmesini sağlıyordu (Turan, 1988: s. 183). Selçuklu sultanları, yalnızca münferiden değil zaman zaman köleleri topluca da azat etmekteydiler. Süleyman şah toplumsal bir reform gerçekleştirip, Anadolu'daki büyük yurtluklarda çalışan tüm köleleri  zg r ilan etti. Bu onurlu hareket ve buna benzer uygulamalar insanların akın akın İslam'a geçmesini tetiklediği gibi, Selçukluların Bizans köylülerinin sempatisini kazanmasını ve kendilerine meyletmelerini de sağlıyordu (Turan, 1953: 75; Gordlevski, 1988: s. 170). Selçuklu inşa divanı yazarı El-Hoyî'nin " z dn me Sureti" için yazdığı örnekteki kayıtları sayesinde dönemin kölelikten azat olunmasının ne şekilde gerçekleştiği, belgede nelere değinildiğini  ğrenebilmekteyiz (El-Hoyî, 2018: s. 166).

İbni Bibi, Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in her yıl 100 bin köleyi Müslüman yapıp iman elbisesi giydirdiğini; kadın, ocuk ve yakınlarının da saldırılardan korunduklarını bildirmektedir (İbni Bibi, 2014: s. 56). Rakam abartılı gibi gözükse de belki İbni Bibi bahsettiğimiz toplu köle azat etme uygulamalarının bir sonucu olarak kitleler halinde İslamlaşan insanları kastetmiş olabilir. II. Gıyaseddin Keyhüsrev de 12.000 esiri kölelikten azat etmişti (Ebu'l-Ferec, 1999: s. 537). Crucis'in kaydına göre Müslümanlar ataları için hayır işlemek istediklerinde de bir esiri veya köleyi satın alıp azat ediyorlardı (Crucis, 2018: s. 86) ki bu İslamiyet'in tavsii ettiği bir davranıştı.

2. Köle Ticareti

Köleler, ortaçağ dünyasında İslam hukukuna göre yasak olmasına rağmen devletler, hanedanlar, emirler ve halk tarafından da hediye olarak alınıp verilen ve ticareti yapılan bir unsurdu. Türkiye Selçuklularında bunun pek çok örneğine rastlanmaktadır. Sultanın, yaptığı geziler sırasında geçtiği yerlerdeki emirler/beyler sultana değerli taşlar ve atların yanı sıra güzel erkek veya kadın köleler de hediye ediyorlardı. Özellikle Rum kölelerin hediye edildiğine İbni Bibi'de sıkça rastlanmaktadır (İbni Bibi, 2014: s. 283; Gordlevski, 1988: s. 163).

Köle ticareti ortaçağ dünyası için uluslararası boyutta, önemli ve k rlı bir uğraştı. Karadeniz'in Anadolu ve Kırım kıyılarında Cenevizliler insan satın alıp binlerce köleyi Akdeniz'e taşıyorlardı. Bunda, 1000 yılı civarında Orta ve Doğu Avrupa'daki Slavların Hıristiyanlığa geçmesiyle, Hıristiyan ülkelerden köle temin edilmesinin imk nsız hale gelmesi etkindi (Cahen, 2013: s. 64; Gordlevski, 1988: s. 213). Hıristiyan köle pazarının çok k rlı olduğunu anlamalarıyla Selçuklular da bu alana yöneldiler. Sermaye olması için de kimi zaman satın aldılar, kimi zaman savaş zamanı topraklarını kaybeden köylüleri ele geçirip sattılar. Özellikle Gürcüler oldukça iyi para sağlıyordu. Diğer ülkelerden gelen Hıristiyan Türkler, Gürcüler ve diğer milletlerin yanı sıra Rum köleler de bu ticarete mühim rol

oynamaktaydı. Selçuklu devlet adamlarının bir kısmı da bu soydan gelmektedir. Gayrimüslim ülkelerden getirilen köleler genellikle beş ile on beş yaşları arasındaydı (Mevlâna, 2013: s. 109; Turan, 1988: s. 184; Sümer, 1985: s. 14-15, 17; Rice, 2015: s. 100; Vryonis, 2001: s. 95).

Selçuklu sultanlarının Bağdat Abbasî Halifeliğine ve diğer devletlere köleler hediye ettiği bilinmektedir. Sultan II. Kılıç Arslan Miryakefalon zaferini haber vermek için, Bağdat'a ve Horasan'a köleler göndermiştir (Süryani Patrik Mihail, 1944: s. 249-250; Grigos Senyörü Hetum, 1946: s. 7; Başkumandan Simbat, s. 61). Sultan Rükneddin Süleyman Şah'ın kendisine şiir yazan şaire verdiği hediyeler arasında 10 cariyenin yanında 10 güzel yüzlü kölenin de bulunduğu yazılması, bu kölelerin cariyelerden ayrı olarak belirtilmesi, onların erkek köleler olduklarını düşündürmektedir (Ahmed b. Lütfullah, 2001: s. 32). I. İzzeddin Keykavus da hilafet makamına çok sayıda kadın köle göndermiştir. Sultan Alâeddin Keykubat'ın hilafet elçisi el-Sühreverdî ile halifelige yolladığı hediyeler arasında Rum köleler vardı. Yine Moğollara karşı yardım isteyen hilafet elçisi el-Cevzî de dönerken diğer hediyelerin yanında beş Rum erkek köle de getirmiştir. (İbni Bibi, 2014: s. 257; Ahmed b. Lütfullah, 2001: s. 59-60; Uyumaz, 2011: s. 71, 119-120). Sultan Alâeddin Keykubat'ın, Celaleddin Harzemşah'ın elçisine verdiği hediyeler arasında 10 Kıpçak, Rum ve Rus köle yine aynı milletlerden 10 cariyeye, 30 nefer gulam yolladığı da bilinmektedir (İbni Bibi, 2014: s. 372; Turan, 1988: s. 98; Uyumaz, 2011: s. 80, 120).

Köleler hizmetli veya şahsî hediye olma dışında aynı zamanda bir vergi unsuru olarak da görülüyor, ülkeler arası tâbiyet şartları arasında yer alıyor ve bazen savaşı engelleme amaçlı hediye yerine de geçiyorlardı. Doğu Roma İmparatorluğu (Bizans), Alaşehir Savaşı'ndan sonra barışı sağlamak için 1211 yılında Selçuklulara elçilik heyeti ile birlikte altın kemerli gümüş tenli erkek köleler ve cariyeler de göndermişti. I. İzzeddin Keykavus 1216'da Kilikya Ermeni Krallığı üzerine sefere çıkınca Kral Leon sultana itaat edeceğini, haracını ödeyeceğini bildirmek üzere elçiler ve elçilerle beraber Frenk kadın köleler göndermişti (Uyumaz, 2011: s. 55-56). Selçukluların kurucu unsurları olan Oğuzlar da sultanlarına vergi olarak köle göndermekteydi (Gordlevski, 1988: s. 90). Kir Fard da Alanya'nın fethi sırasında Sultan Alâeddin Keykubat ile barış yönünde anlaşma sağlanınca, daha önce satın aldığı edepli ve namuslu kadınların seçkinlerinden birisini İslam'ın emirlerine uygun olarak hazırlayıp Sultanın haremine göndermişti (İbni Bibi, 2014: s. 270).³ İbn Battûta da Birgi emirinin kendisine Mihail adında bir Rum köle hediye ettiğini, İzmir'de Umur Bey'in Şeyh İzzeddin'e verdiği hediyeler arasında cariyeler bulunduğunu yazmaktadır (İbn Battûta Seyahatnâmesi I, 2000: s. 419, 422, 424, 426).

Selçuklu şehirlerinde köle pazarlarının olduğu bilinmektedir. Sivas'ta köle pazarları vardı, özellikle Yabanlu Pazarı'nda⁴ Hıristiyan Türk kölelerin yanında Rus kadın ve erkek köleler de satılıyordu. Konya'da esirlerin tutulduğu *esirler methali* denilen bir yer vardı (İbni Tagriberdi, 2013: s. 41, 49; Turan, 1947: s. 213; Sümer, 1985: s. 9; Gordlevski, 1988: s. 230; Şükürov, 2016: s. 457; Demir, 2005: s. 140). Sinop hakkındaki bir şiirde kızlar hakkında Rus, Alan, Rum, Kıpçak, Karluk ve Keşmir dilberleri olduğu ve hepsinin de çok güzel oldukları yazmaktadır (Turan, 1988: s. 160-171). Buradan yola çıkarak Karadeniz'in önemli liman kenti olan Sinop'ta köle ticaretinin çok yoğun olduğu söylenilebilir. Yine Türkler, Haçlılardan esir aldıklarını Horasan, İran, Antakya ve Halep'e götürmüşlerdir (Anonim Haçlı Tarihi, 2013: s. 53-54; Gordlevski, 1988: s. 167). Ayasluk'ta (Selçuk/ İzmir) da önemli ölçüde köle ticareti yapıldığı, Ege adalarından Girit, Naksus, Rodos ve Sakız adalarının önemli

³Yalnız İbn Bibi'nin köle olarak kaydettiği bu kişi, Kir Fard'ın kızıdır.

⁴Yabanlu Pazarı hakkında daha detaylı bilgi için bk. Zekeriya b. Muhammed el-Kazvîni, *Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, s. 357.

pazarlardan olduğu da bilinmektedir (Eb 'l-Fidâ, 2017: s. 302).

Sultan Alparslan zamanında Afşin'in Antakya  zerine düzenlediği sefer esnasında Őhrin çok sıkıŐık bir hal aldığı ve bu karmaŐa esnasında Afşin'in Bizans ve öteki memleketlerden alınıp satılanlar dışında, aşağı yukarı 70 bin kadın ve erkek köle sattığı, Halep'teki vergi memurlarının defterlerinde kaydedilmiştir (İbnü'l-Ad m, 2014: s. 17). Sudak'ı ele geçiren  oban Bey de Kırım'dan partiler halinde köle göndermiştir. Özellikle savaŐtan sonra Şehir pazarları kölelerle doluyordu, büyük k r sağladığı için barış zamanında da ticareti devam ediyordu (Gordlevski, 1988: s. 166). Ebu'l-Ferec, 1186 yılında 36.000 Ermeni'nin Türkler tarafından köle olarak alınıp satıldığını yazmıŐtır (Ebu'l-Ferec, 1999: s. 440). El- mer  Karesi Beyliği için; “*Bu Beyliğin köleleri çok.*” ifadesini kullanmaktadır. Bu bilgiden de bu kölelerin çoğunun deniz  tesi Rumlarla yapılan savaşlardan elde edilmiş olabileceği ileri sürülebilir. Aydınoğullarının hâkim olduğu Birgi'den bahsedilirken de bunların Rumlar, Frenkler ve Beni Asfar (korsan) taifeleriyle sürekli savaŐlarının olduğu yazmakta, uzak denizlerden Rumları ve onların beyaz ve güzel kadınlarını esir ettikleri kayıtlar arasında yer almaktadır (El- mer , 1991: s. 200-201; İbn Battûta Seyahatnâmesi I, 2000: s. 425-426).

Yukarıda  rnekleri verilen bilgilerden yola çıkılarak denilebilir ki; İslam, köleliği tamamen ortadan kaldırmamakla beraber önemli  l de bir düzenleme getirmiŐ, kölelerin özgürleŐtirilmesi  zendirilmif ve köle hediye etme veya ticareti kesinlikle yasaklanmıŐtır. Ne var ki köle ticareti veya hediye edilmesi dönemin diğer İslam devletlerinde olduğu gibi Türkiye Selçuklularında da sıkça rastlanan bir durumdur. Hakikaten de Türkiye Selçuklularında kölelik toplumsal ve ekonomik hayatta önemli bir yer işgal etmekteydi. Yine denilebilir ki Selçuklu Anadoluşunda köleler aynı dönemdeki batı devletlerindekienden daha iyi hayat Őartlarına sahiptiler. Kabiliyet/ehliyet sahibi olanları devlette en üst yönetici durumuna bile gelebilmekteydi. Nispeten kolayca  zg r olabilmeleri de önemli bir mevzudur.

3. Kölelikten Vezirliğe: Köle Kökenli Selçuklu Devlet Adamları

Selçuklularda devlet adamlığı ve komutanlık yapan, önemli zaferlerde görev alan gayrimüslim kökenli kişilerden bazıları kölelikten gelmiştir.  ađdaŐlarına göre Selçukluların önemli uygulamalarından biri de devlet kadrolarına istihdamda izledikleri yoldur. Türkiye Selçuklularında devletin idar  birimlerinde yüksek mevkilere gelmek için Türk veya Müslüman olmak gerekmediği gibi  zg r veya köle olmak da fark etmiyordu. Y kselmede,  st makamlara atanmada en önemli  l t ehliyet (liyakat) yani kişisel beceri ve yetenektir. Böyle olmakla birlikte bunun fark edileceği bir ortamda yaşıyor olma, bir *devletl n n* hizmetinde bulunma gibi yaşam yolundaki kırılma anına ait talihin hayati dokunuŐlarını da göz ardı etmemek gerekir. Ehliyet sahibi kişiler din ve milliyetine bakılmaksızın hak ettikleri görevlere gelebilmiŐler, kendilerine hiçbir ayırım yapılmadan devlet kademelerinde yer bulmuŐlar, önemli vazifeler üstlenmiŐlerdir. Bunlardan mühtedi olanlar yani İslam'ı kabul edenler olduysa da dinini deđiŐtirmeden görevlerine devam edenler de mevcuttu. Ayrıca mühtedi olsun veya olmasın bu kişileri Doğu Roma İmparatorluğu'ndaki *T rkopol*⁵ sıfatı benzeri niteleyen ayırımı her hangi bir sıfat da mevcut değildi. İnanç veya etnisite üzerinden ayırımı uygulamaların bulunmaması, hâkim yönetici unsur olan Müslümanlar ile devletin gayrimüslim halkı arasındaki kaynaŐmayı kolaylaŐtırdıđı gibi belki de büyük oranda tebaayı “Sel uk lik” anlayışı altında bir araya kenetliyordu.

Selçuklularda inanç veya etnik kimlik üzerinden belirleyici, *T rkopol* gibi, bir terminolojinin bulunmaması günümüz dünyası için dahi çok  ađdaŐ ve meden  bir yaklaşım olmakla birlikte,

⁵T rklerin Doğu Roma İmparatorluğu'nda ücretli asker veya komutan olmak için Ortodoksluğu/Hristiyanlığı kabul etmekten başka çareleri yoktu. Din değiştiren bu Türk askerlere *T rkopol* denilmekteydi. *T rkopol* kelimesi sadece askerler değil, onların Rum kadınlarla olan evliliklerinden doğu çocukları için de kullanılıyordu (Anna Komnena, 1996: s. 493; Anzerlioğlu, 2016: s. 41-42, 48, 105).

alanla ilgili yapılacak çalışmalarda araştırmacıların işini kuşkusuz zorlaştırmaktadır. Şöyle ki, kaynaklarda gerek devlet memurluğunda bulunmuş ve gerekse resmî bir sıfatı olmadığı halde toplum içerisinde etkin bir rol üstlenmiş köle kökenli insanların izlerini sürebilmek oldukça zordur. Özellikle Müslüman olmuş şahısların izini sürmek ise hemen hemen imkânsızdır. Zira bu kişileri ayırmak için eserlerde net ifadeler yer almamakta, sadece baba adı yazılan kısma bazen “*İbn Abdullah*” kaydı düşülmekteydi ki bu da şüphe götürür bir durumdur. Zira çok kısa denilebilecek bir sürede, aşağı yukarı bir nesil sonra bu ipucu da elden gitmekte, Müslüman olan babanın ismi ile kişilerin tespiti işi daha da zorlaştırmaktadır. Bu manada tespitler zorlaşmaktaysa da, mühtedilerin çok kısa denilebilecek bir süre içinde Müslümanlarla böylesine bir kaynaşma sergilemesi, ayrımcılık görmediklerinin ve Selçuklu yönetiminin bu konuda, özellikle yaşadığı dönem düşünüldüğünde, çağını aşan çok başarılı bir siyaset izlediğinin kanıtıdır.

Selçuklularda önemli vazifeler üstlenmiş gayrimüslim köle kökenli devlet adamlarından bazıları şöyledir; Emir Celaleddin Karatay, Rum asıllı bir köleydi ve hiç şüphesiz bu kişilerin başında gelmekteydi. O, Selçuklu devletinde önemli vazifeler üstlenmiş ve hizmetlerde bulunmuştur. Eserlerde onun zamanında Müslim ve gayrimüslim herkesin cömertliğinden pay aldığı yazmaktadır. Şemseddin Altun-Aba da gayrimüslim bir köleydi. Bu nedenle o, vakfiyesinde yeni Müslüman olan kişileri unutmamış ve işlerini kolaylaştırmak için Hıristiyan, Yahudi ve Mecusilerin⁶ yemek, kıyafet, sünnet olma ve namaz kılacak kadar Kur’an-ı Kerim öğrenmeleri için önemli bir pay ayırmıştı. Emir Eminateddin Mikail de Rum asıllı Müslüman bir kişi idi. Rum diyarının yani Anadolu’nun divan ve hesap işlerini yoluna koyan Hoca Müstevfi Sadeddin Ebû Bekir Erdebîlî’nin azat ettiği kölelerindendi (İbni Bibi, 2014: s. 634; Vryonis, 2001, s. 101). Selçuklu emirlerinden Şemseddin Has Oğuz için İbni Bibi: “*Her ne kadar Rum asıllı bir köle olsa da üstün faziletleri var*” demektedir (İbni Bibi, 2014: s. 522). Önemli emirlerden olan Mübârizeddin Çavlı, çaşnigir⁷ olarak çalışmış, Sivas subaşılığı, Elbistan emirliği gibi oldukça önemli görevlerde bulunmuştur. Sultan Alâeddin Keykubat bölgeden geçen tüccarların zarara uğramasından dolayı Ermenilere savaş açmış ve bu işle Mübarizeddin Çavlı’yı da görevlendirmiştir. Emirü’l-ümeralık makamında bulunan diğer bir kişi de Şemseddin Yavtaş’dır. Mübârizeddin Er-Tokuş, Seyfettin Turuntay, Cemaleddin Ferruh Lala, Alemüddin Kayser de kölelikten, gulamhanede yetişen önemli devlet adamlarıydılar ve bunlardan çoğunun vakıflarını azatlı kölelerine devretmesi dönemin bir uygulamasıydı (İbni Bibi, 2014: s. 144, 147, 201, 208, 296, 528, 531, 554, 557, 562; Turan, 1947/1: s. 211-213; Turan, 1947/2: s. 415, 420; Turan, 1948: s. 18-19; Akdağ, 2010: s. 381; Uzunçarşılı, 1988: s. 78; Vryonis, 1975: s. 61; Gordlevski, 1988, s. 139; Ayan, 2009/1: s. 126; Ayan, 2009/2: s. 10; Uyumaz, 2011: s. 64-65). Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev’e suikastı önleyen, eskiden Hıristiyan olan köle kökenli bir emir de Mergedac’dır⁸ (Simon De Saint Quentin, 2006: s. 52-53; Vryonis, 2001: s. 96).

Kölelikten gelme olup olmadıkları hakkında kaynaklarda bilgi bulunmayan, gayrimüslim kökenli devlet adamlarından bazıları ise aşağıdaki gibidir. Refet Yinanç, Sipahsalar Yavaş Arslan’ın gayrimüslimken mühtedi olduğunu Sivas’ta yaptırdığı Kesik Köprü’nün vakfiyesinden tespit etmiştir (Yinanç, 1994: s. 5). İbni Bibi’nin ismini verdiği Hıristiyan ve Frenk ücretli askerlerinin lideri olan Emir Gürcüoğlu Zahirüddin’in de mühtedi olduğu

⁶Turan bu kişilerin gerçek anlamda Mecusi olmadığını, Orta Asya’dan gelen Şaman Türklerinin olduğunu söylemektedir (Turan, 1947/1: s. 216; Turan, 1948: s. 70).

⁷Çaşnigirler, bizzat sultanın sofrası ile ilgilendikleri için yemeği önce kendileri tadarlardı. Bu görev, haciplik ve üstadüddarlıktan sonra en önemli devlet göreviydi, bu nedenle çok güvenilir kişiler bu göreve layık görülürdü (Uzunçarşılı, 1988: s. 80-81).

⁸Simon De Saint Quentin’in verdiği bu bilgi hakkında Nejat Kaymaz, ismin “emir-i candar” sözcüğünün yazar tarafından Latinceye aktarılırken yanlış yazıldığını, “Karaca Candar” isimli şahsın Hıristiyan köle asıllı bir memur olduğunu belirtmektedir (Simon De Saint Quentin, 2006: s. 52-53; Kaymaz, 2009: s. 140).

tahmin edilmektedir (İbni Bibi, 2014: s. 506-507,522; Göksu, 2015: s. 218). İbni Bibi, Moğolların Erzurum’u işgal olayını anlatırken, şehrin subaşısı Yakutili Hıristiyan ve Frenk askerlerinin komutanı *İstankus*’un, büyük kahramanlıklar gösterip şehri korumaya çalıştıklarını söylemektedir (İbni Bibi, 2014: s. 491). Mevlana’nın, *Yoraş’ın babası eskiciydi ancak daha sonra saraya girdiler ve silah kullanmayı öğrenip yüksek mertebelere çıktılar* kaydından ve isimlerden yola çıkarak bu kişilerin gayrimüslim kökenli olduğu yorumu yapılabilir (Mevlâna, 2013: s. 160). Sinop’a da muhtemelen yeni ihtida etmiş bir Ermeni olan Hetum vali olarak atanmıştı (Cahen, 2012: s. 72). Doğu Roma İmparatorluğu soylularından olan Paleologos ve Atapakos da Selçuklu ordusunda önemli görevler üstlenmişlerdi (Niketas Khoniates, 1995: s. 134; Turgal, 1943: s. 953).

Ancak bir kısmını tespit edebildiğimiz köle kökenli devlet adamlarının yetiştirilmesi, belirli bir usul ve disiplin çerçevesinde mümkün olabilmekteydi. Bu konuda en önemli sorumluluk “Gulamhane”lerdeydi. Türkiye Selçuklularında köle mektepleri denilebilecek Gulamhaneler, Türk-İslam terbiyesiyle yetişen pek çok Hıristiyan ocuğa ev sahipliği yapmıştı. Bunların oğunluğu Rum asıllı olup, Türk, Ermeni ve Gürcü olanlarının da varlığı bilinmektedir. Bunlar bilhassa, savaş sonunda ele geçirilen esirler ve satın alınan kölelerden oluşmaktaydı. Bu kişiler, gulamhanelerde verilen eğitim ve kabiliyetleri sonucunda elde ettikleri becerileri doğrultusunda öncelikle askerî saha olmak üzere çeşitli devlet hizmetlerinde istihdam edilirdiler. Orduda istihdam edilenler iyi silahlanmış askerlerdi ve sayıları dört ile beş bin arasındaydı. Ayrıca yakışıklı gençlerden oluşan iki tane yüzer kişilik hassa birliği de mevcuttu. Rum gulamlardan en önemlileri: Celaleddin Karatay ile kardeşleri; Seyfeddin Kara Sungur ve Kemaleddin Rumtaş idi. Gulamhanelerde yetişen bu kişiler devletin üst düzey yönetiminde görev almaya kadar y kselebiliyorlardı. (Turan, 1947/I: s. 215-216; Turan, 1948: s. 47-48; Merçil, 1996: s. 183; Vryonis, 2001: s. 96-97; Göksu, 2007: s. 68-70, 72-74; Göksu, 2010: s. 66-78; Ayan, 2009: s. 10).

4. Sonuç

Türkiye Selçukluları  rneğinde yukarıda ana hatlarıyla bahsettiğimiz bilgilerden İslam’ın, köleliği tamamen ortadan kaldırmamakla beraber önemli ölçüde bir düzenleme getirdiğini kölelerin  zg rleştirilmesinin özendirilip köle hediye etme veya ticaretinin kesinlikle yasaklandığını söyleyebiliriz. Böyle olmakla birlikte köle hediye etme ve ticaretini yapmayı yasaklayan şer’i hukuk kurallarının dönemin İslam devletlerinde uygulanmadığı görülmektedir. Bunda, köleliğin iktisad , siyasî ve sosyal yönlerinin çok derin tarihi köklere sahip olması, belki de geleneklerin hukuktan daha g cl  olmasının etkisi olabilir.

Siyas  olarak tâbiyet şartları arasında yer alan köleler, hükümdarlar arası hediyeleşmenin de önemli bir kısmını oluşturuyordu. Ticar  olarak da oldukça k rlı bir iş olması köleliğin kalıcı olmasını sağlamıştır. Tüm bunlar sonucunda ise en ağır işlerden, gündelik ev işlerine, saray eğlence hayatından askerî y k ml l klere kadar kölelik, önemli bir sosyal katmanı oluşturuyor, Ortaçağ İslam dünyasında toplumun vazgeçilmez bir parçasını meydana getiriyordu.

Türkiye Selçuklularında dönemin bir gereği olarak kölelik önemli bir yer işgal etmekteydi. Ancak diğer İslam devletlerine bakıldığı zaman, Selçukluların yerleşmeye çalıştıkları coğrafyayı fetihle almaları, halkın büyük kesiminin de gayrimüslimlerden oluşması nedeniyle ilk dönemlerde toplumun en azından yarısını, bugün köle diyebileceğimiz kesim oluşturuyordu denilebilir. Ancak Selçuklu politikalarına bakıldığı zaman, halkı köleleştirmenin çok da tercih edilen bir uygulama olmadığı görülmektedir. Zira Selçuklu sultanlarının, eşlerinin ve devlet adamlarının sürekli olarak köle azat etmeleri, bu siyaseti destekleyen veya kanıtlayan uygulamalardandır denilebilir.

Selçuklular, Anadolu coğrafyasında çok da uzun olmayan bir zaman diliminde var olmuş, bu

sürenin de çoğunu savaşlarla geçirmiş olmalarına karşın, Anadolu'ya birbirinden güzel, eşsiz ve estetik harikası eserler bırakmıştır. Tabii ki bu eserleri oluşturmak yaklaşık 900 yıl önce çok da kolay bir iş olmasa gerekti. Selçukluların, halkı tamamen köleleştirmek yerine toprağa yerleştirip vergiye bağladığı, böylece ekonomisini iyi duruma getirdiği, fethettiği yerlerdeki gayrimüslim unsurların ehliyet ve kabiliyetlerinden taassup göstermeden faydalandığı, devletin hemen her kademesinde ve hatta vezirlik mevkiinde bile köle kökenli gayrimüslim reayasına yer verdiği bilinmektedir.

Aynı dönem Avrupa'sında feodal beyine ölene kadar bağlı, özgürlükten ümidini kesmiş, karnını doyurma telaşında binlerce kölenin Haçlı seferleri sırasında sergiledikleri tavırlarla karşılaştırılınca, Selçuklu Anadolusundaki kölelik ile Avrupa'daki köleliğin çok farklı uygulamalar olduğu görülmektedir. Kısacası Selçuklu Anadolusunda kölelik olmakla beraber, köleler kolayca özgürlüklerini elde edebilmekte, kişisel kabiliyetlerine göre toplum ve sarayda yer edinebilmekte, devletin en üst makamına gelebilmekteydiler. Bu nedenle Selçuklu tarihinde evde çalışan hizmetlilere, saray eğlence hayatındaki cariye ve diğer görevlilere, gayrimüslim sultan eşlerinin yardımcılara, sultanların özel ordularında çalışan kişilere ve daha pek çok farklı işlerde çalışanlara genel anlamda köle denilmekle beraber, dönemin diğer devletleri ile kıyaslandığında çok farklı bir kölelik anlayışının olduğu da görülmektedir.

Sonuç olarak denilebilir ki Selçuklular, inanç, etnisite, savaş gibi toplumsal keşmekeşin en derinini yaşadığı bir coğrafyada inanılmaz bir siyasi tutarlılık sergilemeyi ve bunu hayata geçirmeyi başaramışlardır. Bu da onların reel politik konusundaki üstün yeteneklerinin bir göstergesidir.

KAYNAKÇA

- Ahmed Eflâkî. (2011), *Ariflerin Menkıbeleri*, çevr. Tahsin Yazıcı, İstanbul: Kabcacı Yayınları.
- Akdağ, Mustafa. (2010), *Türkiye'nin İktisadî ve İctimâî Tarihi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. (2. Baskı)
- Anna Kommena. (1996), *Alexiad Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexias Kommenos Dönemi'nin Tarihi Malazgirt'in Sonrası*, çevr. Bilge Umar, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Anonim *Haçlı Tarihi*. (2013), haz. Doç. Dr. Ergin Ayan, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Anonim *Selçuknâme*, (2014), trc. H. İbrahim ve Fahrettin Coşkun, Ankara: Atıf Yayınları.
- Anzerlioğlu, Yonca. (2016), *Karamanlı Ortodoks Türkler*, Ankara: Phoenix Yayınevi. (3. Baskı)
- Ayan, Ergin. (2009/1), "Türkiye Selçukluları'nda Köle Emîrler (I) Mübârîzeddîn Çavlı" Karadeniz, S. 3, ss. 125-139.
- Ayan, Ergin. (2009/2) "Türkiye Selçukluları'nda Köle Emîrler (III) Emîneddîn Mikael", Karadeniz, S. 9, ss. 9-18.
- Aydın, M. Akif ve Hamidullah, Muhammed. (2002), "Köle", DİA, C. 26.
- Başkumandan Simbat Vekayinamesi (951-1334)*. çevr. Hrant D. Anderasyan.
- Baybars el-Mansûrî. (2016), *et-Tuhfetü'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye Türk Devleti Konusunda Sultânlarla Armağan (1252-1312)*, çevr. Hüseyin Polat, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bozkurt, Gülnihal. (1987), "İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.3, S. 1-4, s. 115-155.
- Cahen, Claude. (2012), *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çevr. Erol Üyepazarcı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. (4. Baskı)
- Cahen, Claude. (2013), *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi. (2. Baskı)
- Crucis, Ricoldus de Monte. (2018), *Doğu Seyahatnamesi Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu*, çevr. A. D. Altunbaş, İstanbul: Kronik Kitap. (3. Baskı)
- Demir, Mustafa. (2005), *Türkiye Selçukluları ve Beylikler Devrinde Sivas Şehri*, Sakarya: Sakarya Kitabevi.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî. (2000), *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, çevr. A. Sait Aykut, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. (2. Baskı)
- Ebu'l Hasan Habib el-Maverdi. (2015), *El-Ahkâmü's Sultaniye İslam'da Devlet ve Hilafet Hukuku*, çevr. Ali Şafak, İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Ebu'l-Ferec, Gregory (Bar Hebraeus). (1999), *Ebu'l-Ferec Tarihi I-II*, çevr. Ö. Rıza Doğul, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ebü'l-Fidâ. (2017), *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, çevr. Ramazan Şeşen, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- El-Ömerî. (1991), *Mesâlikü'l-Ebsâr'a göre Anadolu Beylikleri (Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar)*, trc. Yaşar Yücel, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. (2. Baskı)
- Fayda, Mustafa. "Zimmi", DİA, C. 44, s. 428-434.
- Gordlevski, Vladimir. (1988), *Anadolu Selçuklu Devleti* (çevr. Azer YARAN), Ankara: Onur Yayınları.
- Gökhan, İlyas. (2012), "Türkiye Selçukluları İle Kilikya Ermenileri Arasındaki Siyasi İlişkiler", Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, I, ss. 117-158.
- Göksu, Erkan. (2007), "Türkiye Selçuklu Devletinde Gulâm Eğitimi ve Gulâmhâneler", *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl 7, S. 24, ss. 65-84.
- Göksu, Erkan. (2010), *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Göksu, Erkan. (2015), "Türkiye Selçuklu Ordusundaki Frenk Ücretli Askerler ve Babailer

- İsyanı'nın Bastırılmasındaki Roller", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş-ı Veli Araştırma Dergisi*, 74, ss. 211-233.
- Grigos Senyörü *Hetum Vekayinamesi*, (1946), trc. Hrant D. Andreasyan, İstanbul.
- Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî. (2015), *Târih-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, ed. Erkan Göksu, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Hasan b. Abdülmü'min el-Hoyî. (2018), *Selçuklu İnşâ Sanatı Gunyetü'l-Kâtip ve Münyetü't-Tâlib Rüsûmu'r-Resâil ve Nücûmu'l-Fezâ'il*, haz. C. Yakupoğlu-Namiq Musalı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İbni Bibi, El Hüseyin b. Muhammet b. Ali El Ca'feri El Rugadi. (2014), *El-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-Alâiyye Selçuknâme*, çevr. Mürsel Öztürk, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İbni Tagriberdi. (2013), *En-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, çevr. D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Karaman, Suat. (2015), *İbn Battûta'ya Göre 14. Yüzyılda Anadolu Sosyal ve Kültürel Hayat*, İstanbul: Kozmos Yayınları.
- Kaymaz, Nejat. (2009), *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Devri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kemâlüddîn İbnü'l-Adîm. (2014), *Zübdetü'l-Haleb Min Târih-i Haleb'de Selçuklular*, trc. Ali Sevim, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Merçil, Erdoğan. (1996), "Gulâm", *DİA*, C. 14.
- Merçil, Erdoğan. (2000), *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî. (2013), *Fihî Mâ Fih*, çevr. M. Ülker Anbarcıoğlu, İstanbul: Ataç Yayınları. (6. Baskı)
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah. (2001), *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi II Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, yay. Ali Öngül, İzmir: Akademi Kitabevi.
- Niketas Khoniates. (1995), *Historia (İoannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çevr. Fikret Işıltan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Rice, T. Talbot. (2015), *Anadolu Selçuklu Tarihi*, çevr. T. Kaan Taştan, Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Simon De Saint Quentin. (2006), *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, Alanya: Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Sümer, Faruk. (1985), *Yabanlı Pazarı Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını.
- Süryani Patrik Mihail'in Vekayinamesi İkinci Kısım (1042-1195)*, (1944), çevr. Hrant D. Andreasyan.
- Şükürov, Rüstem, (2016), *Türk Bizans İlişkileri ve Anadolu'nun Türkleşme Süreci*, haz. İvan Pavli ve Badegül Can Emir, İstanbul: Kültür Bilimleri Akademisi Yayınları.
- Turan, Osman. (1947/1), "Selçuklu Devri Vakfiyeleri I. Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyesi ve Hayatı", *Belleten*, C. 11, S. 42, ss. 197-235.
- Turan, Osman. (1947/2) "Selçuklu Devri Vakfiyeleri II. Mübârizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi", *Belleten*, C. 11, S. 43, ss. 415-445.
- Turan, Osman. (1948), "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III. Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Belleten*, C. 12, S. 45, ss. 17-160.
- Turan, Osman. (1953), "Les Soverains Seldjoukides et Leurs Sujets Non-Musulmans", *Studia İslamica*, No: 1, ss. 65-100.
- Turan, Osman. (1988), *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Turan, Osman. (2003), *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi Türk Dünya Nizâmının Millî, İslâmî ve İnsânî Esasları*, İstanbul: Ötüken Neşriyat. (14. Baskı)

- Turan, Osman. (2005), *Selçuklular Tarihi ve Türk-İsl m Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Neşriyat. (9. Baskı)
- Turgal, H. Fehmi. (1943), “Mülga Şer’iye Mahkemeleri Sicilleri  zerinde İncelemeler”, *İkinci Türk Tarih Kongresi Kitabı* İstanbul.
- Usame İbn Munkız. (2015), *Kit bu’-l İ’tib r İbretler Kitabı*,  vr. Y. Ziya Cömert, İstanbul: Kitabevi Yayınları. (5. Baskı)
- Uyumaz, Emine. (2011), *Türkiye Selçuklu Devleti’ne Gelen ve Giden Elçiler*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı. (1988), *Osmanlı Devleti Teşkil tına Medhal Büyük Selçukiler, Anadolu Selçukileri, Anadolu Beylikleri, İlh niler, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Meml klerdeki Devlet Teşkil tına Bir Bakış*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Vryonis, Speros. (2016), “Selçuklu Gulamları ve Osmanlı Devşirmeleri”, *Cogito*, S. 29, G z 2001, İstanbul, (7. Baskı), ss. 93-120.
- Vryonis, Speros. (1975), “Nomadization and İslamization in Asia Minor”, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 29, ss. 41-71.
- Yinanç, Refet. (1994), “Sivas Abideleri ve Vakıfları II”, *Vakıflar Dergisi*, S. 23, ss. 5-18.
- Zekeriya b. Muhammed el-Kazvînî. *As r ’l-Bilâd ve Ahb r ’l-İbâd*, <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.361337/page/n19>.

MESLEK YÜKSEKOKULU ÖĞRENCİLERİNİN ÖĞRENME ORTAMI VE ÖĞRETİM ELEMANLARI İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ*

Aytekin ERDEM¹
Duygu HÜYÜK²
Hasan METE³
Gürcan UZAL⁴

Öz

Bu çalışmanın amacı, meslek yüksekokulu öğrencilerinin öğrenme ortamı ve öğretim elemanları ile ilgili görüşlerinin belirlenmesidir. Araştırma tarama modelinde bir çalışmadır. Araştırmanın evrenini 2016-2017 Eğitim-Öğretim yılında Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulunda öğrenim gören öğrenciler, örneklemini ise bu adaylar arasından rastgele seçilen 251 öğrenci oluşturmaktadır. Araştırma kapsamında öğrencilerden veri toplamak için kullanılan ankette Likert ölçeğiyle ölçülmüş sorular sorulmuştur. Elde edilen veriler, SPSS paket programından yararlanılarak, betimsel ve yordamalı istatistik teknikleri ile analiz edilmiştir. Ulaşılan sonuçlardan bazıları şunlardır: Öğrencilerin, öğrenme ortamı ile ilgili görüşlerden ikisinde kararsız kaldıkları, bir maddedeki görüşe kısmen katılmadıkları; öğretim elemanları ile ilgili görüşler alt boyutundaki bir maddedeki görüşte kararsız kaldıkları, iki maddedeki görüşlere ise kısmen katılmadıkları anlaşılmaktadır. Bu sonuçlar çerçevesinde, meslek yüksekokullarında öğrenme ortamlarının iyileştirilmesi, öğrencilerin ders dışı etkinliklerle sosyalleştirilmesi ve öğretim elemanlarının belirlenen standartlara göre yetkinleştirilmesi önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Meslek yüksekokulu, öğrenci, öğrenme ortamı, öğretim elemanı, sosyal ve kültürel etkinlikler

THE OPINIONS OF VOCATIONAL SCHOOL STUDENTS ABOUT THE LEARNING ENVIRONMENT AND TEACHING STAFF

Abstract

The aim of this study is to determine the opinions of vocational school students about the learning environment and teaching staff. The study was carried out in survey model. Students who are studying in the Technical Programs of the Vocational School of Technical Sciences in the 2016-2017 Academic Year constituted the universe of the current research. The sample of the search is composed of 251 students who were randomly selected among these students. In the scope of the research, in the questionnaire used to collect data from students, Likert scale measured questions were asked. The data obtained were analyzed using descriptive and inferential statistical techniques and SPSS package program. Some of the results obtained are as follows: *It has been seen that students were indecisive in the opinion that two of them about the learning environment, they are not partly involved in the opinion in one clause; it was seen that they were indecisive in the clause about the sub-dimension of their opinions about the lecturers.* Within the frame work of these results, it is recommended that vocational schools improve their learning environments, socialize their students with extra-curricular activities and teaching staff should be qualified according to the determined standards.

Keywords: Vocational school, student, learning environment, teaching staff, social and cultural activities

* Bu çalışma ISVET 2017 II. Uluslararası Yükseköğretimde Mesleki Eğitim ve Öğretim Sempozyumu'nda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, aerdem@nku.edu.tr

² Öğr. Gör. Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, dhuyuk@nku.edu.tr

³ Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, hmete@nku.edu.tr

⁴ Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, guzal@nku.edu.tr

Giriş

Günümüzde teknolojinin hızlı gelişmesi ve yayılması nedeniyle, ülkelerin en önemli kaynağını geliştiren teknolojiye uyum sağlayabilecek nitelikte insan gücü oluşturmaktadır. Gelişmiş ülkelerdeki nitelikli insanların ülkenin kaynaklarını zenginleştirdiği dikkati çekmekte ve kalkınmış ülkelerin de teknolojilerini bu insan kaynakları ile geliştirdikleri düşünülmektedir. Bu bağlamda, ülkemizin de ülkeler sıralamasının ön saflarında yer alabilmesi için, nitelikli insan sayısını arttırması beklenmektedir (Kavak, 1992, s.5). Bu durumda Türkiye'nin rekabet gücünün arttırılmasında her kademedeki olduğu gibi, özellikle nitelikli mesleki ve teknik eğitim almış ve teknolojiden de etkin bir şekilde yararlanabilen çok sayıda yetişmiş insan kaynağına gereksinimi bulunmaktadır. Bu gereksinimin bir kısmını ön lisans düzeyinde karşılayacak olan kurumlardan biri de, meslek yüksekokullarıdır (Akyurt, 2009, s.177; Alkan, Suiçmez, Aydınkal ve Şahin, 2014). “2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu’na göre meslek yüksekokulları belirli mesleklere yönelik eğitim öğretime ağırlık veren bir yükseköğretim kurumudur” [Yükseköğretim Kanunu (YÖK),1981, s.2]. Meslek yüksekokullarının nitelikli insan gücü yetiştirme amacı “ara insan gücü” biçiminde de ifade edilmektedir. Ara eleman yetiştirmenin yanı sıra Örs’e (2003, s.4) göre; “meslek yüksekokullarının ‘okulu yaşama yaklaştırmak ve toplumla bütünleşmek’ sloganıyla ifade edilebilecek toplumsal rolleri de bulunmaktadır.” Bu rol kapsamında, meslek yüksekokullarının toplumsal amaç ve hedeflerini gerçekleştirebilmek için, endüstri, ticaret ve hizmet sektörü gibi paydaşlara önemli görevler düşmektedir. Ancak günümüzün en önemli olgularından biri olan meslek yüksekokullarına ülkemizde gereken önemin verilmediği görülmektedir (Ergin ve Yağcı, 2003, s.256). Nitekim, meslek yüksekokullarında öğrencilerin bilgi seviyesinin düşüklüğü; yerleşim yeri, alt yapı ve kaynak eksiklikleri; öğretim elemanlarının nicelik ve nitelik bakımından yetersizlikleri; nitelikli ve deneyimli okul yöneticileri ile idari personel yoksunluğu; okul ve iş dünyası arasında sağlıklı ilişkiler kurup işgücü piyasasının taleplerine uygun nitelikte mezun yetiştirememesi gibi sorunlar yaşanmaktadır (Strateji, 2008). Bu sorunların giderilebilmesi için meslek yüksekokullarının Toplam Kalite Yönetimi ilkeleri doğrultusunda yeniden yapılandırılmaları gerekmektedir.

Toplam Kalite Yönetimi unsurları ne kadar iyi anlaşılırsa, uygulama süreci de o kadar etkin olmaktadır. Bu nedenle, yükseköğretim kurumlarını sadece akademik açıdan değil, her anlamda (destekleyici personel, kütüphane görevlileri, bilgi işlem, idare) değerlendirmek gerekmektedir. Böylece Toplam Kalite Yönetimi anlayışı çerçevesinde eksik olan noktalar belirlenecek ve iyileştirmeye dair yapılacak olan çalışmalar daha başarılı olacaktır. Yükseköğretim sürecinde girdilerin kalitesi, çıktıların kalitesini direkt olarak etkilemektedir. Yükseköğretim sürecinin girdileri; akademik/idari personel, öğretim materyalleri, akademik prosedürler, yönetim prosedürleri, akademik ve idari personel nitelikleri, akademik bilgi, eğitim ve ekipman olarak sıralanmaktadır. Çıktıları ise; diploma, eğitim, akademik bilgi, enformasyon ve nitelikler şeklinde ifade edilmektedir (Edwards, 1991, s.19, akt., Akan, 2014). Meslek yüksekokullarının gelişmelere ayak uydurabilmesi için, belirli periyotlarda eğitim ortamlarının kalitesini değerlendirmek amacı ile öğrencilerin; memnuniyet, tutum, gereksinim ve deneyimlerinin araştırılması önem arz etmektedir (Yangın ve Kırca, 2013, s.80).

Öğrenci değerlendirmeleri kaliteli eğitim verilip verilmediğini değerlendirmede tek bilgi kaynağı olmamakla birlikte, yararlı bilgiler sağlamaktadır. Bu değerlendirmeler öğretimin kalitesini gösteren diğer pek çok göstergeden daha güvenilirdir. Çünkü öğrenciler bu süreçten doğrudan yararlanmaktadırlar. Bu nedenle, hizmetlerden yararlananların görüşlerine dayalı olarak etkililik ve verimliliği ispat etmeye yönelik meslek yüksekokulları için bu tür değerlendirmeler önemli bir veri kaynağıdır (Ekinci ve Burgaz, 2007, s.122, akt., Akan, 2014). Literatürde öğrencilerin memnuniyet düzeylerini ölçmek ve daha iyi değerlendirmek için gerçekleştirilmiş birçok çalışma mevcuttur (Akan, 2014; Gülcan, Kuştepe ve Aldemir, 2002; İçli ve Vural, 2010; Kantoğlu, Torkul ve Altunışık, 2013; Karahan, 2013; Kaya, 2014; Sökmen, 2011; Şahin 2009). Öğrencilerin öğrenimleri süresince kullandıkları meslek yüksekokulu/üniversite kampüsü ve içindeki olanaklar,

arkadaş grupları ve akademik personelin öğrencilerin memnuniyetleri üzerinde büyük bir etkisi olduğu kabul edilmektedir (Erdoğan ve Uşak, 2005, s.37). Gerçekleştirilen bu çalışmalarda, öğrenci memnuniyetini belirten durumlar çeşitli boyutlar açısından ele alınıp incelenmiştir. Nitelikli bir eğitim gerçekleştirmesi gereken meslek yüksekokullarında öğrencilerin okullarını değerlendirmeleri önem kazanmaktadır. Bu nedenle çalışmanın amacı, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulundaki öğrencilerin öğrenme ortamı ve öğretim elemanları ile ilgili görüşlerinin belirlenmesidir. Bu amaç doğrultusunda aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

1. Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulundaki öğrencilerin öğrenme ortamı ve öğretim elemanları ile ilgili görüşlerinin düzeyi nedir?
2. Öğrencilerin kişisel özellikleri (cinsiyet, mezun olunan okul türü ve meslek yüksekokulundaki öğrencilik süresi) ile öğrenme ortamı ve öğretim elemanlarına yönelik görüşleri arasında farklılık var mıdır?

1. Yöntem

1.1. Araştırmanın Modeli

Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulundaki öğrencilerin öğrenme ortamı ve öğretim elemanları ile ilgili görüşlerinin belirlenmesi amaçlanan araştırmada, nicel araştırma yöntemlerinden tarama modeli kullanılmıştır. Tarama modelleri, geçmişte ya da hâlen var olan bir durumu mevcut şekliyle betimlemeyi amaçlayan araştırma yaklaşımıdır (Büyüköztürk, 2012; Karasar, 2015).

1.2. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini 2016-2017 Eğitim-Öğretim yılında, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulunda öğrenim gören 7189 öğrenci, örneklemini ise bu öğrenciler arasından rastgele seçilen 251 öğrenci oluşturmaktadır. Gerçekleştirilen bu araştırmada örneklem sayısından kaynaklanan hatanın güven seviyesi % 95 için % 6 olarak hesaplanmıştır.

1.3. Öğrencilerin Kişisel Bilgileri

Araştırmaya katılan öğrencilerin 232'si (%92) normal örgün öğretimde, 19'u (%8) ikinci öğretimde öğrenim görmektedir. Öğrencilerin 201'i (%80) erkek, 50'si (%20) kadındır. Bilgi formuna cevap verenlerin 148'i (%59) Meslek Lisesi, 59'u (%23.5) Teknik Lise, 10'u (%4) diğer liselerden, 12'si (%4.8) Genel Lise, 22'si (%8.8) Anadolu Lisesi mezunudur. 133'ü (%53) iki yıl, 50'si (%19.9) bir yıl, 36'sı (14.3) üç yıl, 16'sı (%6.4) diğer, 14'ü (%5.6) dört yıldan beri meslek yüksekokulunda okumakta olup 2'si (% 0.8) af öğrencisidir.

Tablo 1: Öğrencilerin Gördükleri Öğretim Şekli

Öğretim Şekli	Öğrenci Sayısı	Oran (%)
İkinci Öğretim	19	7.6
Normal Örgün Öğretim	232	92.4
Toplam	251	100.0

Tablo 2: Öğrencilerin Cinsiyetleri

Cinsiyet	Öğrenci Sayısı	Oran (%)
Erkek	201	80.1
Kadın	50	19.9
Toplam	251	100.0

Tablo 3: Öğrencilerin Mezun oldukları Ortaöğretim Kurumları

Ortaöğretim Kurumu	Öğrenci Sayısı	Oran (%)
Genel Lise	12	4.7
Anadolu Lisesi	22	8.8
Meslek Lisesi	148	59.0
Teknik Lise	59	23.5
Diğer	10	4.0
Toplam	251	100

Tablo 4: Öğrencilerin Eğitim Gördükleri Programlar

Program Adı	Öğrenci Sayıları	Oran (%)
Bilgisayar Programcılığı	45	17.9
Biyomedikal Cihaz Teknolojisi	14	5.6
Elektronik Haberleşme	3	1.2
Elektrik	26	10.4
Elektronik Teknolojisi	4	1.6
Gıda Teknolojisi	51	20.3
Kontrol ve Otomasyon	4	1.6
Makine	23	9.2
Mekatronik	35	14.0
Mobilya ve Dekorasyon	4	1.6
Makine Resim Konstrüksiyon	10	4.0
Otomotiv Teknolojisi	9	3.6
Seracılık	1	0.4
Tarım Makineleri	20	8.0
Tekstil Teknolojisi	2	0.8
Toplam	251	100

1.4. Veri Toplama Aracı

Araştırma kapsamında öğrencilerden veri toplamak için kullanılan veri toplama aracı araştırmacılar tarafından geliştirilmiş olup, ölçeğin özellikleri şunlardır:

ÖÖOveÖEİİG (Öğrencilerin Öğrenme Ortamı ve Öğretim Elemanları İle İlgili Görüşleri) Ölçeği: Öğrencilerin öğrenme ortamı ile ilgili görüşleri faktörü altında üç madde ve öğretim elemanları hakkındaki görüşleri faktörü altında da üç madde bulunmaktadır. Birinci faktörde yer alan maddelerin faktördeki yük değerleri 0.753-0.808 arasında değişmektedir. Aynı değerler ikinci faktörde yer alan üç madde için 0.790-0.849 arasındadır. Uyum indeksleri GFI= 0.995, AGFI=0.987, NFI=0.993, NNFI=1.007, CFI=1.00, RMSEA=0.000'dır. Bu ölçek, Cronbach Alfa iç tutarlılık katsayısı birinci faktör için $\alpha=0.79$, ikinci faktör için $\alpha=0.71$ ve tüm ölçek için $\alpha=0.74$ olan, olumsuz toplam 6 maddeden oluşan beşli Likert tipi bir ölçektir. Bu maddelerin ayırt etme gücü 0.380 ile 0.578 arasında değişmektedir.

Ölçeğin aralık genişliği, "aralık genişliği = dizi genişliği / yapılacak grup sayısı" formülü ile oluşturulmuş olup, seçenekler ve sınırlar Tablo 5'de verilmiştir.

Tablo 5: Seçenekler ve Sınırlar

Ağırlık	Seçenekler	Sınırlar
5	Tümüyle Katılıyorum	4.20 – 5.00
4	Kısmen Katılıyorum	3.40 – 4.19
3	Kararsızım	2.60 – 3.39
2	Kısmen Katılmıyorum	1.80 – 2.59
1	Tümüyle Katılmıyorum	1.00 – 1.79

1.5. Verilerin Analizi

Veri toplama aracından elde edilen verilerin analizinde betimsel ve yordamalı istatistik teknikleri kullanılmıştır.

2. Bulgular

Bu bölümde Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulunda öğrenim gören öğrencilerin bilgi formuna verdikleri cevaplar değerlendirilmiştir.

2.1. Betimsel İstatistik

Öğrencilerin Öğrenme Ortamı ve Öğretim Elemanları İle İlgili Görüşleri

Tablo 6: Öğrencilerin Öğrenme Ortamı ve Öğretim Elemanı ile İlgili Görüşlerinin Betimsel İstatistikleri

Öğrenci Görüşleri	n=251	Mod	Med	\bar{X}	S	Görüşlere Katılım Düzeyi
Öğrenme Ortamı Hakkındaki Görüşler						
Okulumuzun fizikî ortamı yeterli değildir (oog6).		5.00	3.00	2.93	1.41	Kararsızım
Okulumuzda spor, müzik, tiyatro vb. etkinlikler yetersizdir (oog4).		1.00 ^a	3.00	2.93	1.43	
Okulumuzda kütüphane ve internet olanakları yetersizdir (oog2).		1.00	2.00	2.51	1.52	Kısmen Katılmıyorum
Öğretim Elemanları Hakkındaki Görüşler						
Öğretim elemanları güncel bilgilerden yoksun olup, yalnızca teorik bilgileri bize sunmaktadırlar (oog7).		1.00	3.00	2.85	1.44	Kararsızım
Öğretim elemanlarının çoğu kendi alanlarında yeterli değildir (oog1).		1.00	2.00	2.53	1.41	Kısmen Katılmıyorum
Öğretim elemanları bildiklerini bize nasıl anlatacaklarını bilmemekteler (oog2).		1.00	2.00	2.19	1.38	

^aBirden fazla mod var. En küçük değer gösterilmektedir.

Tablo 6’da öğrencilerin, öğrenme ortamı hakkındaki görüşler faktörü altındaki “Okulumuzun fizikî ortamı yeterli değildir ($\bar{X}=2.93$)” ve “Okulumuzda spor, müzik, tiyatro vb. etkinlikler yetersizdir ($\bar{X}=2.93$)” görüşlerinde *kararsız kaldıkları*, “Okulumuzda kütüphane ve internet olanakları yetersizdir ($\bar{X}=2.51$)” görüşüne ise *kısmen katılmadıkları* görülmektedir. Öğrencilerin okulun fizikî ortamının yetersizliği görüşünde kararsız kalmalarının nedeni, fizikî ortam hakkında çok olumsuz düşünmemeleri olabilir. Öğrencilerin spor, müzik, tiyatro vb. etkinliklerin yetersiz olması görüşünde kararsız kalmaları, bu etkinlikleri gerçekleştirmek isteyen öğrencilerin bu isteklerini gerçekleştirebilecekleri bir ortamın varlığına inanmalarından kaynaklanabilir. Öğrencilerin kütüphane ve internet olanaklarının yetersizliğine kısmen inanmamaları, kütüphane ve internette kısmen de olsa yararlandıklarını gösterebilir.

Tablo 6 incelendiğinde öğrencilerin, “Öğretim Elemanları hakkındaki Görüşler” faktörü altında bulunan; “Öğretim elemanları güncel bilgilerden yoksun olup, yalnızca teorik bilgileri bize sunmaktadırlar ($\bar{X}=2.85$)” görüşünde *kararsız kaldıkları*, “Öğretim elemanlarının çoğu kendi alanlarında yeterli değildir ($\bar{X}=2.53$)” ve “Öğretim elemanları bildiklerini bize nasıl anlatacaklarını bilmemekteler ($\bar{X}=2.19$)” görüşlerine ise *kısmen katılmadıkları* görülmektedir. Öğrencilerin, öğretim elemanlarının güncel bilgilerden yoksun olup, yalnızca teorik bilgileri kendilerine sunmaları konusunda kararsız kalmaları, bazı öğretim elemanlarının güncel bilgilere sahip olmaları ve derslerde uygulama yaptırılmaları nedeniyle olabilir. Ayrıca öğrencilerin, öğretim elemanlarının alanlarında yeterli olmamaları ve bilgilerini öğrencilere yansıtamama görüşlerine kısmen katılmamaları, öğretim elemanlarının bir kısmının alanlarında yeterli olmalarından ve alan öğretim bilgisi yeterliklerine sahip olmalarından kaynaklanabilir.

2.2. Yordamalı (Inferential) İstatistik

Bu bölümde öğrencilerin öğrenme ortamı ve öğretim elemanları ile ilgili görüşlerinin bireysel özelliklere göre farklılık olup olmadığı ile ilgili bulgulara yer verilmiştir. Tablo 7’de ölçek puanlarının cinsiyete göre normallik testi sonuçları görülmektedir.

Tablo 7: Öğrencilerin Öğrenme Ortamı ve Öğretim Elemanı ile İlgili Görüşleri Ölçeği Puanlarının Cinsiyete Göre Normallik Testi Sonuçları

Cinsiyet	Kolmogorov-Smirnov ^a			Shapiro-Wilk		
	İstatistik	sd	p	İstatistik	sd	p
Erkek	.075	201	.008	.975	201	.001
Kadın	.095	50	.200*	.965	50	.139

^a. Lilliefors Anlamlılık Düzeltmesi

*. Gerçek öneme sahip bir alt sınırdır.

Tablo 7’ye göre erkeklerin ($D_{(201)}=0.075$, $p=0.008$) Ölçeği puan dağılımının normal dağılıma uygun olmadığı anlaşılmaktadır.⁵ Bu nedenle parametrik olmayan bir test olan ilişkisiz ölçümler için Mann Whitney U-Testi (Mann-Whitney U-Test for Independent Samples) uygulanmıştır. Test sonuçları Tablo 8’de verilmiştir.

Tablo 8: Ölçeği Puanlarının Cinsiyete Göre Mann-Whitney U-Testi Sonuçları

Eğitim Düzeyi	n	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	U	p
Erkek	201	125.61	25247.00	4946.00	.863
Kadın	50	127.58	6379.00		

50 kadın ve 201 erkek öğrenciden oluşan 251 kişilik grupta, kadınlarla erkeklerin öğrenme ortamı ve öğretim elemanları ile ilgili görüşleri arasında anlamlı bir fark olup olmadığını ortaya koymak için yapılan Mann-Whitney U testinin sonucuna göre, kadınların görüşleri (Ortanca: 15.50) ile erkeklerin görüşleri (Ortanca:15.00) arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark gözlenmemiştir ($U=4946.00$, $p>0.05$). Cinsiyetin araştırmaya konu olan öğrencilerin öğrenme ortamı ve öğretim elemanları ile ilgili görüşleri üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı söylenebilir. Bunun nedeni, kadın ve erkek öğrencilerin öğrenme ortamı ve öğretim elemanlarından aynı derecede yararlanmaları ve etkilenmeleri olabilir.

Tablo 9: Ölçeği Puanlarının Mezun Oldukları Okula Göre Normallik Testi Sonuçları

Okul	Kolmogorov-Smirnov ^a			Shapiro-Wilk		
	İstatistik	sd	p	İstatistik	sd	p
Genel Lise	.153	12	.200*	.941	12	.506
Anadolu Lisesi	.123	22	.200*	.950	22	.317
Meslek Lisesi	.081	148	.020	.975	148	.008
Teknik Lise	.080	59	.200*	.973	59	.202
Diğer Lise	.176	10	.200*	.962	10	.808

^a. Lilliefors Anlamlılık Düzeltmesi

*. Gerçek öneme sahip bir alt sınırdır.

⁵ Seçilen grup büyüklüğü göz önüne alındığında ($n \geq 51$) normallik testi sonuçlarından Kolmogorov-Smirnov, ($n \leq 50$) ise Shapiro-Wilk testi sonuçları dikkate alınmalı (Büyüköztürk, 2012, s.42).

Tablo 9'dan, Meslek Lisesi mezunu öğrencilerin ($D_{(148)}=0.081$, $p=0.020$) ÖÖveÖEİİG Ölçeği puan dağılımının normal dağılıma uygun olmadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle parametrik olmayan bir test olan ilişkisiz ölçümler için Kruskal Wallis H-Testi (Kruskal Wallis H-Test for Independent Samples) uygulanmıştır. Test sonuçları Tablo 10'da verilmiştir.

Tablo 10: ÖÖveÖEİİG Ölçeği Puanlarının Mezun Oldukları Okula Göre Kruskal Wallis Testi Sonuçları

Okul	n	Sıra Ortalaması	sd	χ^2	p	Anlamlı Fark
Genel Lise	12	115.96	4	2.721	.606	Yok
Anadolu Lisesi	22	146.70				
Meslek Lisesi	148	122.25				
Teknik Lise	59	127.72				
Diğer Lise	10	137.85				

Öğrencilerin mezun oldukları okullara göre, öğrenme ortamı ve öğretim elemanları ile ilgili görüşleri arasında, anlamlı bir fark olup olmadığını ortaya koymak için yapılan Kruskal Wallis testine göre anlamlı bir fark gözlenmemiştir χ^2 ($sd=4$, $n=251$) = 2.721, $p>0.05$. Öğrencilerin mezun oldukları okulların, araştırmaya konu olan öğrencilerin öğrenme ortamı ve öğretim elemanları ile ilgili görüşleri üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı söylenebilir. Bu bulgu, ortaöğrenimini meslek eğitimi dışındaki okullarda tamamlamış olan öğrencilerin de meslek yüksekokulundaki mesleki eğitime uyum sağlayabilmelerinden kaynaklanabilir.

Tablo 11: ÖÖveÖEİİG Ölçeği Puanlarının Meslek Yüksekokulu'ndaki Öğrencilik Süresine Göre Normallik Testi Sonuçları

	Kolmogorov-Smirnov ^a			Shapiro-Wilk			
	Öğrencilik Süresi	İstatistik	sd	p	İstatistik	sd	p
1 yıl		.124	50	.053	.941	50	.015
2 yıl		.075	133	.065	.981	133	.058
ÖÖveÖEİİG 3 yıl		.138	36	.079	.927	36	.021
4 yıl		.207	14	.108	.933	14	.339
5 ve üstü yıl		.115	18	.200*	.948	16	.460

^a. Lilliefors Anlamlılık Düzeltmesi

*. Gerçek öneme sahip bir alt sınırdır.

Tablo 11'den, Meslek Yüksekokulu'ndaki öğrencilik süresi bir yıl ($D_{(50)}=0.124$, $p=0.053$), iki yıl ($D_{(133)}=0.075$, $p=0.065$), üç yıl ($D_{(36)}=0.138$, $p=0.079$), dört yıl ($D_{(14)}=0.207$, $p=0.108$), beş ve üstü yıl ($D_{(18)}=0.115$, $p=0.200^*$) olan öğrencilerin, ÖÖveÖEİİG Ölçeği puan dağılımının normal dağılıma uygun olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle parametrik bir test olan ilişkisiz örneklem için Tek Faktörlü Varyans Analizi (One-Way Anova) uygulanmıştır. Test sonuçları Tablo 12'de verilmiştir.

Tablo 12: ÖÖveÖEİİG Ölçeği Puanlarının Meslek Yüksekokulu'ndaki Öğrencilik Süresine Göre ANOVA Sonuçları

Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	p	Anlamlı Fark
Gruplar arası	413.565	4	103.391	3.331	0.011	1 yıl-2 yıl,
Gruplar içi	7635.415	246				3 yıl-2 yıl,
Toplam	8048.980	250				5 ve üstü yıl-2 yıl

Öğrencilerin Meslek Yüksekokulu'ndaki öğrencilik sürelerine göre, öğrenme ortamı ve öğretim elemanları ile ilgili görüşleri arasında, anlamlı bir fark olup olmadığını ortaya koymak için yapılan ilişkisiz örneklem için Tek Faktörlü Varyans Analizi sonuçlarına göre, anlamlı bir fark bulunmuştur [$F_{(4-246)} = 3.331, p < 0.05$]. Analiz sonucu hesaplanan etki büyüklüğü ($\eta^2 = 0.05$) bu farkın orta düzeyde olduğunu göstermektedir.⁶ Anlamlı farkın hangi gruplar arasında olduğunu bulmak amacıyla post-hoc testleri kullanılmıştır. Levene test sonuçlarına ($p > 0.05$) ve örneklem sayısına bakılarak Fisher LSD testinin kullanılmasına karar verilmiştir. LSD testinin sonuçlarına göre, öğrencilik süresi iki yıl olanların ($\bar{X} = 17.06$) görüşlerinin, bir yıl ($\bar{X} = 14.52$), üç yıl ($\bar{X} = 14.97$) ile 5 ve üzeri yıl ($\bar{X} = 13.44$) olanlara göre daha olumlu olduğu belirlenmiştir. Bu bulgu; öğrencilerin iki yıl içinde öğrenme ortamı ve öğretim elemanlarını daha iyi tanıdıkları, üç yıl ve daha üzeri sürelerde meslek yüksekokulunda bulunan öğrencilerin ise başarısızlıkları nedeniyle öğrenme ortamı ve öğretim elemanlarını daha subjektif değerlendirmelerinden kaynaklı olabilir.

3. Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Meslek yüksekokulu öğrencilerinin öğrenme ortamı ve öğretim elemanları ile ilgili görüşlerinin belirlenmesi amacıyla gerçekleştirilen bu çalışmada, aşağıdaki sonuçlar elde edilmiştir.

Öğrencilerin, “Okulumuzun fizikî ortamı yeterli değildir” görüşünde kararsız kaldıkları bulunmuştur. Benzer sonuç, Çoban ve Sağlam (2016)'ın araştırmasında da elde edilmiştir. Araştırmada fizikî ortam konusunda öğrencilerin kararsız kalmasının, araştırmanın gerçekleştirildiği meslek yüksekokulunda öğrenci sayısının fazla olması nedeniyle öğrenci başına düşen alanın az olmasının, öğrencilerde memnuniyetsizlik yaratmasından kaynaklandığı yorumu yapılabilir.

Araştırmada, “Okulumuzda spor, müzik, tiyatro vb. etkinlikler yetersizdir” görüşünde öğrencilerin kararsız kaldığı görülmektedir. Araştırmanın gerçekleştirildiği üniversitede yeterli spor alanlarının mevcudiyeti ile müzik, tiyatro vb. etkinliklerin gerçekleştirilebileceği öğrenci topluluklarının etkin çalışmasına karşın, öğrencilerin etkinliklere aktif katılımlarının olmaması nedeniyle kararsız kaldıkları düşünülebilir.

Araştırmada öğrenciler, “Okulumuzda kütüphane ve internet olanakları yetersizdir” görüşüne kısmen katılmamaktadırlar. Üniversite kütüphanesinin ve meslek yüksekokulundaki internete bağlı bilgisayar laboratuvarlarının nitelik ve nicelik açısından yeterli olması nedeniyle, öğrencilerin kütüphane ve internetin yetersizliğine inanmadıkları yorumu yapılabilir. Çoban ve Sağlam (2016)'ın araştırmasında ise bu sonucun tersine öğrenciler, öğrenim gördükleri meslek yüksekokulunun kütüphanesinden yararlanamadıklarını belirtmişlerdir.

“Öğretim elemanları güncel bilgilerden yoksun olup, yalnızca teorik bilgileri bize sunmaktadırlar” görüşünde öğrenciler kararsız kalmışlardır. Öğrencilerin öğretim elemanlarının kendilerini geliştirdiklerine inandıkları düşünülebilir. Benzer olarak Çoban ve Sağlam'ın (2016) çalışmasında da öğrenciler, “Öğretim elemanları konularındaki yenilikleri takip etmektedir” görüşüne % 69 oranında katılmaktadırlar. Meslek yüksekokullarında verilen eğitimde her türlü eğitim teknolojileri kullanılmalı, ayrıca laboratuvar, atölye vb. mekânlarda olabildiğince güncel donanımlarla pratiğe dönük eğitim faaliyetleri sürdürülmelidir (Alkan, Suiçmez, Aydınkal ve Şahin, 2014).

Araştırmada öğrenciler, “Öğretim elemanlarının çoğu kendi alanlarında yeterli değildir” ve “Öğretim elemanları bildiklerini bize nasıl anlatacaklarını bilmemekte-dirler” görüşlerine kısmen katılmamışlardır. Bu görüşlerin, Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu öğretim elemanlarının

⁶ Eta karenin alacağı 0.01 değeri küçük, 0.06 değeri orta ve 0.14 değeri geniş etki büyüklüğü olarak yorumlanır (Green ve Salkind, 2005, s.157).

çoğunluğunun lisansüstü eğitimlerini tamamlamış olmalarından ve yine birçok öğretim elemanının öğretmenlik formasyonuna sahip olmalarından kaynaklandığı düşünülebilir.

Öğrencilerin, meslek yüksekokulundaki öğrenme ortamı ve öğretim elemanlarına yönelik görüşlerinin; cinsiyet, mezun olunan okul türü ve meslek yüksekokulundaki öğrencilik süresi değişkenlerine göre değişiklik göstermediği anlaşılmaktadır. Öte yandan meslek yüksekokulundaki öğrencilik süresi iki yıl olanların, okulda diğer süreleri geçirmiş olanlara göre olumluluk ve anlamlı bir farklılık gösterdiği anlaşılmıştır.

Bu sonuçlar ışığında aşağıdaki önerilerde bulunulabilir:

- Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulunda öğrenci kontenjanları azaltılarak öğrenci başına düşen fizikî alan artırılmalı,
- Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulunda sosyal etkinliklere daha çok yer verilmeli,
- Okulun kütüphane ve internet olanakları geliştirilmeli,
- Okulun eğitim-öğretim ile ilgili donanımları güncellenmeli,
- Öğretim elemanlarına periyodik olarak mesleki gelişim (alan bilgisi ve özel öğretim bilgisi) etkinlikleri düzenlenmeli,
- Öğretim elemanlarının uygulama becerilerinin geliştirilmesi için, endüstride görevlendirilmeleri konusunda, meslek yüksekokulu-endüstri işbirliği sağlanmalıdır.

Teşekkür

Araştırmaya yardımcı olan Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu Yönetimine ve anketimizi cevaplandıran öğrencilerimize teşekkür ederiz.

KAYNAKÇA

- Akan, B. (2014). “Toplam kalite yönetimi çerçevesinde öğrenci memnuniyeti: Namık Kemal Üniversitesi Hayrabolu Meslek Yüksekokulu Uygulaması-Student Satisfaction within The Framework of Total Quality Management: An Application Of Namık Kemal University Hayrabolu Vocation”. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(10): 106-123.
- Akyurt, N. (2009). “Meslek Yüksekokulları ve Marmara Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu Öğrencilerinin Genel Profili”. *Fırat Sağlık Hizmetleri Dergisi*, 4(11): 175-189.
- Alkan, R. M., Suiçmez, M., Aydınkal, M. ve Şahin, M. (2014). “Meslek Yüksekokullarındaki Mevcut Durum: Sorunlar ve Bazı Çözüm Önerileri”. *Journal of Higher Education & Science/Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 4(3): 133-140.
- Büyüköztürk, Ş. (2012). *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı: İstatistik Araştırma Deseni, SPSS Uygulamaları ve Yorum* (16. Baskı). Ankara: PEGEM A Yayıncılık.
- Çoban, A. ve Sağlam, A. (2016). “Öğrenci gözüyle Merzifon Meslek Yüksekokulu”. *5th International Vocational Schools Symposium*, Volume 1, 18-20 May, Bildiri Kitabı, 538-543, Prizren, Kosova.
- Erdoğan, M. ve Uşak, M. (2005). “Fen Bilgisi Öğretmen Adayları Memnuniyet Ölçeğinin Geliştirilmesi”. *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 25(2): 35-54.
- Ergin, A. ve Yağcı, Ö. (2003). “4702 Sayılı Yasa Çerçevesinde Gerçekleştirilen MEB-YÖK Meslek Yüksekokulları Projesine Yönelik Bir Değerlendirme”. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 25: 256-264.
- Green, S.B. & Salkind, N.J. (2005). *Using SPSS for Windows and Macintosh: Analyzing and Understanding Data* (4th Edition). New Jersey: Pearson
- Gülcan, Y., Kuştepe, Y. ve Aldemir, C. (2002). “Yüksek Öğretimde Öğrenci Doyumu: Kuramsal Bir Çerçeve ve Görgül Bir Araştırma”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(1): 99-114.
- İçli, G. ve Vural, B. (2010). “Toplam Kalite Yönetimi ve Uygulamaları Çerçevesinde Kırklareli Üniversitesi Meslek Yüksekokulları Öğrenci Memnuniyet Araştırması”. *Marmara Üniversitesi İ.B.B.F. Dergisi*, 28(1): 335-349.
- Kantoğlu, B., Torkul, O. ve Altunışık, R. (2013). “E-Öğrenmede Öğrenci Memnuniyetini Etkileyen Faktörlerin İncelenmesine Yönelik Model Önerisi”. *Business and Economics Research Journal*, 4(1): 121-141.
- Karahan, M. (2013). “Yükseköğretim Kurumları Kalite Yeterliliklerinin Öğrenci Memnuniyeti ve Sürdürülebilirlik Açısından İncelenmesi: İnönü Üniversitesi Malatya MYO uygulaması”. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(3): 1-9.
- Karasar, N. (2015). *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (28. Baskı). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Kavak, Y. (1992). *Meslek Yüksekokulları: Değişim ve İş Hayatıyla İlişkiler*. Ankara: Evren Ofset.
- Kaya, A. (2014). “Meslek Yüksekokulunda Öğrenim Gören Öğrencilerin Eğitim Öğretim ve Geleceğe Yönelik Düşünceleri”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 33(2): 349-356.
- Örs, F. (2003). Meslek Yüksekokullarının Toplumsal İşlevi: Bir Meslek Yüksekokulunun Kurumsal İmaj Araştırması. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10: 1-16.
- Sökmen, A. (2011). “Öğrenci Memnuniyetine Yönelik Ankara’daki Bir Meslek Yüksekokulunda Araştırma”. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 3(4): 66-79.
- Strateji, Y. (2008). Meslek Yüksekokulları Araştırması. *İstanbul Ticaret Odası, İstanbul*.
- Şahin, A., E. (2009). “Eğitim Fakültesinde Hizmet Kalitesinin Eğitim Fakültesi Öğrenci Memnuniyet Ölçeği (EF-ÖMÖ) ile Değerlendirilmesi”. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 37: 106-122.
- Yangın, H. B. ve Kırca, N. (2013). “Antalya Sağlık Yüksekokulu Hemşirelik Öğrencilerinin Memnuniyet Düzeyleri ve Etkileyen Faktörler”. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 2(1): 78-94.

YÖK.(1981).Yükseköğretim Kanunu. *Resmi Gazete*.061181, 1-30.

<http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17506.pdf> den 28.05.2018 tarihinde alınmıştır.

SON DEĞİŞİKLİKLERLE BİRLİKTE TÜRK İŞ HUKUKUNDA MESLEK EDİNİLMEMİŞ GEÇİCİ İŞ İLİŞKİSİ

Yeliz Polat¹

Öz

06/05/2016 tarihli 6715 Sayılı Kanunla birlikte 4857 Sayılı İş Kanununun 7. maddesinde değişiklik yapılarak ilk kez özel istihdam bürosu aracılığıyla geçici iş ilişkisine diğer bir ifade ile meslek edinilmiş geçici iş ilişkisine yönelik düzenlemelere yer verilmiştir. 6715 Sayılı Kanun aracılığıyla yalnızca meslek edinilmiş geçici iş ilişkisine yönelik düzenlemeler yapılmamış, mevcut olan meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisine yönelik değişiklikler de yapılmıştır. Bu makale kapsamında 6715 Sayılı Kanun sonrası Türk İş Hukukunda meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisi gerek teorik gerekse yargı kararları doğrultusunda uygulama boyutuyla ele alınmıştır. Ayrıca 6715 Sayılı Kanun öncesi düzenleme ile mevcut düzenleme arasında karşılaştırmalar yapılmak suretiyle konuya ilişkin değerlendirmelerde bulunulmuştur. Atipik bir iş ilişkisi olan meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisinin amacına hizmet etmesi ile iş hukukuna hâkim olan işçinin korunması ilkesi arasındaki dengenin gözetilmesi önem arz etmektedir.

Anahtar kelimeler: 4857 Sayılı İş Kanunu, geçici iş ilişkisi, 6715 Sayılı Kanun

THE NONPROFESSIONAL TEMPORARY EMPLOYMENT RELATIONSHIP IN TURKISH LABOR LAW WITH THE LATEST CHANGES

Abstract

Law No. 6715, dated 06/05/2016, modifies the 7th Article of the Labour Law No. 4857, and regulates temporary employment relations through private employment agency. Law No. 6175 not only includes regulations about temporary employment relations through private employment agency, but also includes changes about existing temporary employment relations. This paper analyses nonprofessional temporary employment relations, taking both theoretical knowledge and judicial decisions into consideration, based on Turkish Labour Law after the adoption of Law No. 6715. In addition, assessments were made by comparing current regulations with previous regulations that had been effective until the enactment of Law No. 6715. It should be noted that nonprofessional temporary employment relations are atypical employment relations, and it is important to abide by the principle of protecting the worker while utilizing temporary employment relations.

Key words: Labor Law No. 4857, temporary employment relationship, Law No. 6715.

¹İstanbul Üniversitesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü Doktora Öğrencisi, yeliz-plt@hotmail.com.

Giriş

Atipik bir iş ilişkisi olan meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisi, ilk kez 2003 yılında yürürlüğe giren 4857 Sayılı İş Kanununun 7. maddesinde düzenlenmiştir. İlgili maddede 06/05/2016 tarihli 6715 Sayılı Kanunla birlikte önemli değişiklikler yapılmıştır. Bu kapsamda meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisi, kanuni düzenlemeler esas alınmak suretiyle doktrindeki görüşler ve yargı kararlarından yararlanarak ele alınmıştır.

Çalışmada öncelikli olarak Türk İş Hukukunda meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisi, tarihsel bir süreç içerisinde genel hatlarıyla ele alınmıştır. Daha sonra meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisinin unsurlarına yer verilmiştir. Bu ilişkinin unsurları; iş sözleşmesinin bulunması, işçinin devir anında yazılı rızasının alınması, holding bünyesi içinde veya aynı şirketler topluluğuna bağlı başka bir işyerinin varlığı, süresi ve yenilenmesi alt başlıkları altında incelenmiştir. Daha sonra meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisinin kurulamayacağı hallere yer verilmiştir. Bu haller, toplu işçi çıkarılan işyerleri, kamu kurum ve kuruluşları, yer altında maden çıkarılan işyerleri, grev ve lokavtın uygulanması halinde olmak üzere ayrı ayrı başlıklar altında değerlendirilmiştir. Meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisinin, ilk kez 6715 Sayılı Kanunla birlikte Türk İş Hukukuna giren meslek edinilmiş geçici iş ilişkisi ile ortak hükümlerine değinilmiştir. Çalışmanın son kısmında meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisinin sona ermesi ele alınmıştır.

Çalışma kapsamında geçici iş ilişkisinin türlerini ifade etmek için “meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisi” ve “meslek edinilmiş geçici iş ilişkisi” kavramları kullanılmıştır. Belirtmek gerekir ki, kanun metninde “özel istihdam bürosu aracılığıyla geçici iş ilişkisi” ifadesi kullanılmışsa da, iki türün kavramsal olarak daha net anlaşılması açısından “meslek edinilmiş geçici iş ilişkisi” ifadesi kullanılmıştır. Ayrıca bu çalışma kapsamında kanun hükmüne paralel olarak meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisinin tarafları devreden işveren, geçici iş ilişkisi kurulan işveren, her ne kadar özel bir kavram kullanılmışsa da zaman zaman işçi yerine geçici işçi kavramlarıyla ifade edilmiştir².

1. Türk İş Hukukunda Meslek Edinilmemiş Geçici İş İlişkisi

Müessese ilk kez geçici iş ilişkisi kavramı kullanılmaksızın 1967 yılında Yargıtay'ın vermiş olduğu bir karara konu olmuştur³ (Akyiğit, 1995, s.21; Ekonomi, 2008, s.237-238). Doktrinde de 1980'li yıllara kadar geçici iş ilişkisine yönelik herhangi bir değerlendirme yapılmamıştır⁴ (Akyiğit 1995, s.21). 1475 Sayılı İş Kanununun yürürlükte olduğu 1971-2003 yılları arasında geçici iş ilişkisi, 818 Sayılı Türk Borçlar Kanununun “Bizzat İfa” başlıklı 320. maddesi kapsamında değerlendirilmiştir⁵ (Alp, 2009, s.315). Söz konusu dönemde ilgili kanun hükmü çerçevesinde kural olarak işveren iş görme ediminin ifasını isteme hakkını üçüncü kişilere devredememekle beraber istisnai bir biçimde sözleşmeyle bu hakkın devrine imkân tanınarak işçinin rızası olması halinde geçici iş ilişkisi kurulabilmiştir. (Süzek, 2002, s.249).

Türk İş Hukukunda konu ilk kez 2003 yılında yürürlüğe giren 4857 Sayılı İş Kanununun 7. maddesinde “geçici iş ilişkisi” başlığı altında düzenlenmiştir⁶. İlgili Kanun maddesinin gerekçesinde bu ilişkinin şirketlerin daha çok vasıflı işgücü ihtiyacının karşılanması, üst kademe yöneticilerinin yetiştirilmesi ve mali güçlük halinde işten çıkarmaların önlenmesi gibi hallerde ortaya çıktığı ifade edilmiştir.

² Kanun koyucu meslek edinilmiş geçici iş ilişkisi ile meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisinin taraflarını farklı kavramlarla adlandırmıştır. Bu bağlamda meslek edinilmiş geçici iş ilişkisinin tarafları özel istihdam bürosu, geçici işçi, geçici iş ilişkisi kurulan işveren olarak ifade edilmiştir.

³ Bkz.: Y 9 HD., 04.12.1967t., E.8620, K.1393 için Orhaner ve Orhaner, 1969, s.7,8; Selçuki, 1973, s.110.

⁴ Yapılan ilk değerlendirme için bkz.: Soyer, 1980, s.339-348.

⁵ 818 Sayılı Kanununun 320. maddesi “Hilafı mukaveleden veya hal icabından anlaşılmadıkça işçi taahhüt ettiği şeyi kendisi yapmaya mecbur olup başkasına devredemez. İş sahibinin dahi hakkını başkasına devredilebilmesi, aynı kayıtlara tabidir.” hükmü yer almaktaydı.

⁶ Anayasa Mahkemesine 4857 Sayılı İş Kanununun 7. maddesinin iptaline ilişkin olarak yapılan başvuruyu reddetmiştir. Bkz.:Anayasa Mahkemesi GK, 19.10.2005t, E.2003/66, K.2005/72, 18 Nisan 2019, <https://www.lexpera.com.tr/ictihat/Arama>.

06/05/2016 tarihli 6715 Sayılı İş Kanunu ile Türkiye İş Kurumu Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanunla birlikte 4857 Sayılı Kanunun 7. maddesinde yapılan değişiklik neticesinde Türk İş Hukukunda geçici iş ilişkisinin her iki türüne yer verilmiş, ancak bu türler tam olarak kavramlaştırılmamıştır. Geçici iş ilişkisi bir üst kavram olarak hem meslek edinilmemiş hem de meslek edinilmiş geçici iş ilişkisini kapsamaktadır (Süzek, 2019, s.288). İş hukukunda kural olarak iş sözleşmesi taraflar arasında kurulmakta olup, istisnai bir biçimde iş sözleşmesinin tarafı olmayan bir işverenle iş ilişkisi kurulabilmektedir ki bu duruma geçici iş ilişkisi adı verilmektedir (Mollamahmutoglu, 2005, s.221). Doktrinde geçici iş ilişkisinin adlandırılmasında görülen farklılık, türlerinin adlandırılmasına da yansıtılarak konuya ilişkin aynı anlama gelen birden fazla kavramın kullanılmasına yol açmıştır.

Kanun koyucu, 6715 Sayılı Kanunla birlikte meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisine yönelik mevcut düzenlemede önemli değişiklikler yapmıştır. 6715 Sayılı Kanun öncesi meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisi “İşveren, devir sırasında yazılı rızasını almak suretiyle bir işçiyi; holding bünyesi içinde veya aynı şirketler topluluğuna bağlı başka bir işyerinde veya yapmakta olduğu işe benzer işlerde çalıştırılması koşuluyla başka bir işverene iş görme edimini yerine getirmek üzere geçici olarak devrettiğinde geçici iş ilişkisi gerçekleşmiş olur” şeklinde düzenlenmişti. 6715 Sayılı Kanunun 1. maddesi ile 4857 Kanunun 7. maddesinde yapılan değişiklik sonrası meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisi “İşverenin, devir sırasında yazılı rızasını almak suretiyle bir işçisini, holding bünyesi içinde veya aynı şirketler topluluğuna bağlı başka bir işyerinde iş görme edimini yerine getirmek üzere geçici olarak devretmesi hâlinde de geçici iş ilişkisi kurulmuş olur.” şeklinde düzenlemiştir. Bu ilişkide işçi kendi işvereni yanında istihdam edilmek üzere işe alınmakta ancak iş sözleşmesinin kurulması sırasında ya da iş sözleşmesinin devamı sırasında yazılı rızası alınmak koşuluyla istisnai bir biçimde iş görme edimini geçici bir süreliğine üçüncü kişi işverene karşı yerine getirmektedir (Türkmen, 1999, s.134).

Meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisi geçici iş ilişkisi kurulan işverenin lehine kurulabileceği gibi, devreden işverenin lehine de kurulabilmektedir. Örneğin; devreden işverenin işyerinde yaşanan bir mali güçlük nedeniyle işçilerin iş sözleşmesini feshetmek yerine geçici iş ilişkisi kurması feshe karşı geçici bir süreliğine olsa da çözüm olabilmektedir (Akyiğit, 1995, s.39). Meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisi kurulabilmesi için birtakım koşulların bulunması gerekmektedir. Bu unsurlar genel olarak şu şekilde sıralanabilir; taraflar arasında İş Kanuna tabi bir iş sözleşmesinin bulunması, işçiden geçici olarak başka bir işverene iş görme borcunu yerine getirmesi istenmeli ve buna istinaden işçinin devir anında yazılı rızasının alınması, holding bünyesi içinde veya aynı şirketler topluluğuna bağlı başka bir işyerinin varlığı ve işçi geçici olarak kanunun öngördüğü sürelerle uygun bir biçimde başka bir işverene verilmesidir (Akyiğit, 2008, s.374-377).

2. Meslek Edinilmemiş Geçici İş İlişkisinin Koşulları

Meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisinin kurulabilmesi için birtakım unsurların bir arada bulunması gerekmektedir. Bu unsurlar; işçi ile devreden işveren arasında iş sözleşmesi bulunması, işçinin devir anında rızasının alınması, holding bünyesi içinde veya aynı şirketler topluluğuna bağlı başka bir işyerinin varlığı, sınırlı bir süre için kurulabilmesi olarak sıralanabilir.

2.1. Taraflar Arasında İş Sözleşmesi Bulunmalı

Meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisi kurulabilmesi için öncelikli olarak işçi ile işveren arasında İş Kanuna tabi geçerli bir iş sözleşmesi bulunmalıdır, aksi takdirde geçici iş ilişkisi kurulamamaktadır (Çankaya ve Çil, 2011, s.380; Çil, 2007, s.470; Kılıçoğlu ve Şenocak, 2013, s.127). Bu kapsamda iş sözleşmesinin sürekli ya da süreksiz (Akyiğit, 2008, s.375); belirsiz süreli ya da belirli süreli; tam süreli ya da kısmi süreli (Kılıçoğlu vd. 2013, s.127) olmasının bir önemi bulunmamaktadır. Daha genel bir ifadeyle iş sözleşmesinin türü, geçici iş ilişkisinin kurulması bakımından önem taşımamaktadır (Narmanlıoğlu, 2011, s.17). Ayrıca iş sözleşmesi deneme süresi içindeyken de geçici iş ilişkisi kurulabilmektedir (Odaman, 2007, s.81).

Meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisinin kurulması bakımından devreden işveren ile işçi arasında iş sözleşmesi olması gerekli olmakla birlikte yeterli değildir. İşçiyi devreden işverenin kendine ait bir işyerinin olması da zorunludur, aksi takdirde geçici iş ilişkisi aracılığıyla işçi temini yapılmasının önü açılmış olurdu (Çankaya vd. 2011, s.382). Diğer yandan devreden işverenin işçi ile yalnızca geçici iş ilişkisi kurulan işverenin yanında çalışma süresi ile sınırlı bir biçimde iş sözleşmesi yapılması halinde de kanuna aykırı bir iş aracılığı söz konusu olacaktır (Akyiğit, 2018, s.185).

Meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisinde iş sözleşmesinin taraflarından bir değişiklik olmamakta, devreden işveren ile işçi arasındaki iş sözleşmesine dayalı iş ilişkisi devam etmektedir (Kılıçoğlu vd. 2013, s.124; Narmanlıoğlu, 2011, s.16). Belirtmek gerekir ki, geçici iş ilişkisi kurulan işveren ile işçi arasında geçici nitelikte olsa dahi herhangi bir sözleşme bulunmamakla beraber aralarında sözleşme benzeri bir iş ilişkisi bulunmaktadır (Akyiğit, 2018, s.184; Mollamahmutoğlu, 2005, s.225-228). Yalnızca devreden işveren ile geçici işveren arasında bir sözleşme kurulmaktadır. Söz konusu sözleşme geçici işçi sağlama sözleşmesi olarak adlandırmak mümkündür⁷. Bu sözleşme bedel karşılığı yapabileceği gibi bedelsiz bir biçimde yapılabilmesi mümkündür (Akyiğit, 2008, s.377). Ayrıca bu sözleşmeden doğan hak ve borçlar İş Hukukunun dışında kalmaktadır (Canıklıoğlu, 2008, s.127).

2.2. İşçinin Devir Anında Yazılı Rızası Alınmalı

İş Kanununun 7. maddesi uyarınca meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisi kapsamında kurulacak iş ilişkilerinde devir sırasında işçinin yazılı rızasının alınması gerekmektedir. Bu bağlamda geçici iş ilişkisi kurulabilmesi için işçinin rızası, hukuki olarak şarttır (Kılıçoğlu vd. 2013, s.124). Yazılı rızanın şekli, basit (adi) şekildedir (Akyiğit, 2008, s.376). Yazılı rızanın bir geçerlilik şartı olup olmadığı hususu ise tartışmalıdır. Doktrinde hâkim görüşe göre işçinin yazılı rıza alınması bir geçerlilik şartıdır (Akyiğit, 2008, s.376; Arslanoğlu, 2005, s.60; Kılıçoğlu vd. 2013, s.213; Mollamahmutoğlu, 2005, s.255). Aksi yöndeki diğer görüşe göre ise işçiden yazılı rıza alınması bir geçerlilik şartı değildir (Çankaya vd. 2011, s.381; Çil, 2007, s.470).

Yazılı rızanın devir anında alınması gerekmekte olup, işçiden iş sözleşmesi yapılırken onay alınmasının (Alp, 2009, s.314; Eyrenci, Taşkent ve Ulucan, 2019, s.127; Kılıçoğlu vd. 2013, s.125; Uçum, 2003, s.45; Uzun, 2004, s.51) veya önceden alınmış onayının (Süzek, 2019, s.304) bir geçerliliği bulunmamaktadır. Yargıtay'a vermiş olduğu bir kararda özetle; iş sözleşmesinde işçinin başka bir işverene ait işyerlerinde görevlendirilmesini öngören hükümlerin geçerli olamayacağını, ancak aynı işverenin değişik işyerleri arasında işçi nakline olanak veren sözleşme hükümleri, hakkın kötüye kullanılmaması koşuluyla işverenin genişletilmiş yönetim hakkı çerçevesinde geçerli kabul edilebileceğini ifade etmiştir. Ayrıca işçinin holding bünyesinde ya da aynı gruba ait şirketlerden birinde geçici olarak gönderilmesi, ancak devir anında işçinin rızası alınması ile mümkün olabileceğini, aksi takdirde geçici iş ilişkisi kurulmasının mümkün olamayacağını belirtmiştir⁸. Geçici iş ilişkisinin kurulmasına yönelik rızayı devir anında yazılı olarak işçinin kendisi verebileceği gibi varsa kanuni temsilcisi ya da bu konuda özel yetkiye sahip vekilinin tarafından verilebilmesi de mümkündür (Çankaya vd. 2011, s.381). Ancak işçinin üye olduğu sendikanın işçinin yerine rızayı verme yetkisi bulunmadığı gibi, bu hususta toplu iş sözleşmesine konulan ve işçinin iradesinin yerine geçen hükümlerinde geçerliliği bulunmamaktadır (Çankaya vd. 2011, s.381; İnciroğlu, 2006, s.91; Odaman, 2007, s.84; Tuncay, 2003, s.142). İşçinin rızası olmaksızın işverenin işçiyi devretmek istemesinin işçi açısından bağlayıcılığı olmadığı gibi, işçiye iş sözleşmesini derhal fesih hakkı verdiği kabul edilmektedir

⁷ Kanun koyucu özel istihdam bürosu ile geçici iş ilişkisi kurulan işveren arasında kurulan sözleşmeyi geçici işçi sağlama sözleşmesi olarak adlandırırken, meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisinde devreden işveren ile geçici işveren arasındaki sözleşmeye ilişkin herhangi bir ibareye yer vermemiştir. Bu bağlamda çalışma kapsamında meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisi kapsamında devreden işveren ile geçici işveren arasındaki sözleşme için aynı kavramı kullanılmıştır.

⁸ Y 9 HD, 26.12.2006, E.2006/30168, K.2006/34624, (15 Haziran 2019). <https://www.lexpera.com.tr/ictihat/Arama>.

(Akyiğit, 2008, s.375; Çankaya vd. 2011, s.382). Ancak işçinin rıza vermemesi iş sözleşmesinin işveren tarafından feshedilmesi için gerekçe teşkil etmemektedir (Ekmekçi, 2004, s.371).

Doktrindeki görüşlere paralel bir biçimde Yargıtay'a göre geçici iş ilişkisi kapsamında yapılan görevlendirmelere işçinin rıza vermemesi, işveren tarafından iş sözleşmesinin feshi için gerekçe oluşturmamaktadır. İş Mahkemesine konu bir olayda davacı işçinin davalı şirketin işçiyi başka bir şirkete ait işyerinde görevlendirilmesinin 4857 Sayılı Kanun kapsamında iş sözleşmesinin devri niteliği taşıdığını, iş sözleşmesinin devrinde işçinin rızasının alınmasının zorunlu olduğunu, rıza göstermeyen işçinin bu görevlendirmeye uyma yükümlülüğü bulunmadığını, bu sebeple işveren tarafından yapılan feshin haklı nedene dayanmadığını kabul etmiştir. Yargıtay'ın 7. Hukuk Dairesi ise taraflar arasındaki iş sözleşmesinde aynı işverenin değişik işyerleri arasında işçi nakline olanak veren hükmün bulunduğu, bu hüküm ve dosyadaki deliller doğrultusunda işverenlikçe yapılan geçici görevlendirme mesleki tecrübe kazanma ve aktarma amacı taşıdığını, bu görevlendirmeye uymayan işçinin iş sözleşmesinin işverence yapılan feshin haklı olduğunu, geçici görevlendirmenin iş sözleşmesi devri niteliği olmadığı gerekçesiyle İş Mahkemesinin kararını bozmuştur. Bozma kararı sonrası Mahkeme, geçici görevlendirme hususunun gözden kaçırıldığını, bu husus göz önüne alındığında davalı işverenin yaptığı işlemin İş Kanununun 7.maddesi kapsamında geçici iş ilişkisi niteliği taşıdığını, bu halde de devir anında işçinin rızasının alınmasının zorunlu olduğunu, işçinin rızası alınmaksızın yapılan geçici görevlendirmeyi kabul zorunluluğu bulunmadığı gibi işçinin böyle bir görevlendirmeye uyma yükümlülüğü de bulunmadığını ifade etmiştir. Bu gerekçeyle Mahkeme işveren tarafından yapılan feshin haklı nedene dayanmadığı kararında direnmiştir. Yargıtay'da işçinin çalıştığı işyerinin bağlı olduğu tüzel kişilik ile işverence görevlendirilmek istenen işyerinin bağlı olduğu tüzel kişiliklerin aynı holding bünyesinde yer almakla birlikte ayrı olduğunu, bu nedenle yapılan görevlendirmenin İş Kanununun 7. maddesi kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini, bu kapsamda işçinin yazılı rızasının alınmaması nedeniyle bozma kararının yerinde olmadığını hükmetmiştir⁹. Görüleceği üzere aynı işverenin farklı işyerlerinde görevlendirmelere ilişkin işçinin rızasının iş sözleşmesi ile peşinen alınması mümkün iken, aynı holding bünyesi içinde farklı işyerlerinde görevlendirmeler için işçinin devir anında yazılı rızasının alınması gerekmektedir. Bu bağlamda geçici iş ilişkisi kurulmak istenmesi halinde işçinin peşinen alınan rızaya bağlı kalması söz konusu olamayacağı gibi, bu durum işverenin iş sözleşmesi feshi için gerekçe teşkil edemeyeceği de açıktır. Ayrıca yine Yargıtay, somut olayın özelliklerine göre işçinin rızası hilafına geçici iş ilişkisi kurularak bir başka işyerine gönderilmesi istenmesi halinde ya 4857 Sayılı Kanununun 22. maddesi uyarınca çalışma koşullarında esaslı değişiklik kabul edilmeli ya da işveren tarafından iş sözleşmesinin feshi olarak nitelendirilmesi gerektiğini belirtmektedir¹⁰.

2.3. İşçi Holding Bünyesi İçinde veya Aynı Şirketler Topluluğuna Bağlı Başka Bir İşyerinde Geçici Olarak Görevlendirilmeli

İş Kanununun 7. maddesinde 6715 Sayılı Kanunla birlikte yapılan değişiklikle “yapmakta olduğu işe benzer işlerde çalıştırılmak koşuluyla işçinin iş görme borcunu yerine getirmek üzere başka bir işverene devredilmesine” ilişkin ibare çıkarılarak yalnızca holding bünyesi içinde veya aynı şirketler topluluğunun bağlı başka bir işyeri arasında meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisi kurulmasına imkân tanınmıştır (Bkz.: Eyrenci vd. 2019, s.127; Süzek, 2019, s.304; Senyen ve Kaplan, 2018, s.121). Bu değişiklik sonrasında bir işverenin başka bir işverenle meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisi kurulabilmesi mümkün değildir¹¹. Bu yeni düzenleme ile kanun koyucu meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisi kurulabilecek taraflara yönelik genel bir ifadeye yer vermek yerine sayma yöntemi ile sınır çizdiği görülmektedir, aksi takdirde değişiklik sonrası bir işverenin

⁹ Y 7 HD, 04.11.2014t, E.2014/15538, K.2014/20171, (15 Haziran 2019). <https://www.lexpera.com.tr/ictihat/Arama>.

¹⁰ Y 9 HD, 09.07.2012t, E.2012/15754, K.2012/26892, (15 Haziran 2019). <https://www.lexpera.com.tr/ictihat/Arama>

¹¹ Ercan Akyiğit'e göre kanun hükmünde işverenin başka bir işverenle geçici iş ilişkisi kurmasına yer verilmemesi bunun yasak olduğu anlamına gelmemektedir. Geçici işçi çalıştıran işveren, kanuni istisnalar dışında herhangi bir işveren olabilir. Bkz.: Akyiğit, 2018, s.162.

başka bir işverenle geçici iş ilişkisi kurulabilecekse özellikle “holding bünyesi içinde veya aynı şirketler topluluğuna bağlı başka bir işyerine ilişkin” ibareye kanun hükmünden neden yer verildiği sorusu ortaya çıkmaktadır.

6715 Sayılı Kanununun 5. maddesi ile İş Kanununa eklenen geçici 7. maddesi uyarınca “Bu maddeyi ihdas eden Kanunun yayımı tarihinden önce 7. maddenin birinci fıkrası uyarınca bir işçinin yapmakta olduğu işe benzer işlerde çalıştırılması koşuluyla başka bir işverene iş görme edimini yerine getirmek üzere geçici olarak devredilmesi suretiyle kurulmuş bulunan geçici iş ilişkileri, sözleşmelerinin süresince devam eder.” hükmü de açıkça bir biçimde bir işçinin yapmakta olduğu işe benzer işlerde çalıştırılması koşuluyla başka bir işverene iş görme edimini yerine getirmek üzere geçici olarak devredilmesinin son kanuni değişiklik sonrası mümkün olmadığını göstermektedir. Bununla beraber bu değişiklik ile neyin amaçlandığı anlamak güçtür. Bir yandan meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisi gibi iş hukukunun en tartışmalı kurumlarından birine yönelik düzenleme yapılırken, diğer yandan 2003 yılından beri Türk İş Hukukundan mevcut olan ve yargı kararları ile birlikte daha yerleşmiş bir müessese olan meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisinin kapsamı daraltılmaktadır.

İşçinin holding bünyesi içinde veya aynı şirketler topluluğuna bağlı başka bir işyerinde geçici süreliğine işe görme edimini yerine getirmek üzere devri halinde ortaya çıkan en tartışmalı husus işçinin yapacağı işe ilişkindir. Doktrindeki bir görüşe göre işçinin yapmakta olduğu işin aynısı ya da benzeri olması gerekmektedir (Caniklioğlu, 2008, s.131). Bu görüşe göre işçinin yapmakta olduğu işin aynısı veya benzeri dışında işçinin eğitimi, bilgisi, deneyimi ile ilgili olmayan bir işte çalıştırılmasına işçi rıza gösterse dahi kabul edilmemesi gerekmektedir, aksi takdirde işçinin kendi işi veya benzeri dışında bir işe verilmesi iş sağlığı ve güvenliği başta olmak üzere işçiyi birçok riskle karşı karşıya bırakmaktadır (Ekonomi, 2008, s.262). Ayrıca işçinin geçici iş ilişkisi kurulan işverende farklı bir işte çalıştırılması halinde işçi devrine ek iş değişikliği söz konusu olduğu için bu iş değişikliği için işçiden ayrıca rıza alınması gerektiği de belirtilmektedir (Mollamahmutoğlu, 2005, s.224).

Doktrindeki diğer görüşe göre ise işçinin geçici süreliğine devri halinde işçinin yapacağı işin yapmakta olduğu işin aynısı ya da benzeri olması gerekmemektedir (Ekmekçi, 2004, s.371). Bu görüşe göre benzer iş koşulunun somut olayın özelliklere göre değerlendirilmesi gerekmekte olup, aksi takdirde işçinin sürekli işverenin yanında yaptığı işin mutlak bir biçimde benzerinin geçici iş ilişkisi kurulan işverende yaptığı işte de aranması halinde işçinin ihtiyaç duyulmayan sürede başka bir işverenin yanında değerlendirilmesi amacına ve bu kapsamda tarafların menfaatine aykırı bir sonuç ortaya çıkmış olmaktadır (Ekmekçi, 2008, s.106).

2.4. Belirli Bir Süre İle Kurulmalı

İş Kanununun 7. maddesi uyarınca meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisi yazılı olarak altı ayı geçmemek üzere kurulabilmekte ve en fazla iki defa yenilenebilmektedir (İş K. m.7/XV). Kanun koyucu bu ilişkinin geçici olmasından hareketle süre yönünden sınırlama yoluna gitmiştir (Kılıçoğlu vd. 2013, s.126). Geçici iş ilişkisinin süresi altı ayı geçmemek üzere taraflarca diledikleri şekilde belirlenebilmektedir. Tarafların geçici iş ilişkisinin süresini belirlememeleri halinde ise sözleşmenin geçersizliği değil, geçici iş ilişkisinin azami süresi olan altı ay için kararlaştırıldığı kabul edilmesi uygun olacaktır (Mollamahmutoğlu, 2005, s.226). Sözleşmenin altı aydan uzun bir süre için yapılması halinde ise altı ayı aşan sürenin işçi açısından bağlayıcılığı bulunmamaktadır (Yenisey, 2014, s.316). İşçinin iş sözleşmesinin süresi ile geçici iş ilişkisinin süresinin aynı olması halinde ise geçici iş ilişkisi değil, iş aracılığı söz konusudur (Akyigit, 1995, s.207).

Geçici iş ilişkisinin yenilenmesi halinde işçinin rızası her yenilenme için ayrı ayrı alınması gerekmekte olup, işçi tarafından başlangıçta verilen rıza ilişkinin yenilenmesi için yeterli değildir (Yenisey, 2014, s.316). İlgili kanun maddesi uyarınca meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisi objektif bir koşul bulunmaksızın (Ekmekçi, 2004, s.372; Kılıçoğlu vd. 2013, s.126) iki kez yenilenmesi

mümkün olmakla beraber yenilenmenin usulünün nasıl olacağına ilişkin herhangi bir düzenleme bulunmamaktadır. Doktrinde ise konuya yönelik iki farklı görüş bulunmaktadır. Bir görüşe göre yenilenmenin yazılı yapılması gerekmektedir. Bu bağlamda yenilenmenin yazılı olarak yapılması zorunda olmadığı (Çankaya vd. 2011, s.382; Çil, 2007, s.471; Mollamahmutoğlu, 2005, s.276) gibi, sözlü hatta örtülü bir biçimde yapılabilmesi mümkündür (Akyiğit, 2008, s.376). Ancak geçici iş ilişkisi kurulurken yenilenmenin yazılı rıza ile yapılacağı düzenlenmişse ya da geçici iş ilişkisine süre sınırı koyulmuşsa yenilenme yazılı bir biçimde yapılması gerekmektedir (Çankaya vd. 2011, s.382). Diğer yandan yenilenme halinde ilk verilen iznin kapsamına bağlı kalınmalı, bu kapsamda bir değişiklik yapılmak istenmesi halinde işçiden yazılı rıza alınması gerekmektedir (Odaman, 2007, s.53). Diğer bir görüşe göre ise geçerlilik şartı olan yazılı rızanın geçici iş ilişkisinin yenilenmesi halinde de aranması gerekmektedir (Arslanoğlu, 2005, s.60; Kılıçoğlu vd. 2013, s.127).

Geçici iş ilişkisinin toplam süresi, en çok on sekiz aydır (Akyiğit, 2008, s.380; Arslanoğlu, 2005, s.59; Çankaya vd. 2011, s.388; Ekmekçi, 2004, s.371; Günay, 2015, s.338; Mollamahmutoğlu, 2005, s.225; Odaman, 2007, s.53; Ulucan, 2004). Bu iş ilişkisinin altı ayı geçemeyeceği şeklindeki kanun hükmü karşısında tek seferde on sekiz aylık bir ilişki kurulması mümkün değildir (Arslanoğlu, 2005, s.63; Kılıçoğlu vd. 2013, s.126; Odaman, 2007, s.53). Bununla beraber süre sınırlaması işçinin sürekli işverenle kurduğu iş ilişkisi süresince mi yoksa geçici iş ilişkisi kurulan işverenle kurulan ilişki süresince mi geçerli olduğu tartışmalı bir husustur. Bir görüşe göre süre sınırı bir (geçici) işverenle kurulan geçici iş ilişkisine yönelik olup, bu süre sonrası işçi başka bir işverenle de geçici iş ilişkisi kurabilmesi mümkündür (Akyiğit, 2008, s.380; Ekmekçi, 2004, s.372). Diğer bir görüşe göre ise aynı (geçici) işverenle tekrar geçici iş ilişkisi kurulabilmesi de mümkündür (Arslanoğlu, 2005, s.65; Çelik, Canikoğlu ve Canpolat, 2018, s.244). Şöyle ki, on sekiz aylık süre, aynı geçici iş ilişkisi kurulan işverenin yanında kesintisiz bir biçimde çalışması halinde aşılmaması gereken süredir, yoksa kesintili bir biçimde olmak suretiyle aynı geçici iş ilişkisi kurulan işverenle toplamda on sekiz ayı aşacak bir biçimde geçici iş ilişkisi kurulabilir (Akyiğit, 2008, s.380). Ancak bu noktada da iki farklı görüş ortaya çıkmaktadır. Bir yandan bu ilişkinin aynı (geçici) işverenle tekrar kurulması için makul bir süre (iki geçici iş ilişkisi arasındaki süre en azından “bir geçici iş ilişkisi kadar”) en azından geçmesi gerektiği (Odaman, 2007, s.56-57) ileri sürülürken; diğer yandan somut olayın özelliğine göre sürekli iş ilişkisi kurmak amacı taşımamak koşuluyla hiçbir kesinti olmaksızın yahut bekleme süresi olmaksızın aynı işverenle geçici iş ilişkisi kurulabileceği (Arslanoğlu, 2005, s.66) ileri sürülmektedir. Diğer bir görüşe göre ise işçi sürekli işvereniyle kurduğu iş ilişkisi boyunca yalnızca bir kez geçici iş ilişkisi kurabilmektedir (Çankaya vd. 2011, s.388).

Geçici iş ilişkisinin yenilenme sayısına ilişkin de görüş farklılığı bulunmaktadır. Doktrindeki bir görüşe göre geçici iş ilişkisinin azami süresi olan on sekiz aylık süreyi aşmamak koşuluyla taraflar diledikleri kadar bu ilişkiyi yenilemeleri mümkündür, çünkü düzenleme ile amaçlanan yenilenmenin sayısını belirlemekten ziyade geçici iş ilişkisinin toplam süresini belirlemektir (Akyiğit, 2008, s.379-380; Kılıçoğlu vd. 2013, s.126). Diğer bir görüşe göre ise kanun koyucu açık bir biçimde yenilenme sayısını iki olarak belirlemiştir (Günay, 2015, s.339; Odaman, 2007, s.53; Ulucan, 2004, s.152).

Geçici iş ilişkisi için öngörülen sürenin aşılması halinde hukuki durumun değerlendirilmesi de önem arz etmektedir. Bu konuya ilişkinde de doktrinde farklı değerlendirmeler bulunmaktadır. Bu kapsamda ileri sürülen bir görüşe göre süre sınırını aşarak işçinin çalışmaya devam etmesi, iş sözleşmesinin devri olarak kabul edilmelidir (Çankaya vd. 2011, s.391; Demircioğlu, 2014, s.45; Ekonomi, 2008, s.246; Uslu, 2007, s.347). Yargıtay’da vermiş olduğu bir kararda, kanunun koyucunun geçici iş ilişkisini süre yönünden sınırlamasındaki amacının muvazaalı yoldan işçi teminini önlemek olduğunu, bu kapsamda öngörülen sürelerin aşılamayacağını, sürenin sonunda da işçi geçici iş ilişkisi kurulan işverenin yanında çalışmaya devam etmesi halinde, bu kez taraflar

arasında iş sözleşmesinin devrinin gerçekleştiğini kabul etmek gerektiğini ifade etmiştir¹². Ancak doktrinde geçici iş ilişkisinin on sekiz ay geçmesine rağmen işçinin çalışmaya devam etmesi ya da buna itiraz etmemesi işçinin iş sözleşmesinin devrine örtülü olarak rıza verdiği şeklinde yorumlanamayacağı, çünkü işçinin bu ilişkinin azami süresini bilmesi beklenemeyeceği için işçi rıza vermediği müddetçe iş sözleşmesinin devri olarak kabul edilmemesi gerektiği belirtilmektedir (Alp, 2009, s.313-314; Yenisey, 2014, s.317). Diğer bir görüşe göre ise geçici iş ilişkisinde işçinin süre sınırı aşarak çalışmaya devam etmesi halinde geçici iş ilişkisi kurulan işveren ile işçi arasında yeni bir iş sözleşmesi kurulmaktadır (Akyiğit, 1995, s.104-105; Mollamahmutoğlu, 2005, s.232). Ancak bu görüş gerek devreden işveren ile geçici işverenin gerekse işçinin iradesi ve beklentiler dışında sonuçlar ortaya çıkaracağı için uygun olmadığı belirtilerek tenkit edilmektedir¹³ (Ekonomi, 2008, s.247). Bu konudaki mevcut bir görüşe göre ise geçici iş ilişkisinde işçinin süre sınırı aşarak çalışmaya devam etmesi halinde devreden işveren ile geçici iş ilişkisi kurulan işveren arasında “birlikte işverenlik” (Engin, 1991, s.352) ya da “sözleşmeye katılma” (Yenisey, 2014, s.317) olduğu kabul edilmelidir.

İşçinin yahut işverenin geçici iş ilişkisinin devamı yönünde irade göstermelerinin mevcut iş ilişkisine etkisi bakımında değerlendirilmesi yerinde olacaktır. İşçinin süre sonunda geri dönmek istemesine rağmen işverenin işçiyi çalıştırmaması halinde işveren tarafından iş sözleşmesinin feshedildiği (Alp, 2009, s.314), işçi süre sonunda geri dönmek istememesi halinde ise işçi tarafından iş sözleşmesinin feshedildiği (Akyiğit, 2008, s.381) kabul edilmektedir. Bununla beraber geçici iş ilişkisinin süresi dolmadan taraflar bu ilişkiyi sona erdirilebilecekleri gibi, iş sözleşmesinin sona ermesi halinde ise geçici iş ilişkisi de sona ermektedir (Aktay, Arıcı, Senyen/Kaplan, 2011, s.66).

3. Meslek Edinilmemiş Geçici İş İlişkisi Kurulamayacak Haller

İş Kanununun 7. maddesinin ilk halinde meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisi kurulamayacak iki hal öngörülmüş, bu haller grev ve lokavt uygulanması sırasında ve toplu işçi çıkarmaya gidilen işyerlerinde çıkarma tarihinde itibaren altı ay içinde toplu işçi çıkarmanın konusu olan işler olarak sıralanmıştır. 6715 Sayılı Kanunla birlikte yapılan değişiklik sonrasında İş Kanununun 7. maddesinin 15. fıkrasının son bendinde meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisi kurulamayacak haller hususunda meslek edinilmiş geçici iş ilişkisine yönelik düzenlemelere atıf yapılmıştır. Bu bağlamda geçici iş ilişkisinin hangi türü olursa olsun toplu işçi çıkarılan işyerlerinde sekiz ay süresince, kamu kurum ve kuruluşlarında, yer altında maden çıkarılan işyerlerinde, grev ve lokavtın uygulanması sırasında kurulamamaktadır. Görüleceği üzere kanun koyucu 6715 Sayılı Kanunla birlikte meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisi kurulamayacak hallerin kapsamını genişletmiştir.

İlgili maddenin gerekçesinde Avrupa Birliği'nin Geçici İş İlişkisi Hakkında 19 Kasım 2008 tarih ve 2008/104/AT Sayılı Avrupa Parlamentosu ve Konsey Direktif'inde düzenlenen özel istihdam bürolarının kullanıma (kanun hükmünde ise meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisini kapsayacak bir biçimde düzenlenmiştir.) yönelik kısıtlama veya yasaklamalara ilişkin hükmün dikkate alınarak yapıldığı belirtilmiştir. Bahsi geçen direktifte kısıtlamalar veya yasaklamalara hangi gerekçelerle başvurulacağı belirtilerek, ayrıntılı düzenlemeyi ülkelerin iç mevzuatına bırakmıştır. Direktifin 4. maddesi uyarınca işçilerin korunması, iş sağlığı ve güvenliği ve işgücü piyasasının düzgün işleyişinin ve suiistimallerin engellenmesi sağlamak üzere yalnızca kamu yararı temel alınarak geçici iş ilişkisine yasaklar ve kısıtlamalar getirebileceği belirtilmiştir (m.4/I).

3.1. Toplu İşçi Çıkarılan İşyerleri

İş Kanununun 7. maddesinin 6. fıkrasında yer alan “toplular işçi çıkarmaya gidilen işyerlerinde çıkarma tarihinden itibaren altı ay içinde toplu işçi çıkarmanın konusu olan işlerde geçici iş ilişkisi

¹² Y 9 HD, 09.05.2011t, E.2009/4338, K.2011/13927, (15 Haziran 2019). <https://www.lexpera.com.tr/ictihat/Arama>.

¹³ Münir Ekonomi'ye göre taraflar arasında yeni bir iş sözleşmesi kurulduğunun kabulü halinde işçinin ihbar ve kıdem tazminatı hakları; işverenin ise dürüstlük ilkesi gereğince işçinin neden dönmediği araştırması ve bu hususta işçiyi bilgilendirmesi; geçici iş ilişkisi kurulan işverenin ise yeni işverenin sorumluluğu bakımından sorun teşkil edecektir.

gerçekleşemez” hükmü 6715 Sayılı Kanunla birlikte “ Bu Kanunun 29. maddesi kapsamında toplu işçi çıkarılan işyerlerinde sekiz ay süresince geçici iş ilişkisi kurulamaz” şeklinde değiştirilmiştir. Görüleceği üzere, kanuni değişiklik ile toplu işçi çıkarmaya yönelik yasağın kapsamı işlerden işyerine, süresi de altı aydan sekiz aya çıkarılarak kapsamı genişletilmiştir. Doktrinde 6715 Sayılı Kanunla yapılan bu değişikliğin topluca işten çıkarılan işçilere güvence getirme mantığı ile yapılmış olabileceği, şöyle ki işverenin işçileri topluca işten çıkarmak yerine geçici işçi çalıştıracağı başka alanlara yönlendirerek işçilerin çalışmaya devam etmesini sağlamanın amaçlandığı belirtilmektedir (Akyiğit, 2018, s.173). Ancak aynı zamanda doktrinde meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisinin süresi yenilemeler olmaksızın 6 ay iken, toplu işçi çıkarma halinde öngörülen yasağın süresinin 8 ay olmasının isabetli olmadığı da ifade edilmektedir (Akyiğit, 2018, s.173; Çelik vd. 2018, s.232). Belirtmek gerekir ki, işverenin toplu işçi çıkarma dışında örneğin haklı nedenle iş sözleşmesi feshettiği bir işçinin yerine kanun hükmüne uygun olmak koşuluyla geçici iş ilişkisi kurmasına engel bir durum bulunmamaktadır.

3.2. Kamu Kurum ve Kuruluşları

6715 Sayılı Kanun öncesinde kamu kurum ve kuruluşlarında meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisi kurulmasını yasaklayan bir düzenleme bulunmamaktaydı. 6715 Sayılı Kanunla birlikte açık bir biçimde geçici iş ilişkisinin hangi türü olursa olsun kamu kurum ve kuruluşları tarafından kurulması yasaklanmıştır¹⁴ (Çelik vd. 2018, s.243; Yenisey, 2016, s.149; Mollamahmutoğlu, Astarlı ve Baysal, 2017, s.123; Süzek, 2019, s.304) İlgili kanun maddesinin gerekçesinde kamu kurumlarında yürütülen işin süreklilik taşıması, kamu hizmetlerinin sürdürülebilirliğinin sağlanması ve kamu sektöründe geçici iş ilişkisi kullanımının suiistimale açık olması sebepleriyle bu hükme yer verildiği belirtilmiştir. Bu sayılan gerekçelerin kamu kurum ve kuruluşlarına meslek edinilmiş geçici iş ilişkisi kurulmasının yasaklanması bakımından yerinde olduğu hususunda herhangi bir tartışma bulunmamaktadır. Ancak bu hususların meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisi bakımından geçerli olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Ayrıca kanun hükmünde kamu kurum ve kuruluşları tarafından kanun aykırı bir biçimde meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisine kurulmasına ilişkin olarak herhangi bir düzenlemeye yer verilmemiştir.

3.3. Yer Altında Maden Çıkarılan İşyerleri

Yer altında maden çıkarılan işyerlerinde geçici iş ilişkisi kurulmasının yasak olması ilgili maddenin gerekçesinde iş sağlığı ve güvenliği açısından tehlikeli bir sektör olması ile açıklanmıştır. Bu düzenlemenin yerinde olduğu bununla birlikte yeterli olmadığı görülmektedir. İlk olarak yer altında yapılan diğer tehlikeli işler içerisinde neden yalnızca maden çıkarılan işyerlerinin yasak kapsamına alındığı anlaşılamamaktadır. Diğer yandan ise tüm tehlikeli işlerin neden yasak kapsamına dâhil edilmediği sorusu ortaya çıkmaktadır (Güzel, Heper, 2017, s.35).

3.4. Grev ve Lokavtın Uygulanması Halinde

Geçici işçi çalıştıran işveren, grev ve lokavtın uygulanması sırasında 6356 Sayılı Kanunun “kanuni grev ve lokavta katılmayacak işçiler” başlıklı 65. maddesi hükümleri saklı kalmak kaydıyla geçici iş ilişkisinde işçi çalıştıramamaktadır. Ancak geçici işçi, grevin uygulanması halinde 6356 Sayılı Kanunun 65. maddesi uyarınca kanuni grev ve lokavta katılmayacak işçiler arasında yer alıyorsa çalışmaya devam etmesine herhangi bir engel bulunmamaktadır (Aktay vd. 2011, s.68; Demir, 2017, s.114; Kılıçoğlu vd. 2013, s.138).

İlgili kanun maddesinde yer alan “işveren, işçisini grev ve lokavt süresince kendi işyerinde çalıştırmak zorundadır” hükmü 6715 Sayılı Kanunla birlikte kanun metninden çıkarılmıştır. Bu düzenlenmenin çıkarılmasının nedeninin özel istihdam bürolarının geçici iş ilişkisi kurmak üzere işe aldıkları işçileri fiilen çalıştıracak bir işyerlerinin bulunmamasından kaynaklanmaktadır. Bu

¹⁴ Ercan Akyiğit’e göre kamu kurum ve kuruluşlarında yalnızca meslek edinilmiş geçici iş ilişkisi kurulması yasaktır. Bu görüşünü, İş Kanununun 7. maddesinde yer alan “kamu kurum ve kuruluşlarında bu maddenin ikinci fıkrası kapsamında geçici iş ilişkisi kurulmaz” hükmünün doğruladığını ifade etmektedir. Bkz.:Akyiğit, 2018, s.178.

bağlamda meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisinde esas olan işçinin iş sözleşmesi kurduğu işverenin yanında iş görme edimini yerine getirmesi olup, kanun hükmünde yer almamasına rağmen işçi grev ve lokavt süresince kendi işyerinde çalışmaya devam etmesi gerekmektedir. Kanunda açık hüküm bulunmadığına dayanarak işverenin grev ve lokavt süresince işçiyi çalıştırmaması halinde işçiye ücret ödeme yükümlülüğü devam ettiğinin kabulü gerekmektedir.

4. Meslek Edinilmiş Geçici İş İlişkisi ile Ortak Hükümler

İş Kanununun 7. maddesinde öncelikli olarak meslek edinilmiş geçici iş ilişkisine yönelik hükümler yer verilmiş, daha sonra meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisine yönelik hükümlere yer vermiştir¹⁵. İş Kanununun 7. maddesinin 15. fıkrasının son bendinde “Dördüncü, beşinci, onuncu ve on dördüncü fıkralar ve dokuzuncu fıkranın (a) ve (f) bentleri ile (d) bendinin birinci cümlesinde düzenlenen hak ve yükümlülükler bu fıkra göre kurulan geçici iş ilişkisinde de uygulanır.” hükmü bulunmaktadır. Bu bağlamda meslek edinilmiş geçici iş ilişkisine yönelik bazı hükümlerin meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisine de uygulanacağı belirtilmiştir. Bu hükümler bir kısmı yukarıda incelenen geçici iş ilişkisi kuramayacak haller iken, bir kısmı da tarafların hak ve yükümlülüklerini düzenleyen hükümler olduğu görülmektedir.

İş Kanununun 7. maddesinin 10. fıkrası uyarınca geçici işçinin, geçici işçiyi çalıştıran işverenin işyerindeki çalışma süresince temel çalışma koşulları, bu işçilerin aynı işveren tarafından aynı iş için doğrudan istihdamı halinde sağlanacak koşulların altında olamayacağı hüküm altına alınmıştır. İlgili maddenin ilk halinde meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisinde geçici işçi ile geçici işverenin işçileri arasında eşitlik sağlayan bir hüküm bulunmamaktaydı. Eşit işlem ilkesi ancak ilişkinin hukuka aykırı bir biçimde kurulması ve işçinin baştan itibaren geçici işverenin işçileri sayılması halinde söz konusu olmaktaydı (Yenisey, 2016, s.142).

İlgili kanun metninde çalışma koşulları ifadesine yer verilmekle beraber “temel çalışma koşulları” ibaresi yalnızca bu maddede yer verildiği görülmektedir. Söz konusu maddenin gerekçesinde çalışma koşullarının içerisinde çalışma süreleri, fazla çalışma, ara dinlenmeleri, gece çalışması, işyerinde yapılacak mesleki eğitim, yıllık izin, iş sağlığı ve güvenliği, genç çalışanları ve hamilelerin korunması gibi tüm koşulların yer aldığı ifade edilmiştir. 06.05.2016 tarihli 6715 Sayılı Kanunla birlikte 4857 Sayılı İş Kanununun 7. maddesinde yapılan değişikliğin iptaline ilişkin olarak yapılan başvuru üzerine Anayasa Mahkemesinin verdiği 28.02.2018 tarihli kararında¹⁶ temel çalışma koşullarının fazla çalışma, ara dinlenmesi, gece çalışması, izinler ve tatiller gibi hususlara ilişkin düzenlemeleri kapsadığı belirtilmiştir. Ayrıca bu ibareye Avrupa Birliği’nin Geçici İş İlişkisi Hakkında 19 Kasım 2008 tarih ve 2008/104/AT Sayılı Avrupa Parlamentosu ve Konsey Direktif’in¹⁷ 3. ve 5. maddesinde de yer verildiği görülmektedir. Direktifin 3. ve 5. maddelerinde bu koşullar çalışma süreleri, fazla çalışma, molalar, dinlenme süreleri, gece çalışması, tatiller ve resmi tatiller ile ücret (m.3/I, i, ii), gebe kadınlar ve emziren anneler ve çocuklar ile gençlerin korunması, erkek ve kadınlara eşit işlem, cinsiyete, ırka veya etnik kökene, dine, inançlara, engelli olmaya, yaşa ya da cinsel yönelime dayalı her türlü ayrımcılıkla mücadele edilmesine yönelik hükümler olduğu belirtilmiştir (m.5/I, a,b).

İlgili Kanununun 7. maddesinin 14. fıkrası uyarınca işçinin iş sözleşmesine geçici olarak çalıştığı işveren veya farklı bir işverenin işyerinde çalışmasının engelleyici hükümler konulamaz (İş K. m.7/XIV). Bu hüküm aracılığıyla işçinin ekonomik geleceğinin korunmaya çalışıldığı görülmektedir.

¹⁵ İş Kanununun 7. maddesinin kanun yapma tekniği açısından getirilen eleştiriler açısından bkz.: Güzel, Heper, 2017, s.11-58.

¹⁶ Bkz.:Anayasa Mahkemesi GK, 28.02.2018t, E.2016/141, K.2018/27, (18 Nisan 2019).

<https://www.lexpera.com.tr/ictihat/Arama>.

¹⁷ Eur-Lex, (20 Nisan 2019). [https://eur-](https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?qid=1562512444803&uri=CELEX:32008L0104)

[lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?qid=1562512444803&uri=CELEX:32008L0104](https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?qid=1562512444803&uri=CELEX:32008L0104).

İş Kanununun 7. maddesinin 9. fıkrasının a ve b bentleri uyarınca geçici iş ilişkisi kurulan işveren geçici işçiye talimat verme yetkisine sahiptir, ayrıca 6331 Sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanununun 17. maddesinin 6. fıkrasında öngörülen eğitimleri vermekle ve iş sağlığı ve güvenliği açısından gerekli tedbirleri almakla, geçici işçi de bu eğitimlere katılmakla yükümlüdür (İş K. m.7/IX, a-b). Maddenin gerekçesinde geçici iş ilişkisinin üçlü yapısı göz önünde tutularak geçici iş ilişkisi kurulan işverenin işçiye talimat verme hakkı düzenlendiği, bu talimatın devreden işveren ile geçici iş ilişkisi kurulan işveren arasındaki sözleşmeye aykırı olmayacağı ayrıca geçici iş ilişkisi kurulan işverenin işçiye talimat verme hakkını kullanırken işin gereği ve sözleşme hükümleri ile kısıtlı olduğu belirtilmiştir. Geçici işverenin yalnızca iş sağlığı ve güvenliği ile sınırlı sorumluluğu bulunmamakta aynı zamanda devreden işverenle birlikte işçinin kendisinde çalıştığı sürede ödenemeyen ücretinden, işçiyi gözetme borcundan ve sosyal sigorta primlerden de sorumluluğunu bulunmaktadır.

İlgili Kanunun 7. maddesinin 9. fıkrasının d bendi uyarınca geçici işçilerin çalıştıkları dönemlerde, işyerindeki sosyal hizmetlerden eşit muamele ilkesince yararlandırılmaları gerekmektedir (İş K. m.9/d). Bu düzenlemede ilk kez 6715 Sayılı Kanunla birlikte getirilmiştir. İş Kanununda sosyal hizmetler kavramına ilk kez bu hüküm ile yer verilmiş olup, ancak bu hizmetler ile ne kast edildiğine dair bir açıklamaya yer verilmemiştir. Gerek kanun maddesinin gerekçesinde gerekse İş Kanununun 7. maddesinde yapılan değişikliğin iptaline ilişkin olarak yapılan başvuru üzerine Anayasa Mahkemesinin verdiği 28.02.2018 tarihli kararında sosyal hizmetlere örnek olarak ulaşım, yemek, kantin ve çocuk bakım hizmetleri verilmiştir. Bu bağlamda sosyal hizmetleri işçilerin yaptıkları işten bağımsız bir biçimde işveren tarafından sunulan ve sosyal niteliğine öne çıkan aynı hizmetler olarak açıklamak mümkündür. Geçici işverenin eşit işlem borcuna aykırı davranması hali ise Kanunda düzenlenmediğinden, İş Kanununun 5. maddesi kıyas yoluyla uygulanabilecektir (Çelik vd. 2018, s.236).

5. Meslek Edinilmemiş Geçici İş İlişkisinin Sona Ermesi

Geçici iş ilişkisi kural olarak sözleşmede öngörülen sürenin dolmasıyla birlikte sona ermektedir (Mollamahmutoğlu, 2005, s.231). Bununla beraber geçici iş ilişkisinin tarafları aralarında anlaşmak suretiyle bu ilişkiyi süresinden önce her zaman sona erdirmeleri mümkündür (Ekmekçi, 2004, s.381).

Geçici iş ilişkisinin kurulmasının önkoşullarından biri olan iş sözleşmesinin sona ermesi beraberinde geçici iş ilişkisinin de sona ermesine yol açmaktadır. Şöyle ki, belirli süreli iş sözleşmeleri sürenin dolmasıyla veya iş sözleşmesinin taraflarca kanununda yer alan sebeplerle feshedilmesi gibi nedenlerden ötürü sözleşmesinin sona ermesi halinde geçici iş ilişkisi de sona ermektedir (Arslanoğlu, 2005, s.92; Demircioğlu, 2014, s.45; Ekmekçi, 2004, s.374; Narmanlıoğlu, 2011, s.18; Odaman, 2007, s.47, 63; Serin, 2005, s.1079).

Üçlü bir ilişki özelliği taşıyan geçici iş ilişkisinde iş sözleşmesini fesih yetkisinin tarafların tamamında bulunup bulunmadığı sorusu ortaya çıkmaktadır. Geçici iş ilişkisi kurulan işverenin iş sözleşmesini fesih yetkisi bulunmamaktadır (Arslanoğlu, 2005, s.92). Bu görüşün dayanağını geçici iş ilişkisi kurulan işveren ile işçi arasında iş sözleşmesi bulunmaması oluşturmaktadır. Bununla beraber işçinin fesih gerekçesi devreden işverenden kaynaklı bir sebeple olabileceği gibi geçici iş ilişkisi kurulan işverenden kaynaklı bir sebeple de olabilmektedir (Demircioğlu, 2014, s.45; Ekmekçi, 2004, s.378; Serin, 2005, s.1078). Ancak işçi ile işveren arasındaki iş sözleşmesi sona ermesine rağmen işçi geçici iş ilişkisi kurulan işverenin yanında çalışmaya devam ediyorsa geçici iş ilişkisi kurulan işverenle aralarında yeni bir iş sözleşmesi kurulduğu kabul etmek gerekmektedir (Ekmekçi, 2004, s.381).

Meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisinin geçersizliğine ilişkin kanun hükmünde herhangi bir düzenleme bulunmadığı için sözleşmenin geçersizliğine ve iptaline ilişkin genel hükümler uygulanmaktadır (Serin, 2005, s.1084). Bu ilişkiyi sonlandıran diğer bir durum ise ölümdür. Kural

olarak devreden işverenin ölümü halinde de geçici iş ilişkisi devam etmekte olup, istisnai bir biçimde işverenin kişiliğine bağlı bir iş ilişkisi kurulmuşsa iş sözleşmesinin sona ermesine paralel bir biçimde geçici iş ilişkisi de sona ermektedir. İşçiyi geçici süreliğine çalıştıran işverenin ölümü halinde ise devreden işveren ile işçi arasında kurulan iş sözleşmesi bakımından herhangi bir etki doğurmadığından geçici iş ilişkisi de devam etmektedir (Akyiğit, 1995, s.212). İşçinin ölümü halinde ise taraflar belli bir işçinin ya da belirli nitelikleri taşıyan herhangi bir işçinin verileceği konusunda anlaşmışlarsa kural olarak geçici iş ilişkisi de sona ermektedir (Akyiğit, 1995, s.211).

6. Sonuç

Geçici iş ilişkisi, sayısal esneklik sağlayan müesseselerin başında gelmektedir. 2003 tarihli 4857 Sayılı İş Kanununun ilk halinde yalnızca meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisine yer verilmiştir. Bununla beraber 4857 Sayılı İş Kanunu tasarısında ilk kez yer verilen meslek edinilmiş geçici iş ilişkisine yönelik olarak birçok kez düzenleme yapılmış, ancak 2016 yılına kadar çeşitli nedenlerle müessese kanunlaşmamıştır.

06/05/2016 tarihli 6715 Sayılı İş Kanunu ile Türkiye İş Kurumu Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanunla birlikte İş Kanununun 7. maddesinde yapılan değişiklikle ilk kez özel istihdam büroları aracılığıyla geçici iş ilişkisi kanuni bir zemine oturtulmuştur. Bu düzenlemeler özellikle kamuoyunda uzun bir süre tartışmalara konu olmuş ve halen olmaktadır. 6715 Sayılı Kanunla birlikte meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisine yönelik yapılan düzenlemeler bu tartışmaların gölgesinde kalmıştır.

İş Kanununun 7. maddesi uyarınca, meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisi holding bünyesi içinde veya aynı şirketler topluluğuna bağlı başka bir işyerinde veya yapmakta olduğu işe benzer işlerde çalıştırılması koşuluyla başka bir işverenle kurulabilmekteydi. Ancak ilgili kanun maddesinde 6715 Sayılı Kanunla birlikte “yapmakta olduğu işe benzer işlerde çalıştırmak koşuluyla başka bir işverene” ibaresi çıkarılmıştır. Bu haliyle meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisi yalnızca holding bünyesi içinde ve aynı şirketler topluluğuna bağlı işyerleri arasında kurulabilmektedir. Kanun koyucu bir yandan meslek edinilmiş geçici iş ilişkisini düzenleyerek geçici iş ilişkisinin kapsamını genişletirken, diğer yandan meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisi kurabilecek tarafların kapsamını daraltılmıştır. Bu düzenlemeyle geçici bir süreliğine işgücü ihtiyacı doğan ve bu ihtiyacı geçici iş ilişkisi ile gidermek isteyen işverenlere tek seçenek olarak özel istihdam büroları bırakılmaktadır. Diğer yandan iş sözleşmesi feshetmek yerine geçici iş ilişkisi uygulamasına başvurmak isteyen işverenlerin alternatiflerinden biri ortadan kaldırılmaktadır. Söz konusu düzenlemeyi tekrar kanun hükmünde yer verilmesinin yerinde olacağı kanısındayız.

6715 Sayılı Kanunla birlikte geçici işçinin, geçici işçiyi çalıştıran işverenin işyerindeki çalışma süresince temel çalışma koşulları, bu işçilerin aynı işveren tarafından aynı iş için doğrudan istihdamı halinde sağlanacak koşulların altında olamayacağı hükmü getirilmiştir. Bu hükümlerle birlikte İş Kanununda ilk kez “temel çalışma koşulları” kavramına yer verilmiştir. Düzenleme yeni olması sebebiyle zaman içerisinde konuya ilişkin verilecek yargı kararları bu kavramın içeriğinin doldurulmasında yol gösterici bir nitelik taşıyacağı kanısındayız.

Yeni düzenlemeyle birlikte kamu kurum ve kuruluşları ile yer altında maden çıkarılan işyerlerinde de meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisi kurulamayacağı belirtilerek, yasakların kapsamı genişletilmiştir. Yalnızca yeni yasaklar getirilmekle yetinilmemiş, mevcut toplu işçi çıkarmaya yönelik yasak toplu işçi çıkarma konusu işlerden toplu işçi çıkarılan işyerlerine şeklinde, süresi de altı aydan sekiz aya çıkarılarak kapsamı genişletilmiştir. Uygulamada kamu kurum ve kuruluşları da tarafından sıklıkla başvuru meslek edinilmemiş geçici iş ilişkisi kurulması halinde yargı organlarının bu durumu nasıl bir hukuki çerçevede değerlendirileceği önem arz etmektedir. İlgili kanun hükmünde aykırılık haline ilişkin herhangi bir düzenlemeye yer verilmemiştir. Ayrıca iş sağlığı ve güvenliği gerekçesiyle yalnızca yer altında maden çıkarılan işyerleri için getirilen sınırlamanın kapsamının işçilerin korunması bakımından daha geniş tutulması yerinde olacaktır.

KAYNAKÇA

- Akın Türkmen, H. (1999). “İşgücüne Yönelik Olarak İşçinin Üçüncü Bir Kişiye Devri:Ödünç İş İlişkisi”. Yasa Dergisi, S:1-2:130-149.
- Aktay, N., Arıcı, K. ve Senyen/Kaplan, E.T. (2011). İş Hukuku. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Akyiğit, E. (1995). İş Hukuku Açısından Ödünç İş İlişkisi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Akyiğit, E. (2008). İçtihatlı ve Açıklamalı 4857 Sayılı İş Kanunu Şerhi. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Akyiğit, E. (2018). İş Hukuku. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Alp, M. (2009). “İş Sözleşmesinin Devri”. İş Hukukunda Üçlü İş İlişkileri (302-327) İstanbul: Kadir Has Üniversitesi Yayınları.
- Arslanoğlu, M. A. (2005). İş Kanununda Esneklik Temelli Üçlü Sözleşmesel İlişkiler. İstanbul: Legal Yayınevi.
- Caniklioğlu, N. (2008). “Geçici (Ödünç) İş İlişkisinin Tarafları Açısından Hukuki Sonuçları”. Türk İş Hukukunda Üçlü İş İlişkileri, Legal Vefa Toplantıları (II) Prof. Dr. Nuri Çelik’e Sazyğı(121-155), İstanbul: Legal Yayınları.
- Çankaya, O.,G. ve Çil, Ş. (2011). İş Hukukunda Üçlü İlişkiler. Ankara: Yetkin Yayınları.
- Çelik, N., Canikoğlu, N. ve Canpolat, T. (2018). İş Hukuku Dersleri. İstanbul: Beta Basım.
- Çil, Ş. (2007). İş Kanunu Şerhi. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Demir, F. (2017). En Son Yargıtay Kararları Işığında İş Hukuku ve Uygulaması. İzmir: Birleşik Matbaa.
- Demircioğlu, M. (2014). Sorularla Yeni İş Yasası. İstanbul: Beta Basım.
- Doğan Yenisey, K. (2016) “Yeni Bir Tasarı Işığında Mesleki Faaliyet Olarak Geçici İş İlişkisi ve Geçici İş İlişkisi”. Prof. Dr. Turhan Esener Armağanı I. İş Hukuku Uluslararası Kongresi (133-171). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Ekmekçi, Ö. (2004). “4857 Sayılı İş Kanunu’nda Geçici (Ödünç) İş İlişkisinin Kurulması, Hükümleri ve Sona Ermesi”. Legal İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Dergisi, C:1: 367-382.
- Ekmekçi, Ö. (2008). “Geçici (Ödünç) İş İlişkisinin Kurulması ve Sona Ermesi”. Türk İş Hukukunda Üçlü İş İlişkileri Legal Vefa Toplantıları (II) Prof. Dr. Nuri Çelik’e Saygı (100-119). İstanbul: Legal Yayıncılık.
- Ekonomi, M. (2008). “Mesleki Faaliyet Olarak Ödünç (Geçici) İş İlişkisi”. Prof.Dr.Devrim Ulucan’a Armağan (231-266). İstanbul: Legal Yayınları.
- Engin, E. M. (1991). “İşverenin İşin Görülmesini İsteme Hakkını Devri: Ödünç İş İlişkisi”. İş Hukuku Dergisi, C:I:335-354.
- Eyrenci, Ö., Taşkent, S. ve Ulucan, D. (2019). Bireysel İş Hukuku, İstanbul: Beta Basım.
- Günay, C. İ. (2015). İş Kanunu Şerhi. Ankara: Yetkin Yayınları.
- Güzel A. ve Heper, H. (2017). “Sürekli İstihdamdan Geçici Atipik İstihdama!...:Mesleki Amaçlı Geçici İş İlişkisi”. Çalışma ve Toplum Ekonomi ve Hukuk Dergisi, S:51:11-58
- İnciroğlu, L. (2006). Güncel Yargıtay Kararları Işığında Açıklamalı Yeni İş Kanunu. İstanbul: Legal Yayınları.
- Kılıçoğlu, M. ve Şenocak, K. (2013). İş Kanunu Şerhi. İstanbul: Legal Yayınları.

- Mollamahmutoglu, H. (2005). İş Hukuku. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Narmanlıoğlu, Ü. (2011). “İşverenin Emir ve Talimat Verme Yetkisinin Geçici Süre ile Sınırlı Olarak Başkasına Devredilmesi (Ödünç “Geçici” İş İlişkisi)”. Sicil Dergisi, S:23:15-21.
- Odaman, S. (2007). Türk ve Fransız Hukukunda Ödünç İş İlişkisi. İstanbul: Legal Yayıncılık.
- Orhaner, B. O., ve Orhaner, S. (1969). Türk İş Hukuku Yargıtay Emsal Kararları. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Selçuki, S. (1973). İlmî-Kazai İçtihatlarla İş Kanunu. İstanbul: Yelken Matbaası.
- Serin, İ. (2005). “4857 Sayılı İş Kanunu’nda Geçici (Ödünç) İş İlişkisi”. Legal İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Dergisi, C:2:1056-1090.
- Soyer, M. P. (1980). “İşçinin Bir Başka İşverenin Yanında Çalışması ve Bireysel İş Hukukuna İlişkin Bazı Sorunlar”. Yasa Hukuk Dergisi, S:III:339-348.
- Süzek, S. (2002), İş Hukuku. İstanbul: Beta Basım.
- Süzek, S. (2019), İş Hukuku. İstanbul: Beta Basım.
- Tuncay, A.Can. (2003), “İş Sözleşmesinin Türleri ve Yeni İstihdam Biçimleri”. Yeni İş Yasası Sempozyumu (İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Hukuku’na İlişkin Sorunlar ve Çözüm Önerileri 2003 Yılı Toplantısı) (125-145). İstanbul: İstanbul Barosu Yayınları.
- Uçum, M. (2003). Yeni İş Kanunu Seminer Notları. İstanbul: Legal Yayıncılık.
- Ulucan, D. (2004). “Karar İncelemesi”. Çalışma ve Toplum Ekonomi ve Hukuk Dergisi, S:3:45-152.
- Uslu, M. (2007). “Ödünç İş İlişisine Dair Sorunlar ve Basın İş Hukukunda Ödünç İş İlişkisi”. Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C:9: 331-353.
- Uzun, B. (2004). “İş Yasasının Temel Kavramları ve Kapsamı”. Yeni İş Yasası Semineri (17-95), İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- Yenisey, K. D. (2014). İş Hukukunun Emredici Yapısı. İstanbul: Beta Basım.

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

- Anayasa Mahkemesi GK, 19.10.2005t, E.2003/66, K.2005/72, (18 Nisan 2019). <https://www.lexpera.com.tr/ictihat/Arama>.
- Anayasa Mahkemesi GK, 28.02.2018t, E.2016/141, K.2018/27, (18 Nisan 2019). <https://www.lexpera.com.tr/ictihat/Arama>.
- Y 9 HD, 26.12.2006, E.2006/30168, K.2006/34624, (15 Haziran 2019). <https://www.lexpera.com.tr/ictihat/Arama>.
- Y 7 HD, 04.11.2014t, E.2014/15538, K.2014/20171, (15 Haziran 2019). <https://www.lexpera.com.tr/ictihat/Arama>.
- Y 9 HD, 09.07.2012t, E.2012/15754, K.2012/26892, (15 Haziran 2019). <https://www.lexpera.com.tr/ictihat/Arama>.
- Y 9 HD, 09.05.2011t, E.2009/4338, K.2011/13927, (15 Haziran 2019). <https://www.lexpera.com.tr/ictihat/Arama>.
- Eur-Lex, (20 Nisan 2019). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1562512444803&uri=CELEX:32008L0104>.

ÖRGÜTSEL ADALET VE İŞ TATMİNİ ARASINDAKİ İLİŞKİNİN İNCELENMESİ ÜZERİNE UYGULAMALI BİR ARAŞTIRMA*

İlkgün Pehlivan Kurnaz¹

İlke Oruç²

Özet

Değişen ve gelişen dünyada insani değerlere önem giderek arttığından örgüt içinde adalet konusuna da önem verilmeye başlanmıştır. Buradan yola çıkarak araştırmada, örgütsel adalet algısının, çalışanların iş tatmini ile birlikte değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Araştırmada Niehoff ve Moorman (1993) tarafından geliştirilen ve Yıldırım (2002b) tarafından Türkçeye çevrilen *Örgütsel Adalet Ölçeği* ve Weiss, Davis England ve Lofquist (1967) tarafından geliştirilen ve Oran (1989) tarafından Türkçeye uyarlanan, Yıldırım (1996) tarafından Türkiye'deki geçerlilik ve güvenilirliği ölçülmüş olan *Minnesota Doyum Ölçeği* kullanılarak aralarındaki ilişki incelenmeye çalışılmıştır. Bu amaçla analiz edilen çalışmada tekstil firmalarında çalışan 64'ü erkek, 48'si kadın olmak üzere 112 çalışan örneklem olarak yer almıştır. Yapılan analiz sonucunda, faktör analizinden hareketle örgütsel adalet algılarının boyutlarının birbirleriyle ilişkili olduğu sonucuna varılmıştır. Korelasyon sonucu, iş tatmini ve örgütsel adalet arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki olduğu görülmüştür. Yapılan T-testi sonucu, çalışanların örgütsel adalet algılarının ve iş tatmini algılarının cinsiyete göre anlamlı bir farklılığa sahip olduğu sonucuna varılmıştır. Ayrıca çalışanların eğitim düzeyine göre adalet algılarında farklılık olmadığı fakat iş yerinde üstlendikleri göreve göre dağıtımsal, işlemsel ve etkileşimsel "adalet algılarının" farklılık gösterdiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Örgütsel Adalet, İş Tatmini, Sosyo-Demografik Özellikler

INVESTIGATION ON THE RELATIONSHIP BETWEEN ORGANIZATIONAL JUSTICE AND JOB SATISFACTION OF APPLIED RESEARCH

Abstract

Because of the increasing importance of human values in this currently changing and developing world, justice in organizations has been a significant issue to focus on. Under the light of this new trend, this study aims to evaluate "perception of justice" together with "job satisfaction of employees" by collecting data from two scales: *Organizational Justice Scale*, which was developed by Niehoff and Moorman (1993) and adapted to Turkish by Yıldırım (2002b); and *Minnesota Satisfaction Scale*, which was developed by Weiss, Davis England and Lofquist (1967) and adapted to Turkish by Oran (1989) and whose reliability and validity studies were conducted by Yıldırım (1996). The participants of the study are 112 employees working in textile factories: 64 males and 48 females. The factor analysis of the data revealed that the dimensions of individuals' perceptions about organizational justice and job satisfaction are interrelated, and there is a positive and meaningful correlation between organizational justice and job satisfaction. According to the results of T-test, there is a significant difference between participants' perceptions about organizational justice and job satisfaction in terms of gender. The study also found a significant difference among participants in terms of their duties in the factories; however, no significant difference has been found in terms of their educational background.

Key Words: Organizational Justice, Job Satisfaction, Socio-Demographic Characteristics

JEL: M10, M14

* Bu çalışma yüksek lisans tezinin değerlendirilmesi ve geliştirilmesi sonucu oluşturulmuştur.

¹Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Yüksek Lisans Mezun Öğrenci, pehlivanilkgun@gmail.com

²Dr. Öğretim Üyesi, Trakya Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Yönetim-Organizasyon BD, ilkeoruc@gmail.com

Giriş

Yöneticiler, çalışma ortamlarında, çalışanlarına, organizasyon içi vizyon ve misyonlarına yön vermek için performans değerlemesi yaparken organizasyon içi adalet ile iş tatmini arasındaki ilişkiyi görmek isterler. Gerek örgütsel adalet gerekse iş tatmininin farklı boyutlar içermesi, bu boyutlar arasındaki ilişkinin organizasyondaki güvenilirliği/güvensizliği ortaya çıkarması açısından örgütsel adalet ile iş tatmini arasındaki ilişkinin incelenmesini gerekli kılmaktadır. Örgütsel adalet ve iş tatmini arasındaki ilişkinin incelenmesi, organizasyon içi güven duygusunun ve adalet algısının çalışanların organizasyondaki görevlerinden duydukları tatmin duygusunun anlamlı/anlamsız bir sonuca ulaştırabileceği düşünülmektedir. Bu araştırma emek-yoğun bir sektör olarak nitelendirilen tekstil sektörü çalışanları üzerinde gerçekleştirilmiştir. Araştırmayla örgütsel adalet ile iş tatmini arasındaki ilişkiyi farklı örneklemeler bağlamında inceleyerek literatüre katkı sağlamak amaçlanmıştır.

Yöneticiler çalışanlarının ihtiyaç ve beklentilerini, maddesel ve psikolojik motivasyon araçlarını kullanarak karşılamakla yükümlüdür. Çalışanlarına karşı yükümlülüklerini gerçekleştirirken adil davranışların çalışanların motivasyonuna olumlu yönde katkı sağlayacağına bilincinde olmalıdırlar. Adil davranışların, çalışanlar ve örgütler açısından önemi örgütsel davranış literatüründe "örgütsel adalet" kavramı şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Örgütsel adaletle ilgili ilk çalışmalar Adams'ın Eşitlik Teorisine (1965) dayanmaktadır.

Örgütsel davranış alanında adalet algıları; dağıtımsal adalet, işlemsel adalet, etkileşimsel adalet, kişilerarası adalet, bilgisel adalet olmak üzere beş boyutta incelenmektedir. Dağıtım adaleti Adams'ın (1965) eşitlik teorisinden yola çıkılarak geliştirilmiştir (Walker, LaTour, Lind, & Thibaut, 1974, s. 296). Fakat daha sonra konu üzerine yapılan çalışmalarla bu boyutlar üçe indirgenmiş, bu çalışmada geliştirilen bu boyutlar üzerinde durulmak istenmiştir. Eşitlik teorisi; çalışanların kendi çabaları karşılığında elde ettikleri kazançların diğer çalışanların çabaları karşılığında elde ettikleri kazançlarla eşit oranda olması gerektiği varsayımına dayanır. Örgütlerde dağıtımsal adalet üzerine yapılan araştırmalarda, çalışanların örgütte elde ettikleri çıktılara dayalı olarak kendilerine adaletli davranılıp davranılmadığına yönelik algılarının temel odak noktası olduğu görülmüştür. Cohen (1987, s.20), dağıtım adaletini, örgütsel ödüllerin belirli kurallara ve standartlara göre var olan kişilere paylaşılması olarak ifade etmiştir. Yapılan araştırmaların sonuçlarına göre, dağıtımsal adalet çalışanların örgütsel ödüllerinin dağıtımına nasıl tepki verdiklerini açıklasa da sonuçların nereden, nasıl ortaya çıktığıyla ilgili bilgi vermemesi açısından yetersiz kaldığı görülmüştür (Demircan Çakar & Yıldız, 2009, s. 71). Bu nedenle, çalışanların kazanımlarının oluşturulması sürecine açıklık getirecek işlemsel adalet kavramı ortaya çıkmıştır (Yürür, 2008, s. 297-298). Örgütlerde çalışanların örgütsel işlemlere nasıl tepki verdikleri örgütsel adalet araştırmacılarının dikkatini çeken en yeni soru olmuştur. İşlemsel adalet, dağıtımsal adaletin yetersiz kaldığı bölümlerde, dağıtımın ne şekilde gerçekleştiğiyle alakalı süreçler hakkında bilgi vermektedir. Dağıtımsal adalet örgütteki kaynakların dağılımına odaklanırken, işlemsel adalet dağıtımda gerçekleşen süreçlere odaklanmaktadır (Greenberg, 1987, s. 14). Thibaut ve Walker (1975)'in çalışmalarında geliştirdikleri modele göre, işlemlerden elde ettikleri kazanımlara verdikleri tepkilerin en önemli belirleyicisi, çalışanların ne kadar adil karar verildiği ile ilgili değerlendirmeleridir. Diğer bir deyişle elde edilen çıktılar ve kazanımlar çalışanların istedikleri gibi olmasa da, çıktılarının belirlenmesinde kontrole izin veren işlemler mevcut olduğu takdirde, kişiler elde ettiği kazanımlarını adil algılayacağı sonucuna ulaşılmıştır (Colquitt, Conlon, Wesson, Porter, & Yee Ng, 2001, s. 428). Bies ve Moag (1986, s.44), üçüncü bir adalet türü olarak etkileşim adaletini, kişilerin birbirleriyle iletişiminin niteliği ile ilişkili olarak değerlendirme yaptığı adalet türü olarak tanımlanmıştır. Adaletin iletişim boyutu olarak nitelendirilen kişilerarası iletişim, çalışanların örgütün yapısından önce diğer çalışanlarla iletişim kurarak bilgiye ulaşabileceklerini, böylelikle etkileşimsel adaleti, işlemsel ve yapısal işleyiş sırasında çalışanlara karşı gösterilen davranışın kalitesini ölçümleyebilecektir. Etkileşimsel adaletin, bilgisel ve kişiler arası olmak üzere iki farklı boyutu bulunmaktadır. Bilgisel adalet, çalışanların kendileri ile ilgili bilgiye ne

oranda sahip oldukları hakkındayken, kişilerarası adalet bu bilginin verilişi esnasında gösterilen davranış ve tavır üzerinde durmaktadır (Ünler & Gürel, 2015, s. 8).

Örgütsel adaletin boyutlarının birbirleriyle ilişki derecesinin ne olduğu ve bunlar arasında nasıl ayırım yapılabileceğini Niehoff ve Moorman (1993) örgütsel adalet ölçeği geliştirerek ortaya koymaya çalışmıştır. Yıldırım (2002b)'ın bu ölçeği Türkçeye çevirmesi ve meta analitik sonuçlara dayandırmasıyla, örgütsel adalet boyutlarını faktör analizine dayalı olarak çalışmalarında doğruladığı literatür okumalarında karşımıza çıkmaktadır. Miner'e göre iş tatmini, çalışma koşullarına göre fiziksel ve kurumsal ortamda çalışanların isteklerinin karşılanması veya karşılanamamasına bağlı olarak değişen, duygusal ve örgütsel aşamalarla davranış şekline dönüşen soyut bir olgu olgudur. Aynı zamanda iş tatmini, çalışanların çalıştıkları bölümlerde sorumlu oldukları işlere karşı davranış şekli olarak tanımlanmıştır. Hackman ve Oldham, iş tatminini "*çalışanların çalıştıkları bölümden duyduğu haz*" şeklinde açıklarken, Vroom ise "*bireyin sorumlu olduğu işin uyumundan veya iş tecrübesinden kaynaklanan, hoşça giden bir tutum veya olumlu duygusal durumdur*" şeklinde tanımlamaktadır. Cranny, Smith ve Stone, iş tatmininin tanımı konusunda bir fikir birliğinin olduğunu ileri sürerek bunu, "*bireylerin işine karşı gösterdiği duygusal tepki*" olarak belirtmişlerdir (Akt. Sönmezer ve diğerleri, 2008, s.191). Sonuç olarak, literatürdeki tanımlardan yola çıkılacak olunursa, iş tatmini soyut bir olgu olup, çalışanların çalışma ortamında hissettikleri olumlu bir duygunun kavramsallaştırılarak ifade edilmesi olarak açıklanabilmektedir. Bu çalışma ile literatüre dayalı olarak açıklanan bu iki kavram arasındaki ilişki ortaya konulmaya çalışılacaktır. Çalışanların örgüt içerisindeki adalet algıları ile çalışma yaşamına yönelik tutumlarının yöneticilere ve alanda çalışan kişilere konu hakkında bir bakış açısı oluşturabilmesi açısından önemli görülebilmektedir. Bu nedenle öncelikli olarak kavramlara yönelik açıklayıcı bilgiler verilmek istenmekte, daha sonra bu kavramlar arasındaki ilişkiyi irdeleyecek araştırmanın nasıl yapıldığı ve ne sonuçlara ulaşıldığının ortaya konulması amaçlanmaktadır.

1. Örgütsel Adalet

Örgütsel adalet, yapmakta olunan işin kaynağı olarak görülmekte, çalışanların adil olduğunu düşündükleri ortamda performanslarını gösterebilme eğiliminde oldukları varsayımında bulunulabilmektedir. Adil olduğunu düşünmedikleri çalışma ortamlarında, çalışanlar işlerine yönelik performanslarını gösterme eğiliminden vazgeçebilmektedir. Bu durumda örgütsel adalet, çalışanlar arasında karşılıklı işleyişe bağlı duygusal bir algı kaynağı olarak ifade edilmiştir (Korkmaz & Bozkurt, 2018, s. 234).

Örgütsel adaletin organizasyonlar ve çalışanlar bakımından olumlu ya da olumsuz birçok sonuçlarının olduğu bilinmektedir. Örgütsel adaletin etkisinin organizasyonların amaçlarına ulaşmada büyük önem taşıdığı belirtilmekte; örgütsel adaletin eşit bir biçimde dağıtılamadığı organizasyonlarda çalışanların motivasyonlarının azaldığı vurgulanmaktadır. Organizasyon yöneticilerinin uyguladıkları politikalar eşit bir dağılım sergilerse, çalışanların işe duydukları saygının ve verimliliğin de buna bağlı olarak yükseleceği varsayılmaktadır. Çalışanlarda örgütsel adalet algısını artırabilmek, ancak bütün uygulamaların şeffaflık ve itimat içinde gerçekleştirilmesiyle mümkündür. Örgütün hedeflerine ulaşmasında bu ortamın sağlanmasının gerekli olduğu düşünülmektedir (Yücel & Palabıyık, 2016, s. 215).

Yücel ve Palabıyık (2016) makalelerinde; örgütsel adaletin, kişi, örgüt ve gruplar ile ilgili pozitif-negatif sonuçları ortaya çıkarttığını vurgulamışlardır. Eğer örgüt içinde adalet olursa hem örgüt hem çalışanlar açısından başarıya ulaşma şansı artabilecekti; aksi söz konusu olduğunda ise başarısızlık yaşanabilecektir. Yapılan literatür taramaları sonucu adaletin beş boyutlu olduğu ancak daha sonra yapılan çalışmalara dayalı olarak Türkçeye çevrilmiş geçerliliği kanıtlanmış olan üç boyutu üzerine açıklama ve araştırma yapılmasının daha anlamlı olduğu düşünülmüştür. Bu üç boyut; işlemsel, etkileşimsel ve dağıtımsal adalettir.

1.1. Dağıtım Adaleti

Örgütsel adalet literatürde başlangıç boyutu olarak görülmektedir. Dağıtım adaleti Adams'ın (1965) eşitlik teorisinden yola çıkılarak geliştirilmiştir. Cohen (1987, s.20) dağıtım adaletini, örgütsel oluşumların belirli kurallara ve standartlara göre var olan kişilere paylaştırılması olarak ifade etmiştir. Dağıtım adalet, çalışanların örgüte yaptığı yatırımın (zekâ, eğitim, deneyim, yaş, cinsiyet vb.) karşılığını alıp almadığını sorgulamasıyla, çalışanların aldığı olumlu sonuçlar çerçevesinde örgüte karşı algıladığı adalet boyutu olarak tespit edilmiştir (Folger & Cropanzano, 1998, s. 99). Yapılan araştırmaların sonuçlarına göre, dağıtım adalet, çalışanların örgütsel ödülleri dağıtımına nasıl tepki verdiklerini açıklasa da sonuçların nereden, nasıl ortaya çıktığıyla ilgili bilgi vermemesi açısından yetersiz kaldığı görülmüştür (Demircan Çakar & Yıldız, 2009, s. 71). Bu nedenle, çalışanların kazanımlarının oluşturulması sürecine açıklık getirecek işlemsel adalet kavramı ortaya çıkmıştır (Yürür, 2008, s. 297-298).

1.2. İşlemsel Adalet

Çalıştıkları örgütlerde çalışanların örgütsel işlemlere nasıl tepki verdikleri örgütsel adalet araştırmacılarının dikkatini çeken en yeni soru olmuştur. İşlemsel adalet, dağıtım adaletinin yetersiz kaldığı bölümlerde dağıtımın ne şekilde gerçekleştiğiyle alakalı süreçler hakkında bilgi vermektedir. Dağıtım adalet örgütteki kaynakların dağılımına odaklanırken, işlemsel adalet dağıtımda gerçekleşen süreçlere odaklanmıştır (Greenberg, 1987, s. 14). Kişiler çıktılarını belirlediği işlemleri adil olarak algıladıklarında tercih etmeyecekleri bir durumla karşılaşmış olsalar da, aldıkları çıktıları daha olumlu değerlendirme eğiliminde oldukları, bununla birlikte çıktılar adil olmasa dahi sessiz kalmayı tercih ettikleri, diğer süreçlere göre işlemleri daha adaletli olarak görmekte oldukları vurgusu yapılmıştır (Bies & Shapiro, 1988, s. 676). Folger ve Greenberg (1985)'in işlemsel adalet kavramını örgütlere uygulayan ilk araştırmacılar olduğu söylenebilmektedir (Akt; İşbaşı, 2001: 51). Bu araştırmacıların, yapmış oldukları çalışmalarında Thibaut ve Walker (1975)'in kavramlarını ve Leventhal (1980)'in adil işlem kurallarını, insan kaynakları yönetiminde (İKY) ücretlendirme ve performans değerlendirme başlıkları adı altında çalışmışlar ve uygulamışlardır. Bu yazarların çalışmalarından hareketle, araştırmacılar çalışanların ücretleri ve ölçütleri hakkında, çalışanların bilgilendirilerek değerlendirme sürecine katıldıklarında, haklılıklarının artabileceği sonucuna varmışlardır (Akt. Şahin, 2007: 189). İşlemsel adalet ve dağıtım adaleti ile ilgili araştırmalar devam ederken örgütsel uygulamaların kişilerarası iletişimine odaklı, özellikle bireylerin birbirleriyle ilgili davranışları ve işverenler ile çalışanlar arasındaki iletişimle ilgili mikri bir bakış açısı olarak 'etkileşim adaleti' kavramı bir araştırma konusu olarak tartışılmaya başlanmıştır (Özmen, Arbak, & Süral Özer, 2007, s. 22). Bies ve Moag (1986), üçüncü bir adalet türü olarak etkileşim adaletini, kişilerin birbirleriyle iletişiminin niteliği ile ilişkili olarak değerlendirme yaptığı adalet türü olarak tanımlamışlardır.

1.3. Etkileşimsel Adalet

Bies ve Moag (1986) tarafından geliştirilen etkileşim adaleti, üçüncü adalet boyutu olarak literatüre geçmiştir. Adaletin iletişim boyutu olarak nitelendirilen, kişilerarası iletişim ve ilişkinin, kişilerin adaleti değerlendirmesi adına dağıtım ve işlemsel adalet boyutundan önce gelmesi gereken bir boyut olduğu üzerinde durulmuştur. Bu yazarlar, çalışanların örgütün yapısından önce diğer çalışanlarla iletişim kurarak bilgiye ulaşabileceklerini belirtmişler ve böylelikle etkileşimsel adaleti, işlemsel ve yapısal işleyiş sırasında çalışanlara karşı gösterilen davranışın kalitesi olarak tanımlamışlardır (Bies & Moag, 1986, s. 44). Örgütteki etkileşimsel işlemlerin işverenlere güveni, verimli iş yapmayı veya geri çekilme davranışını etkileyeceği, yapısal işlemlerin ise işverene karşı olan güveni etkileyeceği vurgusu yapılmıştır (Barling & Philips, 1993, s. 649). Greenberg etkileşimsel adaleti, işlemsel adaletin bireysel boyutu olarak tanımlamıştır (Greenberg, 1993, s.80). Örgütte verilen ödül veya cezaların nasıl ve kimin tarafından verildiği, kullanılan yöntem, izlenen yol, kişiye gösterilen davranış ve kişiye karşı yaklaşım, etkileşim adaletinin kapsamında olduğundan, işlemsel adaletten daha önemli sonuçlar verdiği kanıtlanmıştır (Moorman, 1991, s. 847; Barling ve Philips, 1993, s. 653). 1980'lerin başında birçok araştırmacı tarafından yapılan

örgütsel adalet çalışmalarından hareketle adaletsizlik algısını kişilerarası ilişkilerin oluşturduğu anlaşılmıştır. Bu araştırmalarda, kişilerarası ilişkilerin kalitesinin de örgütsel adaleti belirleyen bir unsur olduğu vurgusu yapılmıştır (Ünler & Gürel, 2015, s. 7). Kısacası, yapılan araştırmalar kapsamında etkileşimsel adaletin, alınan kararların dayandığı nedenlerin açıklanarak bu amaç doğrultusunda açık/doğruluğa dayalı bir şekilde iletişim kurulmasının adalete ilişkin algıları pozitif yönde etkileyeceği saptanmıştır. Etkileşimsel adaletin, bilgisel ve kişiler arası olmak üzere iki farklı boyutu bulunmakta olduğu belirtilmiştir. Bilgisel adalet kavramı, çalışanların kendileri ile ilgili bilgiye ne oranda sahip oldukları hakkında bilgiler verirken; kişilerarası adalet kavramının bu bilginin verilmesi esnasında gösterilen davranış ve tavır üzerinde durduğu vurgulanmıştır (Ünler & Gürel, 2015, s. 8). Buraya kadar araştırmamız çerçevesinde aldığımız ilk boyut bir çerçeve olarak sunulmaya çalışılmıştır. Bundan sonra araştırmanın ikinci temel boyutu olan iş tatmini kavramı konusunda ayrıntılı bilgiler verilmeye çalışılacaktır.

2. İş Tatmini

İlk kez 1961 yılında Neugarten tarafından ortaya çıkarılan “yaşam tatmini” kavramının sonraki süreçlerde birçok araştırmacıya yol gösterdiği belirtilmiştir. Tatmin; gereksinimlerin, beklentilerinin, dilek ve istekleri karşılanması olarak yorumlanmıştır. “Yaşam tatmini” ise, bireyin beklentileriyle (ne istediği), elinde olanların (neye sahip olduğu) karşılaştırılmasıyla elde edilen durum ya da sonuç olarak tanımlanmıştır. Yaşam tatmini kavramının, genel olarak bireyin tüm hayatını ve bu hayatın çeşitli yönlerini içerdiği vurgulanmıştır. Yaşam tatmininden söz edildiğinde, belirli bir duruma ilişkin tatmin hissinden çok genel olarak tüm yaşam alanında hissedilen tatmin duygusunun anlaşılması gerektiği söylenmiştir. Motivasyon, mutluluk, moral vb. gibi değişik açılardan iyi olma hissini temsil ettiği şeklinde de yorumlanabilmektedir (Vara, 1999; Akt. Özer ve Karabulut, 2003, s. 73). Konusu gereği iş tatmini, insan kaynakları ve örgütsel davranış yazınında önemli bir kavram olmuştur. İş tatmininde çalışma ortamındaki tutumların önemli bir yeri olduğundan çalışanın organizasyona karşı olan davranışıyla yakın ilişkili olduğu bilinmektedir. Buna göre iş tatmini, çalışanın kendi belirlediği değer yargısı çerçevesinde bireysel olarak değerlendirdiği bir durumdur (Özkalp & Kirel, 2016, s. 114).

İş tatmini konusunun son yıllarda önem kazanmasının nedeni, yönetim ve organizasyonda insan unsurundan kaynaklanan sorunların artmasıdır. Buna yönelik olarak bu sorunların ortadan kaldırılmasına yönelik araştırmalar yapılmıştır. Modern yönetim anlayışı, çalışanların bütün çabalarını ortaya koyacak şekilde motive edilmesini ve çalışanın yaptığı işten en yüksek maddi-manevi tatmini sağlayabilmesini ve onun başarısının organizasyona olan katkısının değerlendirilmesini yansıtmaktadır (Smith, 1984 Akt. Green, 2000, s. 3).

İş tatmini ile ilgili araştırmalar incelendiğinde, iş tatmini ile ilgili yapılan tanımlamaların ortak bir noktada bulunduğu söylenebilmektedir (Ayar, 2017, s. 16). Locke (2006), iş tatminini kişinin üstlendiği görev ve bu göreve bağlı olarak elde ettiği tecrübeleri sonucunda ortaya çıkan olumlu duygu bütünü olduğunu belirtmiştir. İş tatmininin çalışanın organizasyon ve işi arasındaki etkileşimi, belirli bir duyguyu, tecrübeyi ve davranışı ortaya koyduğu bilinmektedir. Bu yüzden çalışanın organizasyon içindeki uygulamalarla karşı karşıya kaldığı adil ve adil olmayan davranışlar işine ve organizasyonuna karşı, pozitif veya negatif düşünmesine yol açtığı söylenebilmektedir (Akt. Çetinsöz & Turhan, 2016, s. 333).

İş tatmini, kişisel ve örgütsel sonuçlar açılardan önemli olan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. İş tatmininin işletme içinde sağlanması ve yükseltilmesinde gerekli çabanın gösterilmesinde yönetici ve işletme sahiplerinin önemli sorumluluğu bulunmaktadır. Bunun için öncelikle yönetici ve işletme sahiplerinin çalışanları ile güzel sağlıklı iletişim ortamı yaratabilmesi, sorunlarını dikkate alma ve çözümüne yardım etmeye odaklanması, çalışanlar arasında uyum sağlama, yaptıkları işler hakkında geri dönüş yapması, karar alma sürecine çalışanlarını dâhil etmesi gibi birçok iş tatminini yükseltecek faaliyetlerde bulunması etkin olabilecektir (Kim, 2002).

İş tatmini etkileyen faktörler iki temel başlıkta değerlendirilebilir. Bunlardan birincisi, çalışanların bireysel niteliklerini, önem verdiği olguları, istekleri, iş deneyimlerini ve sosyal çevresini kapsayan unsurlardan oluşmaktadır. İkinci etmen ise, iş çevresi/ortamı ve iş ile ilişkili olan faktörlerdir. Bu faktörler; çalışana nasıl bir tutum sergilendiği, çalışana verilen görevlerin özellikleri, çalışma şartları, iş ortamında çalışma arkadaşları ve yöneticileriyle ilişkileri ve ödüllendirme kavramları olarak adlandırılmıştır. İki grupta toplanan bu faktörlerin birbirleri ile etkileşim içinde olarak iş tatminini pozitif veya negatif yönde etkileyebildiği vurgusu yapılmıştır (Görgülür, 2013, s. 75).

İş tatmininin önemini daha net ortaya koymak adına kişisel (bireysel) ve örgütsel faktörleri ve bu faktörlerin iş tatmini üzerinde etkilediği çıktıları incelemek gerektiği sonucuna varılmıştır. İş tatmininin çeşitli kavramları ile ilgili çok araştırma yapıldığı belirtilmiştir. Locke, iş tatmininin değerlendirilmesinde kullanılan faktörleri ortaya koymuştur. Çalışanın cinsiyeti, yaşı, medeni durumu, kişiliği, sosyo-kültürel çevresi, mesleki düzeyi, hizmet süresi, zekâ ve yeteneği başlıklarını bireyin kişisel faktörleri olarak belirtmiştir. Örgütsel faktörleri ise; iş görevi, maaş, bir üst kademeye çıkma, iş yeri şartları, işin sağladığı olanak, çalışma arkadaşları, bireyin sahip olduğu değerler, çalışan-yönetici ilişkileri olarak incelemiştir (Akt. Kitapçı, 2002, s.63). Yukarıda araştırmanın bağlantılı olduğu iki kavramı açıkladıktan sonra bize yol gösterici olan bu iki kavram arasında nasıl çalışmalar yapıldığı sonraki başlığımızın altında ortaya konulmaya çalışılacaktır.

3. Örgütsel Adalet ve İş Tatmini İlişkisi

İş tatmini, örgütsel çalışmalarda inceleme yapılan en önemli etkidir ve adalet düşünceleri ile ilgili bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Dağıtımsal adaletin iş tatmininde belirleyici rolünün olduğu yapılan çalışmalarla vurgulanmıştır. Ayrıca işlemsel adaletin de iş tatminin belirleyicisi olduğu belirtilebilmektedir (Franz, 2004, s.36; Akt. Eker, 2006: 74). Li-PingTang, Sasfield-Boldvin (1996), sağlık merkezinde çalışanlara karşı gerçekleştirdiği çalışmada, üstleriyle birlikte aynı ortamda çalışanların dağıtımın ve işlemin adilliği üzerindeki algıları kontrol etme şekilleriyle, çalışanların tatminini ve iş yerine karşı bağlılıklarının etkileyebileceğini ileri sürmüşlerdir (Akt. Yıldırım, 2002a, s. 43).

Herzberg yaptığı çalışmada, bireyin aldığı göreve karşı negatif davranış göstermesini etkileyen faktörleri örgüt politikası, yönetim şekli, denetim şekli, ücret politikası ve iş yeri şartları olarak ortaya koymuştur (Akt. Söyük, 2007, s. 11). İş yerlerinde yapılan işin görev tanımlamasının netliği ya da net olmaması, planlamanın etkin bir şekilde yapılıp yapılmadığı, planlamaların ve düşüncelerin planlandığı gibi yerine getirilip işleme koyulup koyulmaması, adil olması veya olmaması, çalışan kişilerin maaşlarında beklentilerinin, sosyal ve maddesel olanaklarının karşılanıp karşılanmadığının, çalışanların tatmin seviyesi ve adillik algısını etkileyebileceği ortaya konulmuştur. Bahsedilen bu etmenler örgütsel adillik konusunda algı oluşumunda da önemli etkisi olduğundan dolayı işverenler tarafından üzerinde durulması gereken konular olarak görülmüştür (Akt. Söyük, 2007, s. 11).

Cohen, Charash ve Spector (2001) yaptıkları meta-analizde yaş, cinsiyet ve toplumun örgütsel adalet ve iş tatmini üzerinde etkili oldukları konusuna değinmişlerdir. Kadınlar ve erkeklerin farklı boyutlara farklı tepkiler verdiklerinden bahsedilmiştir. Meta-analiz araştırmalarında, Leventhal 'ın 1000 kişi üzerinde 1970 yılında yapmış olduğu araştırmadan bahsedildiği görülmüştür. Bu araştırma da erkeklerin daha çok kişisel çıktılarla ilgilenirken, kadınların daha çok çalıştıkları grup üzerine olan iletişiminden etkilendikleri vurgulanmıştır. Meta-analizde erkeklerin dağıtımın adil olmamasından kadınlardan daha fazla etkilendikleri belirtilmiştir. Aynı çalışmada, Cropanzona ve Masterson'un araştırmalarına da yer verilmiş, bu araştırma sonucunda prosedür adaleti ve iş tatmini arasında yüksek düzeyde ilişki olduğu sonucu ortaya çıkmıştır (Akt. Cohen-Charash ve Spector, 2001, s. 282). Yapılan açıklamalardan sonra, araştırma için izlenen yol ve elde edilen sonuçlar paylaşılmak istenmektedir.

4. Yöntem ve Analiz

Bu çalışmanın temel amacı, örgütsel adalet algılarını dağıtımsal, işlemsel ve etkileşimsel adalet boyutu olarak açıklamaya çalışarak, boyutların demografik özellikler ile ilişkisi ve özellikle de iş tatmini arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktır. Bu amaçları gerçekleştirebilmek için araştırmada; işverenlerin örgütsel adalet ile iş tatminleri ve yaş, cinsiyet, medeni durum, eğitim durumu, iş yerindeki görevleri gibi sosyo-demografik özellikleri arasındaki ilişkilerin incelenmesi amaçlanmıştır. Buna dayalı olarak araştırmanın evrenini Çerkezköy Organize Sanayi Bölgesi'nde faaliyet gösteren tekstil firmalarında çalışanları oluşturmuştur. Yargısal ve kolayda örnekleme dayalı olarak toplamda 150 kişiye ulaşılarak anket çalışması uygulanmıştır. Çalışanlardan geri dönen anket sayısı 112 olup bu sayı üzerinden bulgulara ulaşılmaya çalışılmıştır. Örgütsel adalet algısı konusunun iş tatmini üzerindeki etkisi değerlendirilmeye çalışılarak, katılımcıların örgütsel adalet algıları ile iş tatminleri arasındaki ilişkileri ölçmek adına örgütsel adalet ölçeği için 20 soru ve iş tatmini ölçeği için 20 soru olmak üzere toplam 40 sorudan oluşan ölçek kullanılmıştır. Araştırmanın belirli bir alanda yapılması ve zaman sınırının olması nedeniyle sadece seçilen alanda bir genellemeye ulaştırılabilecek olması kısıt olarak karşımıza çıkmaktadır. Araştırma sonuçları, diğer çalışmalar gibi örgütsel adaletin 3 boyutlu yapısını göz önüne alarak iş tatmini ile ilişkisini ortaya koyması yanında, Tekstil sektöründe çalışanların demografik özellikleriyle incelenmesi bakımından yönetim organizasyon ve insan kaynakları yönetimi konusunda ileriki çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu doğrultuda araştırmada aşağıdaki hipotezler test edilmiştir.

H₁: Örgütsel adalet algısı ve iş tatmini arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.

H_{2a}: Çalışanların işlemsel adalet algılarında cinsiyete göre anlamlı bir farklılık vardır.

H_{2b}: Çalışanların dağıtımsal adalet algılarında cinsiyete göre anlamlı bir farklılık vardır.

H_{2c}: Çalışanların etkileşimsel adalet algılarında cinsiyete göre anlamlı bir farklılık vardır.

H₃: Çalışanların iş tatmini algılarında cinsiyete göre anlamlı bir farklılık vardır.

H₄: Çalışanların adalet algılarında eğitim düzeyine göre anlamlı bir farklılık vardır.

H₅: Çalışanların adalet algılarında iş yerindeki üstlendikleri göreve göre anlamlı bir farklılık göstermektedir.

H₆: Çalışanların iş tatmini algılarında eğitim düzeyine göre anlamlı bir farklılık vardır.

H₇: Çalışanların iş tatmini algılarında iş yerindeki üstlendikleri göreve göre anlamlı bir farklılık vardır.

Araştırmanın örneklemini, tekstil sektöründe faaliyet gösteren bir grup şirketinin farklı pozisyonlarında çalışan 112 çalışan oluşturmaktadır. Örneklemin 64 (%57,1)' ünü erkek çalışanlar, 48 (%42,9)' ini kadın çalışanlar oluşturmaktadır. Yaş dağılımına bakıldığında çalışanların 42 (%37,5)' si 21-30 yaş, 41 (%36,6) 'i 31-40 yaş, 25 (%22,3)' i 41-50 yaş, 51 ve yukarı yaş aralığını ise 4 (%3,6) çalışanlar oluşturmaktadır.

Çalışanların 69 (%61,6)' sı ortaokul ve lise, 17 (% 15,2) ön lisans, 22 (%19,6) 'sı lisans, 4 (%3,6)' sı lisansüstü ve doktora mezundur. Örneklemin %45,5' ni çalışan-işçi görevinde bulunan çalışanlar, %23,2 yönetici-müdür görevinde olan çalışanlar, %17 yardımcı-sorumlu pozisyonunda yer alan çalışanlar oluşturmaktadır. Verilen cevaplara göre %14,3 oranla en düşük kısma sahip örgütteki pozisyonuna göre usta görevinde olan çalışanlar bulunmaktadır.

4.1. Veri Toplama Araçları

Araştırmada veri toplama aşamasında örgütsel adalet ölçeği (Akt. Yıldırım, 2002a) ve iş tatmin ölçeği (Yıldırım, 1996)' ne yönelik geliştirilmiş sorulara dayalı anket formu kullanılmıştır.

4.2. Örgütsel Adalet Ölçeği

Araştırmada örgütsel adaleti ölçmek için Niehoff ve Moorman (1993) tarafından geliştirilen Yıldırım (2002a,2002b) tarafından Türkçeye çevrilen örgütsel adalet ölçeği kullanılmıştır. Örgütsel Adalet Ölçeğinin bir boyutu adil dağıtım algısını, ikinci boyutu ise adil işlem algısını ölçmek amacıyla iki boyuttan oluşturulmuştur. İlk boyutta yer alan adil dağıtım kısmında farklı iş sonuçlarının (ücret düzeyi, iş yükü, iş sorumlulukları gibi) adilliyini ölçen 5 madde yer almaktadır. Adil işlem, bilginin objektif ve düzgün bir biçimde toplanmasının sağlanması, çalışan düşünceleri, sorunlarının çözümü için üst makamları başvurma sürecini ölçen 6 maddeden oluşmaktadır. Adil işlemin boyutu adil etkileşim olarak ta adlandırılabilir. Adil etkileşim, çalışan ihtiyaçlarının dikkate alındığında neler hissettikleri ve iş kararları için ne kadar açıklamanın yapıldığını ölçen 9 maddeden oluşmaktadır. Adil Dağıtım 5 madde (1-5 madde), Adil İşlem 6 madde (6-11 madde) ve Adil Etkileşim 9 madde (12-20 madde) olmak üzere Örgütsel Adalet Ölçeği toplam 20 madde oluşmakta ve 5 basamaklı yanıt çizelgesi üzerinden değerlendirilmektedir. Ölçeğin orijinal formu için Cronbach Alpha güvenilirlik katsayılarının adil dağıtım boyutunda .74; adil işlem boyutunda .85; adil etkileşim boyutunda .92 olduğu belirtilmiştir (Niehoff ve Moorman, 1993). Ölçeğin alt boyutlarına ilişkin test-tekrar test güvenilirlik katsayıları şu şekildedir: Adil Dağıtım .44, Adil İşlem.65 ve Adil Etkileşim .73'tür. Geçerlik çalışması için Minnesota Doyum Ölçeği'ne dayalı olarak iş tatmini ve örgütsel adalet arasındaki ilişki incelendiğinde ölçeğin alt boyutlarına ilişkin korelasyon katsayılarının Adil Dağıtım için .38, Adil İşlem için .62 ve Adil Etkileşim için.68 olduğu saptanmıştır (Yıldırım,2002b, s.264). Çalışmamızda güvenilirlik kat sayıları Etkileşim Adaleti için .904, İşlemsel Adalet için .874, Dağıtımsal Adalet için .887 bulunmuştur. Bu bulgulara göre Örgütsel adalet ölçeğinin güvenilir düzeydedir. Yıldırım (2002b) Türkçe'ye çevirerek geçerlilik çalışması yapmıştır. Örgütsel Adalet ölçeğinin Türkçe geçerlilik çalışması için ölçüt geçerliliği yönteminden yararlanılmıştır. Minnesota İş Doyum ölçeği ve örgütsel adalet ölçeği arasında ilişkiye bakılarak ve bilgi formunda iki soru sorularak geçerliliği ölçülmeye çalışılmıştır. Sorulara verilen yanıtlara göre Örgütsel adaletin alt boyutlarına ilişkin katsayıları: Adil Dağıtım .27 ($p < .01$); adil işlem .47 ($p < .01$); adil etkileşim .56 ($p < .01$) olarak bulunmuştur (Akt. Yıldırım, 2002a, s. 266-267). Geçerliliği ve güvenilirliği 3 boyutlu kanıtlandığı için faktör analizine tabi tutulmamıştır.

4.3. İş Tatmin Ölçeği

Araştırmada iş doyumunu ölçmek üzere, Weiss, DavisEngland ve Lofquist (1967) tarafından geliştirilen ve Oran (1989) tarafından Türkçeye uyarlanan, Yıldırım (1996) tarafından Türkiye'deki geçerlilik ve güvenilirliği ölçülmüş olan Minnesota Doyum Ölçeği (Minnesota Satisfaction Questionnaire) kullanılacaktır (Yıldırım, 1996). Ölçek 20 maddeden oluşmakta, 5'li Likert ölçeği üzerinden değerlendirilmektedir. Çeviri Yıldırım tarafından gözden geçirilerek 36 kişiye üç hafta aryla tekrar uygulanmış ve test tekrar-test güvenilirlik katsayısı .76 olarak belirlenmiştir. Güvenilirliği ölçülen test banka şubelerinde çalışan 50 kişilik bir denek grubuna uyarlanarak iç tutarlılık katsayısı hesaplanmıştır ve sonucunda iç tutarlılık katsayısı .90 çıkmıştır (Yıldırım, 1996).

Tablo 1: Değişkenlerin Güvenilirlik Katsayıları

Değişken	Güvenilirlik Katsayıları
Etkileşimsel Adalet	$\alpha = 0,904$
İşlemsel Adalet	$\alpha = 0,874$
Dağıtımsal Adalet	$\alpha = 0,887$
İş tatmini	$\alpha = 0,849$

4.4. Anket Formu

Anket formu, cinsiyeti, yaşı, iş deneyimi, öğrenim durumu ve iş yerindeki pozisyonu konularında bilgi toplamak amacıyla araştırmacı tarafından geliştirilmiştir. Analizde demografik veriler (cinsiyet, yaş, iş yerindeki pozisyonu, öğrenim durumu, meslekteki hizmet süresi, gelir düzeyi ve medeni durum) değişken olarak kullanılmıştır. Analizlerde, cinsiyet değişkeni erkek ve kadın olmak üzere iki grup altında incelenmiştir. Yaş değişkeni ile ilgili olarak “21-30”, “31-40”, “41-50” ve “51 ve yukarısı” olmak üzere 4 grup altında incelenmiştir. Unvan değişkeni ise “Yönetici-Müdür”, “Yardımcı-Sorumlu”, “Usta” ve “Çalışan” olmak üzere dört grupta incelenmiştir. Öğrenim durumu değişkeni “Ortaokul-Lise”, “Ön lisans”, “Lisans” ve “Lisansüstü ve Doktora” olmak üzere dört grup belirlenmiştir. Medeni durum değişkeni evli ve bekâr olarak iki grupta incelenmiştir. Gelir düzeyi değişkeni “1500-2099”, “2100-2699”, “2700-3299”, “3300-3899” ve “3900 ve üzeri ” olmak üzere beş grup olarak belirlenmiştir.

4.5. Veri Analizi

Anket verilerinin analizinde istatistik programlarından SPSS 22.00 (Statistical Package Social Science) kullanılmıştır. Anket soruları demografik özelliklerin analizinde istatistik yöntemlerinden faktör analizi, frekans dağılımları, korelasyon, t-testleri, tek yönlü varyans analizi (anova), analizleri kullanılmıştır. Araştırma kapsamında yapılan tüm analizler için birim sayısı 112 olduğundan değişkenlerin normal dağıldığı varsayılmıştır.

5. Bulgular

Yapılan araştırmaya dayalı olarak elde edilen verilerin SPSS ile analiz edilmesi sonucunda elde edilen bulgulara yönelik çıkarımlar aşağıda detaylı olarak verilmeye çalışılacaktır.

5.1. Örgütsel Adalet Algısı Boyutları ve İş Tatmininin Cinsiyete Göre Karşılaştırılması

Örgütsel adalet algısı boyutları ve iş tatmininin karşılaştırılmasında ve kadın-erkek arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığını test etmek için t testi yapılmıştır. Analiz bulguları Tablo 2’de verilmektedir.

Tablo 2: Cinsiyete Göre Adalet Algısı Boyutları ve İş Tatmini Karşılaştırması

	Grup	N	Ort.	SS.	t Testi	
					F	p
İşlemsel Adalet	Kadın	48	3,4896	0,87	0,295	0,039
	Erkek	64	3,8385	0,88		
Etkileşimsel Adalet	Kadın	48	3,1435	0,78	0,92	0,84
	Erkek	64	3,4253	0,87		
Dağıtımsal Adalet	Kadın	48	3,3583	0,89	0,71	0,375
	Erkek	64	3,5156	0,94		
İş tatmini	Kadın	48	3,5615	0,70	1,752	0,324
	Erkek	64	3,7008	0,75		

Tablodaki analiz sonuçlarına bakıldığında, çalışanların örgütsel adalet algılarında cinsiyete göre anlamlı bir farklılık olup olmadığıyla ilgili sonuçları göstermektedir. Tabloda görüldüğü üzere model dağıtımsal adalet (,375), ve etkileşimsel adalet (,084) algılamalarında anlamlı bir farklılığın olmadığı görülmüştür. “H_{2b}: Çalışanların dağıtımsal adalet algıları cinsiyete göre

anlamli bir farklılık vardır” hipotezi desteklenmemektedir. “H_{2c}: Çalışanların etkileşimsel adalet algıları cinsiyete göre anlamli bir farklılık vardır” hipotezi desteklenmemektedir. Tablodan görüleceği üzere işlemsel adalet algıları (, 039) çalışanların cinsiyete göre farklılık göstermektedir. “H_{2a}: Çalışanların işlemsel adalet algıları cinsiyete göre anlamli bir farklılık vardır” hipotezi desteklenmektedir. Ayrıca erkek katılımcıların iş tatminini algılama ortalamaları (ort. 3,70 std sap. ,75) kadın katılımcıların iş tatminini algılama ortalamalarından (3,56) daha yüksek olduğu görülmektedir ancak bu durum istatistiksel olarak anlamli bir farklılığa işaret etmemektedir (p: ,324). Bu sebeple “H₃: Çalışanların iş tatmini algılarının cinsiyete göre anlamli bir farklılık vardır” hipotezi desteklenmemektedir.

5.2. Örgütsel Adalet Algısı Boyutları ve İş Tatmininin Unvana Göre Karşılaştırması

Araştırmaya katılan çalışanların, örgütsel adalet algıları ile iş tatmininin örgütteki pozisyonlarına göre farklılaşp farklılaşmadığını test etmek için ANOVA yöntemi kullanılmıştır. Tek yönlü varyans analizi yapılması sonucunda ortalamalar arasında bir farklılığın olup olmadığının belirlenmesinde Tukey HSD testi kullanılmıştır.

Tablo 3: Örgütsel Adalet Algısı Boyutları ve İş Tatmini İş Yerindeki Unvan Değişkenine Göre Farklılaşp Farklılaşmadığını Belirleme Üzere Yapılan Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) Sonuçları

Unvan Değişkeni İçin Yapılan ANOVA Sonuçları	
	P
İşlemsel Adalet	0,001*
Dağıtımsal Adalet	0,000*
Etkileşimsel Adalet	0,000*
İş Tatmini	0,000*

Tablo da verilen ANOVA testi sonucunda örgütsel adalet algısının iş yerindeki görev ile ilgili anlamli ilişkisi Anova analizi sonuçları gösterilmiştir. Varyansların homojenliği analiz edilerek homojen olduğu ölçülmüş olup, parametrik teste tabi tutulmuştur. Tabloda görüldüğü üzere dağıtımsal adalet (p: ,000), işlemsel adalet (p: ,001) ve etkileşimsel adalet (p: ,000) algılarının iş yerinde buldukları pozisyona göre anlamli bir farklılık olduğu görülmüştür. Buna göre “H₅: Çalışanların adalet algılarının iş yerindeki üstlendikleri göreve göre anlamli bir farklılık göstermektedir” hipotezi kabul edilmiştir. Anlamli farklılığından çalışanların görev aldığı hangi pozisyondan kaynaklandığıyla ilgili Post-Hoc Tukey testi yapılmıştır. Örgütsel adalet algılamalarının dağıtımsal adalet algısında yönetici-müdür konumunda görev alan bir kişi ile çalışan-işçi konumunda görev alan çalışanlar arasında anlamli farklılık olduğu görülmüştür. Aynı şekilde yardımcı-sorumlu konumunda görev alan bir kişi ile çalışan-işçi konumunda görev alan çalışanlar arasında anlamli bir farklılığın olduğu görülmüştür. İşlemsel adalet algılamalarında anlamli farklılığında yönetici-müdür ve yardımcı-sorumlu ile çalışan-işçi konumunda görev alan çalışanlar tarafından kaynaklandığı görülmektedir. Etkileşimsel adalet algısında da diğer algılamalarda olduğu gibi anlamli farklılığın yapılan çalışmada en üst kademe de görev alan çalışanlar ile en alt kademe de görev alan çalışanlardan kaynaklanmaktadır. İş tatmini algısının iş yerindeki görev ile ilgili anlamli ilişkisi Anova analizi sonuçları gösterilmiştir. Varyansların homojenliği analiz edilerek homojen olduğu ölçülmüş olup, parametrik teste tabi tutulmuştur. Tabloda görüldüğü üzere iş tatmini (p: ,000) algısının iş yerinde buldukları pozisyona göre anlamli bir farklılık olduğu görülmüştür. Buna göre “H₇: Çalışanların iş tatmini algılarının iş yerindeki üstlendikleri göreve göre anlamli bir farklılık göstermektedir” hipotezi desteklenmiştir. Anlamli farklılığından çalışanların görev aldığı hangi pozisyondan kaynaklandığıyla ilgili Post-Hoc Tukey testi yapılmıştır. İş Tatmini algısının yönetici-müdür konumunda görev alan çalışan ile çalışan-işçi konumunda görev alan çalışanlar arasında anlamli farklılık olduğu görülmüştür. Aynı

şekilde yardımcı-sorumlu konumunda görev alan çalışan ile çalışan-işçi konumunda görev alan çalışanlar arasında anlamlı bir farklılığın olduğu görülmüştür. Usta pozisyonun çalışan ile iş tatmini algısında anlamlı farklılığın yine çalışan-işçi pozisyonunda çalışanlar arasında olduğu görülmektedir. Çalıştıkları örgütlerde üstlendikleri görevlere göre iş tatmini algısı üst kademedен en alt kademeye farklılık göstermekte, en üst kademedeki çalışan algılama durumu en alt kademedeki çalışandan daha yüksek olduğu söylenilebilir.

5.3. Örgütsel Adalet Algısı Boyutları ve İş Tatmininin Eğitim Durumuna Göre Karşılaştırması

Örgütsel adalet algısının eğitim düzeyine ile ilgili anlamlı ilişkisi Anova analizi sonuçları gösterilmiştir. Varyansların homojenliği analiz edilerek homojen olduğu ölçülmüş olup, parametrik teste tabi tutulmuştur.

Tablo 4: Örgütsel Adalet Algısı Boyutları ve İş Tatmini Eğitim Durumu Değişkenine Göre Farklılaşp Farklılaşmadığını Belirleme Üzere Yapılan Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) Sonuçları

Eğitim Durumu Değişkeni İçin Yapılan ANOVA Sonuçları	
	P
İşlemsel Adalet	0,112
Dağıtımsal Adalet	0,076
Etkileşimsel Adalet	0,332
İş Tatmini	0,002*

** $p < ,05$

Tabloda görüldüğü üzere dağıtımsal adalet ($p: ,076$), işlemsel adalet ($p: ,112$) ve etkileşimsel adalet ($p: ,332$) algıları eğitim düzeyine göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir. Buna göre “H₄: Çalışanların adalet algılarının eğitim düzeyine göre anlamlı bir farklılık vardır” hipotezi desteklenmemiştir. İş tatmini algısının eğitim düzeyleri ile ilgili anlamlı ilişkisi Anova analizi sonuçları gösterilmiştir. Varyansların homojenliği analiz edilerek homojen olduğu ölçülmüş olup, parametrik teste tabi tutulmuştur. Tabloda görüldüğü üzere iş tatmini ($p: ,002$) algılamalarının eğitim düzeylerine göre anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür. Buna göre “H₆: Çalışanların iş tatmini algılarının eğitim düzeyine göre anlamlı bir farklılık göstermektedir” hipotezi desteklenmiştir. Anlamlı farklılığından çalışanların hangi eğitim düzeyine göre kaynaklandığıyla ilgili Post-Hoc Tukey testi yapılmıştır. İş tatmini algılamalarının ortaokul-lise mezunu olan çalışanlar ile önlisans mezunu olan çalışanlar arasında anlamlı farklılık olduğu görülmüştür. Aynı şekilde lisans mezunu çalışan ile ortaokul-lise mezunu çalışanlar arasında anlamlı bir farklılığın olduğu görülmüştür. Ortaokul-lise mezunu çalışanların lisans ve önlisans mezunu çalışanlara göre iş tatmini algılamalarının daha düşük olduğu söylenilebilir. Lisansüstü-doktora mezunlarının yapılan araştırmada katılımcı olarak az sayıda olması diğer eğitim düzeyleri ile karşılaştırma yapılırken anlamlı bir farklılık olmadığı sonucuna varılmıştır fakat katılımcı sayısı lisansüstü-doktora mezunu çalışanların fazla olduğu çalışmalarda farklı sonuçlar elde edilebilir.

5.4. Örgütsel Adalet Algısı Boyutları ve İş Tatmini İlişkisi

İki değişken arasındaki birlikteliği ve yönü belirlemek için korelasyon analizi kullanılmıştır. Tablo da korelasyon katsayıları (r) verilmiştir. Tablo da verilen korelasyon katsayıları, değişkenler arasındaki ilişkilerin bir anlamda test edilmesi amacıyla da kullanılabilir. Buradan hareketle, anlamlılık ($p < ,01$ veya $p < ,05$ seviyesinde) $p = ,000$ sonucuna ulaşılması ve analizde negatif bir ilişki çıkmaması sebebiyle H₁: “İş tatmini ve örgütsel adalet arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır” hipotezi desteklenmektedir.

Tablo 5: Değişkenlere Ait Korelasyon Katsayıları

	Etkileşimsel Adalet	İşlemsel Adalet	Dağıtımsal Adalet	İş tatmini / Anlamlılık Derecesi (ρ değeri)
Etkileşimsel Adalet	1			,000
İşlemsel Adalet	,595 (**)	1		,000
Dağıtımsal Adalet	,738 (**)	,708 (**)	1	,000
İş tatmini	,654 (**)	,512 (**)	,592 (**)	1

**Korelasyon, $\rho < ,05$ seviyesinde anlamlı (çift yönlü)

Yukarıdaki tabloda örgütsel adalet algılamalarının iş tatminine etkisini gösteren regresyon analizi sonuçları ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Tablo da görüldüğü üzere model anlamlı ($F: 30,781$; $\rho: ,000$) olup R^2 değeri 0,461 olarak bulunmuştur. Buna göre “ H_1 : Örgütsel adalet algısı ve iş tatmini algısı arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır” hipotezi kabul edilmiştir. Modelde bağımsız değişkenlerden en fazla İşlemsel adalet algısı ($\beta: ,458$; $\rho: ,000$) iş tatminini arttırmaktadır. Etkileşimsel adalet algısı ($\rho: ,242$) ve dağıtımsal adalet algısının ($\rho: ,163$) iş tatminini etkilemediği görülmektedir.

Tablo 6: Değişkenlere Ait Regresyon Analizi

Model	Standart Katsayı	T	Sig.
Bağımlı Değişken: İş tatmini	Beta		ρ
Sabit		6,281	,000
Dağıtım Adalet Algısı	,119	1,178	,242
İşlemsel Adalet Algısı	,458	4,327	,000
Etkileşimsel Adalet Algısı	,169	1,405	,163
$R^2= 0,461$ $F= 30,781$ $Sig=0,000$			

6. Sonuç ve Tartışma

Günümüz şartlarının gereği özel ve kamu sektöründe çalışanların işverenleriyle iletişimleri, çalışanların memnuniyetleri açısından manevi bir değer ifade ettiği için önem kazanmıştır. Yapılan araştırmada, korelasyon analizi sonucu iş tatmini ve örgütsel adalet arasında anlamlı ve pozitif yönde bir ilişki olduğuna ulaşılmıştır. Literatürde Yıldırım (2002b) tarafından geçerliliği ölçülmüş olan örgütsel adalet algısında üç boyut (işlemsel adalet, dağıtım adaleti ve etkileşim adaleti) ele alınmış, buna dayalı olarak bu çalışmada faktör analizine tabi tutulmayarak boyutlar arası ilişkinin yüksek olduğu söylenmiştir.

İş tatmini ve örgütsel adalet arasında anlamlı bir ilişki olduğu H₁: “İş tatmini ve örgütsel adalet arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır” hipotezinin desteklendiği belirtilmiştir. Çalışanların örgütsel adalet algılarının cinsiyete göre anlamlı bir farklılığın olmadığı “H₂: Çalışanların örgütsel adalet algıları cinsiyete göre anlamlı bir farklılık vardır” hipotezinden hareketle 3 boyutu olan örgütsel adalet ile ilgili bu hipotez alt hipotezleriyle incelenmiş olup dağıtımsal ve etkileşimsel adalet boyutunda anlamlı bir farklılık göstermediği belirtilmiştir. Ancak işlemsel adalet boyutunda anlamlı bir farklılık gösterdiği buradan işlemsel adalet algısı kadın ve erkek çalışanlarda farklı algılandığı sonucuna varılmıştır. “H₃: Çalışanların iş tatmini algılarının cinsiyete göre anlamlı bir farklılık vardır” hipotezi desteklenmeyerek iş tatmini algısının cinsiyete göre farklılık göstermediği söylenebilir. “H₄: Çalışanların adalet algılarının eğitim düzeyine göre anlamlı bir farklılık vardır” hipotezi red edilerek adalet algısının eğitim düzeyine göre farklılık göstermediği sonucuna varılmıştır. “H₅: Çalışanların adalet algılarının iş yerindeki üstlendikleri göreve göre anlamlı bir farklılık göstermektedir” hipotezi desteklenmiş, bu farklılığın üst kademedan alt kademeye anlamlaştığı görülmüştür. “H₆: Çalışanların iş tatmini algılarının eğitim düzeyine göre anlamlı bir farklılık göstermektedir” hipotezi adalet algısının eğitim düzeyine göre farklılık göstermemesinin aksine iş tatmini algısı eğitim düzeyine göre farklılık göstermiştir. Buradan eğitim seviyesi arttıkça iş tatmini algısının da arttığı ancak adalet algısında değişiklik göstermediği söylenilebilir. “H₇: Çalışanların iş tatmini algılarının iş yerindeki üstlendikleri göreve göre anlamlı bir farklılık göstermektedir” hipotezi iş tatmini algısının üst kademedan alt kademeye doğru farklılık gösterdiği sonucuna varılmıştır. Araştırma yapılan örgütte çalışanların iş tatmini algısının eğitim düzeyi ve üstlendikleri göreve göre farklılık göstermesi, adalet algılamalarının ise üstlendikleri göreve göre farklılık göstermesi, iş tatmininin eğitim düzeyi ve üstlendikleri görevle doğru orantılı olduğu, değişkenlere göre adalet algısının sağlandığı örgütte iş tatmininin de olduğu sonucuna varılmıştır.

Araştırma sonuçları örgütsel adalet ile iş tatmini algısı arasında anlamlı ve pozitif ilişkinin var olduğunu göstermiştir. Araştırma öncelikle özel, kurumsal ve köklü bir şirketin üst düzey yönetici departmanında pilot çalışma olarak yapılmıştır. Anket çalışması sonucunda örgütsel adalet algısının yüksek olduğu ancak iş tatmininin üst düzey yöneticilerde yüksek seviyede olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçla, örgütte üstlendikleri göreve göre üst düzey çalışanlar iş tatmini sağlamadığı ve ilerideki çalışmalarda üst düzey yöneticilerin de katılımı sağlanarak araştırma yapılması gerektiği söylenilebilir. Diğer bir pilot çalışma makine sektöründe yapılmış olup, çalışanların anket sorularından hareketle iş arkadaşlarıyla ilişkisine göre örgüte karşı tutumunun etkilendiği sonucuna varılmıştır. Diğer çalışmalara katkı sağlaması açısından araştırma yapılırken bu değişken araştırma konusuna katılarak çalışmalardan farklı sonuçlar çıkarılabilir. Pilot çalışmalardan sonra anket 112 kişi üzerinde ve tek bir işletmede yapılmıştır. Sonuçlar başka örgütlerde uygulanan ve algılanan örgütsel adalet ve iş tatmini bakımından daha farklı çıkabilir. Geleceğe yönelik örgütsel adalet algısı boyutları ile iş tatmini arasındaki ilişkilerin, örgütsel adaletin dört boyutu (işlemsel adalet, dağıtım adaleti, kişilerarası adalet ve bilgisel adalet) ile iş tatmininin diğer değişkenleri (çalışanların aldıkları maaş, yükselme, takdir edilme, iş arkadaşları, yönetim tarzı, aralarındaki iletişim, geri bildirim, açık şekilde bilgi aktarımı) gibi başka alt değişkenler üzerinde değerlendirmek farklı bakış açısı oluşturabilecektir. Aynı zamanda farklı sektörlerde faaliyet gösteren örgütlerde incelenerek sonuçların karşılaştırılması da alan yazına katkı sağlayacaktır.

Bu çalışmanın diğer literatür çalışmalarına geçerli bulunduğundan iş doyum ölçeği ve örgütsel adalet ölçeğinin arasındaki bağın olumlu ve güvenilir olduğu sonucuna ulaşılmıştırdan hareketle, bu sonuçların örgüt içinde insan kaynakları, yönetim ve organizasyon bölümlerine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Ayar, T. (2017). *Örgütsel Adaler Algısının İş Tatmini ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisi; Ankara İlindeki Sosyal Güvenlik Denetmenleri Üzerindeki Bir Araştırma*. Türk Hava Kurumu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Barling, J., & Philips, M. (1993). Interactional, Formal, and Distributive Justice in the Workplace: An Exploratory Study. *The Journal of Psychology* 127(6): 649-656.
- Bies, R. J., & Moag, J. S. (1986). Interactional Justice: Communication Criteria of Fairness. B. H. Sheppard (Dü.) içinde, *Research on Negotiations in Organizations* (s. 43-55). Greenwich: JAI Press.
- Bies, R. J., & Shapiro, D. L. (1988). Voice and Justification: Their Influence on Procedural Fairness Judgments. *Academy of Management Journal*, 31(3): 676-685.
- Cohen, R. L. (1987). Distributive justice: Theory and research. *Social Justice Research*, 1(1): 19-40.
- Cohen-Charash, Y., & Spector, P. E. (2001). The Role of Justice in Organizations: A Meta-Analysis. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 86(2): 278-321.
- Colquitt, J. A., Conlon, D. E., Wesson, M. J., Porter, C. O., & Yee Ng, K. (2001). Justice at the Millennium: A Meta-Analytic Review of 25 Years of Organizational Justice Research. *Journal of Applied Psychology*, 86(3): 425-445.
- Çetinsöz, B. C., & Turhan, M. (2016). İşgörenlerin Örgütsel Adalet Algılarının İş Tatmini Üzerine Etkisi ve Bir Uygulama Örneği. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(15): 329-343.
- Demircan Çakar, N., & Yıldız, S. (2009). Örgütsel Adaletin İş Tatmini Üzerindeki Etkisi: "Algılanan Örgütsel Destek" Bir Ara Değişken Mi? *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 28, 68-90.
- Eker, G. (2006). *Örgütsel Adalet Algısı Boyutları Ve İş Doyumu Üzerindeki Etkileri*. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Folger, R. G., & Cropanzano, R. (1998). *Organizational Justice and Human Resource Management*. Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Franz, Cheryl. (2004). A Cross Cultural Study of Employee Empowerment and Organizational Justice. Wayne State University, Detroit, Michigan, 1-158
- Görgülür, A. A. (2013). *Örgütsel Adalet ve İş Tatmininin Örgütsel Bağlılık Etkisi Üzerine Bir Araştırma*. Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Green, J. (2000). *Job Satisfaction of Community College Chairpersons*. Blacksburg, Virginia: Doctor of Philosophy in Educational Leadership and Policy Studies.
- Greenberg, J. (1987). A taxonomy of Organizational Justice Theories. *Academy of Management Review*, 12,(1): 9-22.
- Greenberg, J. (1993). "The Social Side of Fairness: Interpersonal and Informational Classes of Organizational Justice", Russell Cropanzano (Ed.), *Justice in the Workplace: Approaching Fairness in Human Resource Management*, Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, Hillsdale, New Jersey, ss.79-103.
- İşbaşı, J. Ö. (2001). Çalışanların yöneticilerine Duydukları Güvenin ve Örgütsel Adaletle İlişkin Algıların Vatandaşlık Davranışının Oluşumundaki Rolü. *Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 1(1): 51-73.

- Kim, S. (2002). Participative Management and Job Satisfaction: Lessons For Management Leadership. *Public Administration Review*, 62(2): 231-241.
- Kitapçı, H. (2002). Yöneticilerin İş Tatmininin İşletmenin TKY Performansına Olan Etkisi Üzerine Bir Araştırma. *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Hakemli Öneri Dergisi*, 5(17): 163-167.
- Korkmaz, H. G., & Bozkurt, S. (2018). Örgütsel Adalet ve Tükenmişlik Arasındaki İlişkinin Demografik Değişkenler Bağlamında İncelenmesi ve Hastane Çalışanlarına Yönelik Bir Araştırma. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 20: 233-252.
- Moorman, R. H. (1991). Relationship Between Organizational Justice and Organizational Citizenship Behaviors: Do Fairness Perceptions Influence Employee Citizenship? *Journal of Applied Psychology*, 76(6): 845-855.
- Niehoff, B.P. and Moorman, R.H. (1993) Justice as a Mediator of the Relationship between Methods of Monitoring and Organizational Citizenship Behavior. *Academy of Management Journal*, 36, 527-556.
- Oran Başkaya, N. (1989). *Job Satisfaction of a Group of Academical Staff in Marmara University*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Özer, M., & Karabulut, Ö. Ö. (2003). Yaşlılarda Yaşam Doyumu. *Turkish Journal of Geriatrics*, 6 (2): 72-74.
- Özkalp, E., & Kirel, Ç. (2016). *Örgütsel Davranış*. Bursa: Ekin Yayınları.
- Özmen, Ö. N., Arbak, Y., & Süral Özer, P. (2007). Adalete Verilen Değerin Adalet Algıları Üzerindeki Etkisinin Sorgulanmasına İlişkin Bir Araştırma. *Ege Akademik Bakış*, 7(1): 19-35.
- Sönmezer Mehmet G., Eryaman Mustafa Y. (2008), “Kamu ve Özel Eğitim Kurumlarında Çalışan Öğretmenlerin İş Tatmin Düzeylerinin Karşılaştırılması”, *Eğitimde Kuram ve Uygulama*, 4(2):.189-212.
- Söyük, S. (2007). *Örgütsel Adaletin İş Tatmini Üzerine Etkisi ve İstanbul İlindeki Özel Hastanelerde Çalışan Hemşirelere Yönelik Bir Çalışma*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı İşletme Yönetimi ve Organizasyon Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Smith, D.K. (1984). *Practicing school psychologists: their characteristics, activities, and populations served*. *Professional Psychology: Research and Practice*, 15, 790-810.
- Şahin, D. N. (2007). Örgütsel Adalet ve Kültür. R. Erdem, & C. Ş. Çukur (Dü) içinde, *Kültürel Bağlamda Yönetimsel Örgütsel Davranış*. Ankara: Türk Psikologlar Derneği Yayınları, Yayın No: 31.
- Thibaut, J. W., & Walker, L. (1975). *Procedural Justice: A Psychological Analysis*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Ünler, E., & Gürel, H. (2015). *Örgütsel Adaletin Peşinde*. İstanbul: Beta Basım.
- Vara Ş. (1999). *Yoğun Bakım Hemşirelerinde İş Doyumu ve Genel Yaşam Doyumu Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir.
- Walker, L., LaTour, S., Lind, E. A., & Thibaut, J. (1974). Reactions of Participants and Observers to Modes of Adjudication. *Journal of Applied Social Psychology*, 4(4): 295-310.
- Yıldırım, F. (1996). *Banka Çalışanlarında Algılanan Rol çatışması ve Belirsizliği ve İş Doyumu İle Tükenmişlik Arasındaki İlişki*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

- Yıldırım, F. (2002a). *Çalışma Yaşamında Örgüte Bağlılık ve Örgütsel Adalet İlişkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Psikoloji (Sosyal Psikoloji) Anabilim Dalı Yayınlanmış Doktora Tezi.
- Yıldırım, F. (2002b), "İş Doyumu Ve Örgütsel Adalet ilişkisi,"Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilimler Fakültesi, 62(1: 253-276.
- Yücel, İ., & Palabıyık, N. (2016). Virtüöz Liderlik ve Örgütsel Adalet Arasındaki İlişki Üzerine Bir Uygulama. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(1): 211-230.
- Yürür, Ş. (2008). Örgütsel Adalet ile İş Tatmini ve Çalışanların Bireysel Özellikleri Arasındaki İlişkilerin Analizine Yönelik Bir Araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi*, 13(2): 295-312.